Ahmet YILDIRIM

DİN DÜNYEVİLEŞME VE ZÜHD

ANKARA OKULU

Ahmet YILDIRIM

1964 yılında Bayburt'ta doğdu. 1987 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdi. 1990 yılında Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Ana Bilim Dalında *Dârimî ve Sünen'*i adlı teziyle yüksek lisansını, yine aynı ana bilim dalında 1996 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* çalışmasıyla doktorasını tamamladı. 1997 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalına yardımcı doçent olarak atandı. 2006 yılında doçent, 2011 yılında profesör oldu. 2009-2012 yılları arasında Kazakistan'ın Türkistan şehrinde bulunan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinde misafir öğretim üyesi olarak bulundu. Halen Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesinde profesör olarak akademik çalışmalarını sürdürmektedir. Arapça ve Almanca bilmektedir. Elinizdeki kitap dışında; Yıldırım'ın makale, tahkik, tercüme ve sadeleştirme türünde yayımlanmış pek çok çalışması bulunmaktadır.

Eserleri

Hadislerle Tasavvuf (Eşref Ali Tanevî'den tercüme ve tahrîc, Dr. H. Zafarullah Daudi ile birlikte), İstanbul 1997.

İbn Furek, Ebü Bekr, *Kitâbu'l-İbâne an Turuki'l-Kâsidîn ve'l-Keşf an Menâhici's-Sâlikîn Ve't-Teveffur ilâ İbâdeti Rabbi'l-âlemîn* adlı eserin tahrîc ve tahkikli neşri (Doç. Dr. Abdülgaffar Aslan'la birlikte), Isparta 2003.

Peygamberimizin Sade Hayatı, İstanbul 2007.

Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları, Ankara 2009.

Hoca Ahmed Yesevi'nin Hadis Kültürü, Ankara 2012.

Ankara Okulu Yayınları: 176

Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, cilt, kapak baskısı: SAGE Yayıncılık Rek. Mat. San. Tic. Ltd. Şti.
Birinci basım: Mayıs 2005
İkinci basım: Mayıs 2014

ISBN: 978-9944-162-78-4

Ankara Okulu Yayınları
İstanbul Cad. İstanbul Çarş. 48/81 İskitler/ANKARA
Tel/faks: (0312) 341 06 90
web: www.ankaraokulu.com
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com

Din, Dünyevileşme ve Zühd

Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM

Ankara Okulu Yayınları

Ankara 2014

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

GİRİŞ 11
KAVRAMSAL ÇERÇEVE 11
I. DİN ve DİNİN ZİHNİYET ALANI 11
II. DÜNYEVİLEŞME 17
III. ZÜHD KAVRAMI 25
A. Zühd Kelimesinin Etimolojisi 27
B. Zühd Kavramına Anlam Yakınlığı Bulunan Bazı Kavramlar 31
C. Bazı Zühd Tanımları 38
D. Zühdün Doğuşuna Yol Açan Faktörler 46
1. Ferdî Unsurlar 50
2. Sosyal Yapı 50
3. Kültürel Yapı 54
4. Siyasal Yapı 55
5. Yabancı Dinî Faktörler (Diğer Dinlerden Etkilenme, Önceki Dinî Eğilimler...) 56
E. Diğer Dinlerde Zühd ve Dünyaya Bakış 58

BİRİNCİ BÖLÜM
KUR'AN'DA ZÜHD ve DÜNYAYA BAKIŞ 67
I. KUR'AN'DA ZÜHD ve ANLAM ALANI 68
A. Kur'an'da İnsan-Dünya İlişkisi ve Zühd 69
B. Kur'an'da İnsan-Âhiret İlişkisi ve Zühd 74
II. KUR'AN'DA DÜNYA HAYATI ve ÖZELLİKLERİ 78
A. Kur'an'da Dünya Hayatı 78
B. Kur'an'da Dünya Hayatının Özellikleri 81
C. Dünyanın Yerilmesinin Sebepleri 87
III. KUR'AN'DA DÜNYA–ÂHİRET DENGESİ, DÜNYA-ÂHİRET AYRIMININ DEĞERLENDİRİLMESİ ve DÜNYAYI TERK 92
IV. KUR'AN ve DÜNYEVİLEŞME 103

İKİNCİ BÖLÜM
Hz. PEYGAMBER'İN (sa) ZÜHD HAYATI
ve DÜNYAYA BAKIŞI 109
I. HZ. PEYGAMBER'İN (sa) HAYATINDA ZÜHD 110
A. Rasûlullah'ın (sa) Özel Hayatında Zühd 111
B. Rasûlullah (sa), Sosyal Hayat ve Zühd 132
II. SAHÂBE'DE ZÜHD 152
III. HADİSLERDE ZÜHD ve DÜNYAYA BAKIŞ 154
A. Zühdün Ne Olduğu, Tanımı ve Mahiyetiyle İlgili Hadisler .. 160
B. Dünyanın Değeri ve Mahiyetiyle İlgili Hadisler 164
C. Dünyaya Karşı Tavır Almayı İçeren Hadisler 168
D. Dünya Malı ve Mal Hırsı ile İlgili Hadisler 170
E. Dünya-Âhiret Mukayesesi Yapan Hadisler 171
F. Bir Kenara Çekilme ve Gittikçe Zamanın
Kötüleşeceği Mesajı İçeren Hadisler 176
G. Zenginlik-Fakirlik Konusundaki Hadisler 180
IV. ZÜHD HADİSLERİNİN OLUŞTURDUĞU ZİHNİYET
ve BU ZİHNİYETİN ANALİZİ 185
V. ZÜHD EDEBİYATI 188
A. Zühd Kitapları 191
B. Bazı Önemli Zühd Eserlerinin Muhtevası 220
C. Ele Alınan Zühd Eserlerinin
Muhtevaları Bakımından Mukayeseleri 228
VI. TASAVVUFTA ZÜHD 231
A. Zühd Konusunda İtidal Sahibi Sûfîler 233
B. Zühd Konusunda İfrata Kaçan Sûfîler 240
C. Zühd Anlayışındaki Sapmalar ve Bu Anlayışın Tenkidi 244

SONUÇ 259
BİBLİYOGRAFYA 269
DİZİN 285

ÖNSÖZ

Yaşadığımız yüzyılın en önemli olgularından biri, dinlerin önem ve değer kazanmasıdır. Bu olgunun en önemli parçasını da İslam oluşturmaktadır. İslam dininin kutsal kitabı Kur'an'a göre din, en genel anlamda Allah'a ve âhirete iman temelinde dünya hayatını Allah'ın buyrukları doğrultusunda yaşamaktır. İslam dini de müntesiplerini bu anlayışa bağlı kalmaya, kendi öğretisine göre yaşamaya çağırmıştır. Bu itibarla dinin, sadece Allah'la kul arasında bir ilişki veya kutsal olarak kabul edilen bir takım ritüellerden ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yönüyle yapılan pek çok tarifiyle birlikte dini, bir zihniyet, insanın insana, topluma, tarihe, tabiata, eşyaya ve yaratıcı Allah'a karşı olan bakış açısını şekillendiren bir "dünya görüşü" olarak tarif etmek de mümkündür. Bu durumda öncelikle karşımıza çıkan problem dinin bazı davranış ve pratiklerden ibaret olduğu algılamasından ziyade, bir zihniyet ve dünya görüşü olarak idrak edilmeyişidir. Ayrıca dinî anlayışımızın şekillenmesine etki eden önemli unsurlardan birini, zihniyetimizi oluşturan değerler ve bu değerlerin oluşturduğu zengin kültür birikiminin yorumlanma biçimi oluşturmaktadır.

İşte bu noktada dinimizin zihniyet alanı içerisine giren dünyaya bakışı ve ona karşı tavrı yani eşyaya, tabiata ve maddeye bakışı önem arz etmektedir. Biz de madde ve dünyalık uğruna insanların birbirini boğazladığı ve savaşların yapıldığı bir dünyada; bu meseleye dikkat çekmek maksadıyla, inanan bireyin dünyaya bakışı ve ona karşı tavrının nasıl olması gerektiğine ışık tutacak bir konuyu ele almayı uygun gördük. İnceleyeceğimiz konunun sağlıklı din anlayışının oluşmasında önemli yeri olduğu muhakkaktır. Ayrıca Kıta Avrupası'nda Orta Çağ'ın sonlarında Aydınlanma, Rönesans ve Reform ile birlikte meydana gelen büyük dönüşümün (modernite) dinsel

açıdan, 'dünyevileşme' diye nitelenen bir süreci ortaya çıkarmıştır. Bu süreci önemsemek ve buna karşı alternatifleri geliştirmek durumundayız. İşte bu noktada dinimizin bu sürece karşı en önemli alternatif faktörlerinden birinin, doğru ve gerçekçi zühd anlayışı olacağı görüşünden hareketle, Kur'an başta olmak üzere Hz. Peygamber'in (sa) zühde ve dünyaya bakışını, rivayetlere yansımasını, zühd edebiyatını ve oluşan zihniyetin analizini incelemeyi uygun bulduk. Bilebildiğimiz kadarıyla bu kapsamda bir çalışmanın varlığından haberdar değiliz.[1] Bu noktada bir uzlaşmaya varabilmek için konuyla alakalı bilimsel çalışmaların yapılması büyük bir önem arz etmektedir. Bunun insanlığın ve Müslüman toplumların birbirlerini anlamasına, tanımasına, muhtaç olunan karşılıklı anlayış ve iş birliği havasının oluşmasına büyük bir katkısı olacağına inancımız tamdır.

Çalışmamız bir giriş iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde "Kavramsal Çerçeve" başlığı altında, din ve dinin zihniyet alanı, dünyevileşme ve zühd kavramları üzerinde durulmuştur. Önemine binaen zühd kavramı diğerlerinde daha detaylı şeklinde incelenmiştir.

Birinci bölümde "Kur'an'da Zühd ve Dünyaya Bakış" başlığı altında Kur'an'da Zühd ve Anlam Alanı, Kur'an'da Dünya Hayatı ve Özellikleri, Kur'an'da Dünya–Âhiret Dengesi, Dünya-Âhiret Ayrımının Değerlendirilmesi ve Dünyayı Terk ve Kur'an ve Dünyevileşme konuları ele alınmıştır.

1 Burada konumuzla dolaylı da olsa ilgisi bulunan iki akademik çalışma bulunmaktadır. 1. Alican Tatlı, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, İstanbul 1996 (yayımlanmamış doktora tezi). Çalışma daha çok dünya kavramı üzerine bina edilmiştir. Dünyayı sünnet verilerine dayanarak zühd açısından ele alan ve üç bölümden oluşan çalışma "Dünya Görüşleri ve Dünyanın İmarı", "Dünya Nimetleri" "Dünya Nimetlerini Değerlendirme" başlıklarından oluşmaktadır. İstifade ettiğimiz kaynaklar arasında yer almakla birlikte çalışma, hem konuyu ele alma hem de muhteva bakımından çalışmamızdan ayrı ve farklıdır. 2. Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, İstanbul 2004. Çalışma, hadislerde yer alan fakirlik ve zenginlik olgusu esas alınarak oluşturulmuştur. "Hz. Peygamber ve Çalışma Hayatı", "Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Olgusu" başlıklarından oluşan iki bölümden oluşmaktadır. Bu özellikleriyle yararlandığımız kaynaklar arasında yer almıştır.

İkinci bölümde "Hz. Peygamber'in (sa) Zühd Hayatı ve Dünyaya Bakışı" başlığı altında Hz. Peygamber (sa) ve Zühd, Sahabe'de Zühd, Hadislerde Zühd ve Dünyaya Bakış, Zühd Hadislerinin Oluşturduğu Zihniyet ve Bu Zihniyetin Analizi, Zühd Edebiyatı ve Tasavvufta Zühd gibi konulara yer verilmiştir.

Çalışma içerisinde çokça yer olan bazı şahıs ve kitap isimlerindeki lâm-ı tarifler terkedilmiştir. Dipnotlarda mümkün olduğu kadar şahıs ve kitap isimleri ilk geçtikleri yerde tam şekilleri verilmeye çalışılmıştır. Yine dipnotlarda Ahmed b. Hanbel'in *Musned*'i sadece *Musned* olarak, kitap isimleri italik stilde, makale ve ansiklopedi maddeleri tırnak içinde verilmiştir. Metinde rahatlık ve pratiklik sağlamak maksadıyla transkripsiyon kullanılmamıştır.

Birtakım meşguliyetleri arasında bize vakit ayıran, çalışmayı baştan sona tetkik edip bu şekle gelmesinde büyük yardımları olan muhterem hocam Prof. Dr. M. Hayri Kırbaşoğlu'na, ayrıca yönlendirici ve teşvik edici katkılarından dolayı değerli hocam Prof. Dr. Talat Sakallı'ya, kıymetli mesâilerinden fedakarlık yaparak çalışmayı okuyup çok değerli eleştiri ve düzeltmeleriyle katkılarda bulunan değerli ilim ehli Prof. Dr. M. Saffet Sarıkaya, Prof. Dr. Habil Şentürk, Doç. Dr. Bünyamin Erul, Doç. Dr. Musa Koçar, Yrd. Doç. Dr. M. Necmeddin Bardakçı'ya, tashih ve redaksiyonunda yardımcı olan Mehmet Günyüzlü'ye şükran borçlu olduğumu ifade etmek isterim.

Dr. Ahmet YILDIRIM

GİRİŞ
KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Din, Dünyevileşme ve Zühd adlı böylesi bir çalışmada öncelikle kavramlarla alakalı bilgileri ve tanımları ele almakla işe başlamak durumundayız. Çünkü bakış açılarımızı ve anlayışlarımızı belirleyen unsurlar büyük ölçüde kavramlar ve tanımlardır. Ayrıca bir medeniyet ancak kendi kavramları üzerinde inşa edilebilir. Bununla birlikte kavramlar da canlı organizmalar gibi, zaman içerisinde çeşitli sebeplerle bazen anlam genişlemesi, bazen anlam daralması, bazen de anlam kayması gibi değişim ve dönüşüm geçirirler. Ele alınan konuda sağlıklı, doğru bir bakış ve anlayışa sahip olabilmemiz için ilgili kavramların doğru, mevcut şart ve ihtiyaçlara uygun olarak irdelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, ilk olarak 'din ve dinin zihniyet alanı' konusu üzerinde durulacaktır.

I. DİN ve DİNİN ZİHNİYET ALANI

Her insan topluluğu, bir dünya kurma girişimidir. Bu girişimde din özel bir yer işgal eder.[1] İnsanın dini ile dünyası arasında kurduğu ilişkinin daha iyi anlaşılabilmesi için din ve dinin zihniyet alanı hakkında genel bilgiler vermek yerinde olacaktır.

Din, insanla beraber var olmuş, insanla beraber var olmakta ve öyle görünüyor ki, insanla beraber var olacak bir kurumdur. Zira insanlık tarihinde ne kadar geriye gidilirse gidilsin, dinî inançlardan yoksun topluma rastlanmamaktadır. Tarihî devrelerde olduğu kadar tarih öncesinde de insanoğlunun bazı inançlara sahip olarak yaşadığı, yapılan ilmî araş-

1 Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği* (çev. Ali Coşkun), İstanbul 1993, s. 29.

tırmalar sonucundan anlaşılmaktadır. Bütün bunlardan, toplumu ayakta tutan temel kurumların başta gelenlerinden birinin din olduğu ortaya çıkmaktadır.[2] İnsanın kendi kaderine hâkim olan bir kuvvetin varlığını hissetmesi, dinin tohumlarını teşkil eder. Yani insan, tabii bir eğilim ve duygu ile kendine göre bir dinî hayat yaşamaya başlar. Bu bakımdan din, suni, felsefi bir teori olmayıp bizzat kendisi bir realitedir, fakat kendisinden birçok teori doğan bir realitedir.[3]

Din, tarihte olduğu gibi şimdi de önemini devam ettirmekte, üzerinde en çok konuşulan, yazılan ve tartışılan özelliğini sürdürmektedir. Bundan dolayıdır ki, dinin çeşitli şekillerde tarifleri yapılmıştır.[4] Biz bu tarifler üzerinde ayrı ayrı duracak değiliz. Ancak din denilince ne anlaşıldığı ve anlaşılması gerektiği her zaman için güncelliğini koruyan bir sorundur. Genel olarak dini tanımlamada üç eğilim ortaya çıkmıştır: Dinin özü itibariyle tanımı, gördüğü işlevler itibariyle tanımı ve bu iki tanımlamanın, birey ve topluma olan yararlılık dereceleri itibariyle telif edilmeleri yönündeki tanım. "Dinin ne olduğu?" sorusu birinci, yani özle alakalı tanımlamaların, "Dinin ne yaptığı?" sorusu ikinci, yani işlevle ilgili (fonksiyonel) tanımlamaların, belli tarihî ve toplumsal şartlar altında dinin söz konusu bu iki tanımının "Ne derece ve ne ölçüde yararlı olduğu?" sorusu ise üçüncü, yani yararlılıkla ilgili tanımlamaların amacı olagelmiştir.[5]

Yine, "Dinin özü nedir?" sorusuna cevap olarak birçok farklı anlayışın bulunduğu zikredilmektedir. Onları; Tanrı, kutsal, hakikat, sır, güç, ruh, kör talih (şans?), kör tarih (dehr), tabiat-üstü, tecrübe-ötesi gerçek, müteal gerçek,

2 Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1988, s. 13.
3 Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul 1982, s. 31.
4 İslam ve Batılı ilim adamlarının yaptıkları din tarifler için bkz. Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, s. 26-31; Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm Dini*, Ankara 1983, s. 5; Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 13-18. Din kavramının geniş izahı için ayrıca bkz. S. Nakib Attas, *İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi* (çev. Mahmut Erol Kılıç), İstanbul 1995, s. 81-120.
5 Ali Coşkun, "Toplumsal Düşünce Tarihinde Din Sorunu", *Bilgi ve Hikmet* (Kış 1995), sy. 9, s. 43.

hiçlik vb. olarak sıralayabiliriz. Dinin işlevlerinin ne olduğuna gelince, yine değişik bakış açılarından hareketle izafi bir şekilde telakki edilen birçok özelliğidir ki, onları da; sosyal sisteme bütünlük sağlamak, sosyal dayanışma ve yardımlaşmayı temin etmek, sosyal yapıya düzenlilik ve devamlılık sağlamak, bu yönde semboller oluşturmak, bireysel ve toplumsal eylemler için normatif kurallar koymak, kişilerin mana ve kimlik arayışlarında onlara kaynak (repertuvar, depo) oluşturmak, -daha çok Marksist ve materyalist açıdan bakınca-sosyal sınıfların ve grupların maddi çıkarlarını maskeleme aracı olmak, yabancılaşma ve sosyal çatışmaları anlamada güçlü bir araç olmak, dinî kökenli başkaldırıları açıklama işlevi görmek ve insanı özgürleştirmede sahip olduğu potansiyelden hareketle ideolojik etkenlerin başını çekmek şeklinde sıralayabiliriz.[6]

İşlevsel yönüyle birlikte din, kültürün en önemli unsurlarından biridir. O sadece bir unsur olarak kalmaz, aynı zamanda kültürün diğer unsurları ise, etkileşime gider, onlar üzerinde de derin etkiler yapar. Dilde, sanatta, tarihte vb. bu etkileri görmek mümkündür. Dinin, fertlerin ve toplumların tutum ve davranışlarında, hatta toplumların birbirlerine karşı olan tutumlarında da etkisi yüksektir.[7] Hatta sırf dünyevi davranışlarından dolayı bile bir kimsenin dindar olup olmadığını, hangi dine mensup olduğunu anlamak mümkündür. Dinine bağlı bir Budist'in iktisat, sanat vs. hadiselerine karşı tutumu, ister istemez bir Müslüman ve Hıristiyan'ınkinden farklıdır.[8]

Bütün bunların yanında din, peygamberlerin tebliğinde yer alan ortak çizgi açısından bakıldığında içinde yaşadığımız fizik dünyanın tanrısal/metafizik açıklamasını yapar ve adeta değişmezi temsil eder. Hz. Âdem'le başlayan, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsâ ile devam eden ve Hz. Muhammed'le noktalanan ilahî mesajın özünde varlığın ilâhî hikmet ve yaratılış

6 Ali Coşkun, "Toplumsal Düşünce Tarihinde Din Sorunu", s. 44.
7 Cemal Tosun, *Din ve Kimlik*, Ankara, 1993, s. XIII.
8 Hans Freyer, *Din Sosyolojisi* (çev. Turgut Kalpsüz), Ankara 1962, s. 75.

açısından tanıtımı ve hayatın nihaî anlamlılığına çağrı vardır. Kur'an'da peygamberlerden tevarüs edilen bu mesaja sıkça yapılan vurgular, yaratışla, varlığın başlangıcına (mebde) ve sonuna (meâd) ilişkin bilgiler, temel inanç esasları, ibadet ve ahlak prensipleri ilâhî dinin değişmez çizgisinin açık işaretleridir. Kutsal metinlerin bu çağrısının muhatabın bilinç ve tefekkür düzeyine göre farklı algılanmaları bulunsa da taşıdığı ana fikir itibariyle bir sürekliliği vardır. Öte yandan din, insanlığın fıtratla ve akl-ı selimle sahip olduğu aslî duruşu destekleyen, test eden ve temellendirip koruyan bir işleve de sahiptir. Çünkü insanoğlu dünyaya hem saygın ve üstün hem de çeşitli zaaflarla yüklü bir varlık olarak gönderilmiştir. Onun hayatı boyunca gerek düşünce gerekse aksiyon planında iyi ve kötü, adalet ve zulüm, merhamet ve acımasızlık, diğerkâmlık ve bencillik arasında bir gelgit yaşaması bundandır. Ancak bunlardan birincisi aklın ve fıtratın yönlendirdiği aslî, ikincisi ise bedeni dahil fizik dünyanın sürüklediği arızî çizgidir. Din birinci çizgiyi teyit ederek, zaaf ve sapmalara yenilmeden yoluna devam edebilmesi için önünü aydınlatarak insana destek olur; ona rehberlik eder. Öyle olduğu için de peygamberler aracılığı ile gönderilen vahiy, Allah'ın yaratıp özgür iradeyle ve dilediğini yapabilme iktidarıyla dünyaya gönderdiği insana sonsuz bir lütfu ve yardımıdır.[9] Kur'an'a göre din, en genel anlamda Allah'a ve âhirete iman temelinde dünya hayatını Allah'ın ahlaki buyrukları doğrultusunda yaşamaktır.[10]

Gerek İslam âlimlerince, gerekse Batılı ilim adamlarınca dine yüklenen anlam ve buna göre yapılan din tanımları, elbette ki, tanım yapan kişi ya da kişilerin dini algılayış ve mensubu oldukları dinin verileriyle, içinde bulunmuş oldukları devrin ve bu devre hâkim olan fikrî yapının da tesiri altındadır. Bu sebeple her yönüyle mükemmel bir din tanımı, yani herkes ve her din için mutlak bir din tanımından bahsetmek zordur. Ancak bu tanımlarda ihmal edilen nokta, dinin tek

9 Ali Bardakoğlu, *Din, Yenileşme ve Modern Hayat*, III. Din Şurası Açış Konuşması, 26.11.2004; Tebliğler ve Konuşmalar Arşivi, diyanet.gov.tr

10 İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, s. 15.

yönlü bir bakış açısıyla değerlendirilmiş olmasıdır. Din sadece Allah'la kul arasında bir diyalog veya kutsal olarak kabul edilen birtakım ritüellerden ibaret değildir.[11] Şerif Mardin'in de dediği gibi,

> Din, bir dünyayı anlama ve kendini o dünyada belirli bir yere yerleştirme modeli olarak fonksiyon görmektedir.[12]

Din bir zihniyet, insanın insana, topluma, tarihe, tabiata, eşyaya ve yaratıcı olan Allah'a karşı olan bakış açısını şekillendiren bir "dünya görüşü"dür.[13] Sabri Ülgener'in şu ifadeleri de bu gerçeği şöyle dile getirmektedir:

> Evvelâ, belli bir yaşayış ve davranış (Şarklı için el'an) aktüel örnek: Pasif-âtıl hayatın belirip ortaya çıkmasında dış etkenin şu veya bu ölçüde tesiri dokunmuş olabilir. Yerine göre, iklim, siyasî baskı vb. Fakat diğer yandan -bizce asıl önemli nokta- o hayatın basit 'instenctif' bir davranıştan ibaret kalmayıp etik-ahlaki ifade kalıpları ile bir dünya görüşü ve anlayışı olarak zihinlere saplanıp yerleşmesinde en etkin rolü manevi-dinî faktörün oynadığına şüphe yoktur.[14]

Aslında kişi ya da toplumun mevcut inançlarının mı yoksa içtimaî şartların mı toplumun zihniyet yapısını, yani dünya görüşünü oluşturmada daha etkin olduğu fikri tartışılabilir.[15] Ancak bu meyanda *Zihniyet ve Din* adlı eserinde iktisat ahlakı ile İslam ve tasavvuf arasındaki ilişki üzerinde duran Sabri F. Ülgener'in şu ifadeleri meseleyi daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır:

> İslam kabul etmek lazımdır ki, bütün bir din ve kültür kompleksinin adı olarak, yayıldığı alanın özelliğine göre farklı çehreler göstermiştir. Arap yarımadasında başka, Kuzey Afrika ve Mezopotamya'da başka, İran ve Anadolu'da başkadır. Kitâb-ı

11 Hasan İbik, *Zenginlik ve Fakirlikle İlgili Hadislerin Hadis Teknikleri Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara 2001 (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), s. 4.
12 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara 1969, s. 20.
13 M. Hayri Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara 1999, s. 134.
14 Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul 1991, s. 14.
15 Hasan İbik, *Zenginlik ve Fakirlikle İlgili Hadislerin Hadis Teknikleri Açısından Değerlendirilmesi*, s. 10.

Şer'î tarafı ile ilk İslam belki hepsi için atlanıp geçilemeyecek bir ön etap sayılabilir. Ancak kendi çevremizi (Anadolu'yu) göz önüne alınca, kütlenin dünya görüşünü ve arada iktisat ahlakını yoğurup şekillendirmede ağırlığı şer'î-Ortodoks kurallardan çok kütle ahlak ve itikadlarını (tasavvuf ve tarikat âdabını) taşıdığına şüphe yoktur. Dinî telkinler, soyut dogmatik kalıplardan değil, tekke ve tarikatların sade, samimi havası içinde yumuşatılmış haliyle basit mahallî kıssa ve imajlardan süzülüp geçerek halk idrakine aktarılmış olabilirdi.[16]

Bu durumda öncelikle karşımıza çıkan problem, dinin bazı davranış ve pratiklerden ibaret olduğu algılamasından ziyade, bir zihniyet ve dünya görüşü olarak kabul görmeyişidir. Sağlam ve sağlıklı bir din anlayışı oluşturmak, ancak bu şekilde bir zihniyet değişikliğiyle mümkün olabilir. Bu zihniyet değişikliğinin olabilmesi için zihniyetimizin ve dünya görüşümüzün değişmesi gerekir. Ayrıca zihniyetimizi oluşturan değerlerin, bize geçmişten intikal eden zengin bir kültür birikiminde ve bu birikimi oluşturan malzemenin yorumlanmış şekliyle bizlere sunulmasında yattığı ortadadır. İşte bu noktada dinimizin zihniyet alanı içerisine giren dünyaya karşı bakışı ve tavrı yani eşyaya, tabiata ve maddeye bakışı önem arzetmektedir. Ayrıca Kıta Avrupası'nda Orta Çağ'ın sonlarında Aydınlanma, Rönesans ve Reform ile birlikte meydana gelen büyük dönüşümün (modernite) dinsel açıdan, "dünyevileşme" diye nitelenen süreç,[17] dini ortadan kaldırma ve etkisini azaltmayı hedeflemekle birlikte, şaşırtıcı bir biçimde onun şeklini değiştirmeye, biraz amiyane bir deyişle, onu kılıksız ve kalıpsız bir hale getirmeye yol açarak tuhaf bir durum sergilemekte ve ne olduğu ayrı bir önem kazanmaktadır.[18] İşte şimdi üzerinde duracağımız ikinci kavram dünyevileşme kavramıdır.

16 Sabri F. Ülgener, *Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, İstanbul 1981, s. 15.
17 Bkz. Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, İstanbul 1994, s. 24; İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, Ankara 2002, s. 9.
18 Ali Coşkun, "Modern Toplumsal Düşünce Tarihinde Din Sorunu", s. 45.

II. DÜNYEVİLEŞME

"Dünyevileşme" kavramı, "dünya" ile yakın ilişkiye girme ve dünyaya karşı özel bir tavır alma olayına işaret eder. Bu nedenle dünyevileşme ile kastedilen şey, dünya kavramına yüklenecek manaya göre anlam kazanmıştır. Dünyevileşme diye adlandırılan şey, dünya aynasında gördüğümüz oyuna, kendimizi kaptırarak unutma süreci içinde bulunma olarak anlamlandırıldığı gibi,[19] eskilerin 'dehriye' olarak tanımladıklarına da dünyevileşme akımı denildiği, "dehriye" denildiğinde de kimi zaman ateizm karşılığı olarak kullanılsa bile dünyevileşme manasında sosyal ateizm anlamına da kullanıldığı görülmektedir.[20]

Dünyevileşme terim olarak, "Dünyanın dinden ve dinî düşüncenin dünyayı anlamlandırmasından arındırılması; kapalı bütün dünya görüşlerinin dağıtılması ve bütün tabiat üstü mitlerin ve kutsal sembollerin kaldırılıp atılması" şeklinde tarif edilmiştir.[21] Harvey Cox'un tanımlamasıyla, sekülarizasyon (dünyevileşme),

> İnsanların en temel ilgi ve yöneliminin bu dünyanın dışından/ötesinden ve üstünden, sadece ve sadece bu dünyaya yönelmesi hareketidir. Bu, bu dünyanın bağlı olduğu mistik, metafizik ve dinî her çeşit düalizmden (iki dünya) arındırılmasını içermektedir. Bunun nihaî anlamı ise, bütün hastalıkları ve günahlarıyla, bütün sağlık ve umutlarıyla sadece yeryüzü alanını kemaliyle ciddiye almaktır.[22]

Benzer anlamlı laik ve laisizm kelimeleri Türkçede politik çağrışımları içermektedir. Fakat yine benzer anlamlı sekülerizm çok daha kapsamlı ve de felsefi-dinî yönü olan bir kavramdır.[23] Bu bağlamda sekülarizasyon terimi sosyoloji,

19 Burhaneddin Tatar, "Dünyevileşme", *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 149, s. 4/13.
20 Mustafa Özcan, "Pratik ve Sosyal Ateizm", Yeni Asya, 14.03.2005. Ayrıca bkz. Dominique Vidal, "Dünyevileşme Ya da Fransa'da Dinsizlik", çev. Adem Efe, *SDÜİFD*, Yıl: 2003/1, sy. 10, s. 131-138.
21 İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, Ankara 2002, s. 11.
22 İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, s. 9-10 (Jocab Neusner, *Judaizm in the Secular Age*, London 1970, s. 55'ten naklen).
23 Bkz. Durmuş Hocaoğlu, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, İstanbul 1995, s. 90-95.

siyaset, ilahiyat ve kültürle ilgili disiplinlerde bazı farklılıklar gösterir.[24] Geleneğimiz içerisinde bu kavramların tam karşılığı olmasa da, bunun dünyevileşme kavramıyla karşılanması mümkündür.

Dünyevileşmeye en yakın duran kavramlardan biri olan sekülerizm, kökü itibariyle secular sözcüğü Latincede "saeculum" teriminin, "zaman" ve "mekân" çağrışımlarını birlikte veren bir anlamı vardır. "Zaman", onun şimdi oluşunu, hazır oluşunu; "mekân" ise, dünyada ve dünyevi oluşunu gösterir. O halde "saeculum, bu çağ ve şimdiki zaman anlamına gelir ve bu çağ veya şimdiki zaman içerisinde bu dünyadaki vakıalara işaret eder; yani "çağdaş vakıalar" manasındadır. Vurgu, tarihsel süreç olarak dünyada belirli bir zaman ve dönem üzerinedir. Eskiden atletik yarışmaların periyodik olarak yapıldığını belirtmek için "seküler" nitelemesi kullanılırdı. Seküler kavramı, dünyanın bu belirli zaman ya da dönemde veya çağdaki durumunu gösterir. Seküler kavramında yer alan bu zaman-mekân çağrışımı, tarihsel olarak Greko-Romen ve Yahudi geleneklerinin Batı Hıristiyanlığı içerisinde kaynaşmasından doğan uygulamalardan oluşmuştur.[25] O halde seculum "ilâhî zamana değil, dünyevi zamana uygun" anlamı taşır. Bu yüzden sekülerleşme, "insanın aklı ve dili üzerinde, önce dinî sonra metafizik denetimden kurtarılması" olarak tanımlanmıştır.[26] Sekülerizm

24 Mustafa Armağan, *Gelenek ve Modernlik Arasında*, İstanbul 1998, s. 87.
25 S. Nakib Attas, *İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 42-43. Sekülerizmin doğuşuyla ilgili şu tespitler de önemlidir. Sekülerizmin doğuşunda, Greko-Romen medeniyetinin pagan kalıbına sokulan Hıristiyanlığın büyük rolü olmuştur. Böyle bir aşama yaşayan Hıristiyanlık, başta tevhid ve âhiret inancı olmak üzere özgün direniş reflekslerini kaybetmiştir. Halbuki, ilâhî dinlerin en büyük amacı, toplumlara yön gösterme özelliğini hiç kaybetmemesidir. Ona dinamizm sağlayan bu özelliğini kaybeden bir din, asla kendisi olamaz. Hıristiyanlık da bir nevi böyle bir kaderi yaşamıştır. Dolayısıyla sekülerleşme, kiliseye tepkinin ortaya çıkardığı doğal bir durumdur. Hıristiyanlığın geçirdiği bu dönüşüm, biraz da kendi teologları eliyle olmuştur. Hıristiyanlık, Protestanlaşma ve sekülerizm kavramları arasında çok yakın bir ilişki vardır. Zira, önce Hıristiyanlığın pagan kalıbında vahdaniyyet inancı ve buna bağlı olarak iman öğretisi bozulmuş, sonra, St. Pavlus gibi dinî mimarlar elinde ibadet ve hukuk alanlarına müdahale edilerek ahkâm boyutu aşkın alandan koparılarak, toplumsal şartların bir ürünü haline getirilmiştir. Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 91.
26 S. Nakib Attas, *İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, s. 43.

kavramı biraz serüvenli bir tarihe sahip olmuştur. O ilk defa din savaşlarından hemen sonra arazi ve emlâkın kilise otoritelerinin gözetiminden çıkarılmasını belirtmek için kullanıldı. Aynı kavram Roma dinî hukukunda bu sefer nizamnâmelerdeki bir mükellefin "dünyasını" göstermeye başladı. Söz konusu her iki kullanımda da kavram, özgül durumdaki tartışmalar ne olursa olsun, tamamen tasvirci ve değerden uzak bir anlamda kullanılıyordu. Kuşkusuz bu, en son zamanlarda kullanıldığı anlamda değildi. Sekülerizm, kavramı yerine göre müsbet, yerine göre de menfi değerli çağrışımlarla, oldukça yüklü ideolojik bir kavram olarak kullanılmıştır. Geleneksel kiliseyle bağları olan çevrelerce ona "Hıristiyanlardan uzaklaşma", "dinsizleşme" vb. olarak saldırılırken, kilise karşıtı ve "ilerlemeci" çevrelerde ise dinî vesayetlerden modern insanın kurtuluşu anlamı verilmeye başlandı.[27] Sekülerizm, Protestan kültürünün hâkim olduğu Anglosakson ülkelerinde geçerli olan dünyevileşme olarak anlaşılmıştır. Bu durum zamanla Max Weber'in de dile getirdiği gibi dine ve dünyaya ilişkin olan hususlar asla birbirine müdahil olmadan dünya için çalışmak bir ibadet halini almıştır.[28] Buradan hareketle, modern Batı düşüncesinin sadece maddi hayatı dönüştürmekle kalmadığı, başta din olmak üzere, gelenek, kültür ve kutsalı yeni bir okumaya tâbi tutarak radikal bir değişime uğrattığı söylenebilir.

İşte buna paralel olarak, hayatın bütün alanlarına egemen olduğu Kıta Avrupası'nda Orta Çağ'ın sonlarında Aydınlanma, Rönesans ve Reform ile birlikte Hristiyanlık (kilise)meydana gelen büyük dönüşümün (modernite) dinsel açıdan nitelenmesi, dünyevileşmedir (sekülerleşme). Bunun anlamı, "Hıristiyanlığın altın çağının son bulması, toplumun dinden uzaklaşması, inanç ve eylemlerin ilâhî yerine dünyevi hedeflere yönelmesi, dinin işlevlerinin seküler toplumsal işlevlere dönüşmesi ve son olarak da kutsalın yerini dünyevileşmenin alması"dır.[29]

27 Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 160.
28 Geniş bilgi için bakınız. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Rûhu* (çev. Zeynep Aruoba), İstanbul 1997, s. 71-76.
29 Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, İstanbul 1994, s. 24. Ayrıca bkz. İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, s. 9.

Sosyal bilimler literatürüne sosyolojinin bir armağanı olarak giren sekülerizasyon[30] (dünyevileşme), "dinî düşünce, muâmelât ve kurumların sosyal önemini yitirdiği bir süreç (Brayn Wilson), dinî inançlar, ibadetler ve cemaat duygusunun toplumun ahlaki hayatından uzaklaştırılması (Viktor Lidz), mistisizm dahil tüm dinî konu ve tutumlara karşı tam ilgisizleşme (Daniel L. Edwards), yarı paganlaşma (El Wood), kilisesizleşme (Peter L. Berger)", dini otoritenin gerilemesi (Mark Chaves), dinî olanın karşıtı (Edward Bailey)[31] gibi çeşitli yönlerden tanımlanmıştır.[32]

Bu tanımlama girişimlerinden yola çıkarak söylemek gerekirse, sekülerizm (dünyevileşme), bir düşünce akımı ve bir hayat tarzı olarak Protestan ülkelerde dinin dünyevilikle olan her türlü aksiyonla bağlantısı kesilerek, dinin özelleştirilmesi, yani bireysel hayata havale edilip, hayat ile sosyal bağı kalmamış bir ritüeller ve inançlar kompleksi haline getirilmesi olayı olarak görülebilir. Nitekim Peter L. Berger'in şu tanımında bunu görmek mümkündür. Berger şöyle diyor:

> "Biz sekülarizasyonla, toplum ve kültür alanlarının (sectors) dinî kurumlar ve sembollerin egemenliğinden çıkarıldığı süreci kastediyoruz."[33] Tarihsel süreç içerisinde kazandığı anlam zenginliği ile sekülerizmi daha açımlayıcı bir tarzda tanımlayanlar da olmuştur. Buna göre sekülerizm, "dinin sosyal yapıdaki otorite ve geçerliliğini yitirmesi, doğaüstü olayların tabiî ve dünyevi olaylarmış gibi algılanması, insan aklının dinî ve metafizik bağlardan kurtarılması, dinin bir vicdan meselesi haline getirilmesidir."[34]

Max Weber (ö. 1920) klasik tezinde, endüstriyel kapitalizm geliştikçe asketizmin (zühd vb.) önemini yitireceğini söylüyordu.[35] Böylece, katı olan her şey buharlaşacak, din ve

30 Mustafa Armağan, *Gelenek ve Modernlik Arasında*, s. 87; William H. Swatos, Kevin J. Christiano, "Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni", s. 98-99. *Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği* (ed. Ali Köse), içinde, İstanbul: Ufuk Kitapları 2002, s. 95-121.

31 William H. Swatos, Kevin J. Christiano, "Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni", s. 98-100.

32 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 44.

33 Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 162.

34 Mustafa Armağan, *Gelenek ve Modernlik Arasında.*, s. 87.

35 Bkz. Max Weber, *Protestan Ahlakı*, s. 136-161.

modernizm ilişkilerinde etkilenme, dindar bireyler aleyhine ve modern bireyler lehine bir dönüşüm yaşanacaktı. Weber'in "büyü bozma"[36] diye isimlendirdiği kehaneti, yani inançların her an buharlaşıp gitmesi mümkün olacak mıydı?[37]

Dünyevileşme düşüncesinin "reformasyon" süreciyle çok yakın bir ilişkisi vardır. Weber'in dediği gibi, "reform", Kilise otoritesinin yaşam üzerinden tamamen kaldırılıp atılması olmayıp, var olan biçimin farklı bir anlamla değiştirilmesidir.[38]

Burada zihnimizde berraklaştırmamız gereken bir diğer önemli nokta modernleşmenin dünyevileşmeye, yani bireyin kendini dinin değer ve katkılarından soyutlama ve onsuz bir hayat tarzı kurmaya çalışmasıyla eşdeğer olmadığı, yani modernleşmenin mutlak surette dünyevileşmeyi beraberinde getirmeyeceğidir. Aydınlanma düşüncesinin başlangıçtaki hedefinin bu olduğu, modernleşme neticesinde ortaya çıkacak dünyevileşme ile dini dünya sahnesinden silmeyi hedeflediği doğrudur.[39] Ama birçok Batılı sosyoloğun da artık net bir şekilde ifade ettiği gibi, modernleşme, "pozitivist Aydınlanma"nın uç beyi olmaktan kurtulmuş ve din ile pekâlâ aynı ortamı paylaşabilmiştir. Hatta modernleşmenin dünyevileşme karşıtı birçok güçlü hareketi doğurduğu da ortadadır.[40] Kısacası, modernleşme ile dünyevileşmenin özdeş olduğu fikri artık geçerliliğini kaybetmiştir. Bugün dünyanın modernleştiği söylenebilir, ama dünyanın dinden uzaklaştığı söylenemez.[41]

Zihniyet yönüyle bakıldığında dünyevileşme, dinin toplumda otoritesini yitirme süreci olarak görülür. Bir zamanlar

36 Max Weber, *Protestan Ahlakı*, s. 104.
37 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 23
38 Max Weber, *Protestan Ahlakı*, s. 32.
39 William H. Swatos-Kevin J. Christiano, *"Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni"*, s. 100-101. Ayrıca bkz. Durmuş Hocaoğlu, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, s. 90-95
40 Ali Bardakoğlu, *Din, Yenileşme ve Modern Hayat*, III. Din Şurası Açış Konuşması, 26.11.2004; diyanet.gov.tr, Tebliğler ve Konuşmalar Arşivi (Peter L. Berger, "Secularism in Retreat", National Interest, Winter 1996-97, s. 4, s. 3-12'den naklen).
41 Ali Bardakoğlu, *Din, Yenileşme ve Modern Hayat*, III. Din Şurası Açış Konuşması, 26.11.2004; diyanet.gov.tr, Tebliğler ve Konuşmalar Arşivi.

Batı toplumunun ve aslında bütün toplumların yaşamının odak noktası olan dinî kurumların, dinî pratiklerin çöküşe geçmesidir. Peter Berger'in ifadesiyle "üzerimizdeki 'kutsal kubbenin' kalkmasıdır."[42] Dünyevileşme, bütünüyle bir dünya görüşü paradigma değişimidir ve ikinci boyut birinci boyutun bir uzantısı ve ifadesidir.[43]

Dünyevileşme açısından Yahudilerin durumuna bakıldığında onlar âhirete iltifat etmedikleri gibi, peygamberlerini de dinlememişlerdir. Dolayısıyla, Yahudiler Tanrı'yı ve dini kendi dünyevi haz ve hedeflerine göre kurgulamışlardır.[44] Hıristiyanlığın durumu ise, Orta Çağ boyunca kilisenin İncillerden inşa ettiği kültür-zihniyet ve insan tipi medeniyet tarihçisi Papaz Walter Scubar'ın Homeros'un Yunanlılarında, Konfüçyüs'ün Çinlilerinde ve 11-16 yüzyıl arasındaki Batı'nın Gotik Hıristiyanlarında gördüğü gibi "uyumlu"; Hinduizm/ Budizm Hindlilerinde ve Yeni Platoncular ve mistik tarikatlarda gördüğü gibi "zâhid" prototiplere uygundur. Prostanlığın ürettiği "asketik" ahlak, Latin Amerika'da üretilen liberasyon (kurtuluş) teolojisi ve daha birçok yeni teolojiler, 16. yüzyıldan sonra üretilmiştir.[45]

Dünyevileşmenin İslam düşüncesine girişi ve felsefi temelleriyle ilgili olarak da şunlar zikredilmektedir: İslam'ın diğer köklü düşünce sistemleriyle tanışması, girdiği iletişim ve ilişkilerle dünyevileşme; bilgi düzeyinde kendini belli etmeye başlamıştı ve usul sahasına doğru hızla yayıldı. Demokrit, Pisagor gibi Stoacıların tabiat felsefesi ilk Müslüman kelâm okullarında âdeta temel kaynak gibi kullanıldı, öğretildi. Mu'tezile, Empedokles ve atomculuğu bütün muhtevasıyla meydana getirdiği düşünce birikimine temel kaynak olarak katmaktan çekinmedi. Heresiografi İslam dünyasında en ılımlı kesimden Ravendi'ye kadar şekillendi. Şimdi burada "ilâhî düzenin vahye dayandığı, buna karşı dünyevi olanın

42 Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, s. 18. Ayrıca bkz. İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, s. 9.
43 İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, s. 11.
44 İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, s. 13.
45 İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, s. 15.

akla dayandığı" tartışması hakkında bir noktaya daha temas etme zorunluluğu doğmaktadır. Şöyle ki vahye dayanan, ilâhî olanın karşısında ortaya çıkan dünyevi düşüncenin temelinde yatan kaynak tabiat felsefesidir. Dolayısıyla dünyevileşme köken olarak tabiat düşüncesi ve felsefesinin sonucudur. Bunun sonuçları kişi hayatından, uluslararası hukuka kadar yayılarak görülecektir. Sonuç olarak ilâhî olandan dünyevi olana gidişin, aklî olana gidiş anlamına gelmeyeceği netlik kazanacaktır. Çünkü Bacon'un şikâyet ettiği şekliyle tabiat felsefesi kaynaklı düşünceler tabiat, kadın gibi kavramları salt sömürülecek şeyler olarak vurgulayarak tamamen akıldan uzaklaşmanın örneklerini vermişlerdir.[46]

Bununla birlikte İslam dünyası açısından dünyevileşme (sekülerleşme) "sahte" bir sorun olarak değerlendirilmiştir. Gerekçe olarak da şunlar zikredilmektedir: İslam'ın tabiatı Hıristiyanlığın geçirdiği tarihî süreci yaşamadığı için iki açıdan sekülerleşmeye geçit vermez. Bunlardan ilki, tevhid inancını koruması ve güçlü âhiret vurgusunu canlı tutmasıdır. Bu iki inanç biçimi, varlık ve Allah arasında kopukluğun doğmasını önleyici bir işleve sahiptir. Diğeri ise, İslam'ın ahkâm boyutudur. Dünyevi alanda ortaya çıkan problemler "ictihâd" kurumunun çalıştırılması ile aşılır. Şüphesiz bu mekanizma, içeriden bir yenileşme çabasıdır. Ayrıca, sünnet ve icmâ gibi İslami epistemolojik sistemin iki çarkını da göz ardı etmemek gerekir.[47]

Dünyevileşme, İbrahimî monoteist evrensel din (Kur'an'ın deyimiyle el-İslâm)[48] açısından insanlık tarihi kadar eski bir ahlaki sorundur.[49]

46 Gökhan Bacık, "Dünyevileşme ve Arkaplanı", *Köprü Dergisi*- Dünyevileşmenin Farklı Boyutları, Yaz-Güz 97, sy. 59-60.
47 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 93.
48 "*Allah uğrunda, hakkını vererek cihad edin. O, sizi seçti; din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yüklemedi; babanız İbrâhim'in dininde (de böyleydi). Peygamberin size şahit olması, sizin de insanlara şahit olmanız için, O, gerek daha önce (gelmiş kitaplarda), gerekse bunda (Kur'an'da) size "Müslümanlar" adını verdi. Öyle ise namazı kılın; zekâtı verin ve Allah'a sımsıkı sarılın. O, sizin mevlânızdır. Ne güzel mevlâdır, ne güzel yardımcıdır!*" el-Hac 22/78.
49 İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, s. 15.

Şüphesiz önceki dinlerde var olan dünyevileşme sorununu gören Müslüman birey kendi dininin bir çok alanda neleri gerektirdiği konusunda çeşitli sorularla karşı karşıyadır. Buna karşın güçlü düşünsel temelleri üzerinde bina edilmiş dünyevi düşünce, baş döndürücü hızıyla insanlığa yeni eserlerini sunmaktadır. Aslında bir ölçüde Müslümanların bunun karşısında yaşadığı şaşkınlık psikolojisi de önemlidir. Şimdi cevaplandırılması gereken soru; dünyevi düşüncenin bütün bu "zaferlerine" rağmen bizim kendi değerlerimizi kullanarak hangi modeli insanlığa sunacağımızdır. Yani bölgesel çatışmalardan teknolojik buluşlara kadar bütün dünyayı kucaklayan ve kökü vahye dayanan bir modele sahip miyiz? Şüphesiz bu soruya "evet" demek çok kolay; ancak gelecekteki konumumuz bu soruya kolayca evet dediğimiz gibi gelişen sorunlara cevap bulabilmemizde yatıyor. Böylelikle son iki yüzyıldır yaşadığımız tecrübeyi hatırlamak bile istemeyenlere büyük bir görev düşüyor; bütün iki yüzyıl içinde hiç başarılamamış olanı, yani dünyevi düşüncenin karşısındaki bütün dinamikleri kullanıp çözüm üretebilmek.[50] İslam, toplumları ve insanları çürüten, yozlaştıran ve ahlaki açıdan ölüme sürükleyen bu probleme karşı, sadece uyarıda bulunmakla kalmamış, hadislerde de geçen tabirle, "dünyanın fitnesi"nden korunma çare ve alternatiflerini de sunmuştur.

İşte bu noktada kendi değerlerimizi sunma ve modelimizi oluşturma adına dünyevileşme tehlikesine, fitnesine veya derin sapıklığına[51] karşı kültürümüzde geleneksel olarak "zühd, kanaat, tûl-i emeli azaltma, dua, tevekkül, halvet, uzlet, ölümü hatırlama[52] ve infak[53] gibi sıfat ve davranışlar alternatif ve koruyucu birer faktör olarak zikredilmiştir. Sayılan faktörlerin değeri konusunda bir şey diyecek değiliz. Ancak dün-

50 Gökhan Bacık, "Dünyevileşme ve Arkaplanı", *Köprü Dergisi*- Dünyevileşmenin Farklı Boyutları, Yaz-Güz 97, sy. 59-60.
51 Bkz. İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, s. 23.
52 *Alican Tatlı, Zühd Açısından Hadislerde Dünya* (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1996, s. 233-236.
53 Bkz. Yunus Ekin, "İslam'da, Dünya-Ahiret Dengesi Açısından İnfakın Önemi", *Yeni Ümit*, sy. 61, Temmuz-Ağustos-Eylül 2003, www.yeniumit.com.

yevileşmeye karşı tedbir bakımından merkezî bir konumda olabilecek önemli bir çare ve unsur doğru bir zühd anlayışı gözükmektedir. Fakat bu noktada birbirlerine karşı çelişik iki unsur gözükseler de, dünyevileşmenin basamağı varsayılan iktisadî zihniyet ile dinin, değişik yönlerden gözden kaçmamasıyla ilgili olarak Sabri F. Ülgener'in şu değerlendirmeleri dikkate değerdir:

> Bir yanda dünya malının insanı Tanrı katından saptırma tehlikesi ve ona karşı zühd ve riyâzet! Diğer yanda, hayatı velev en mütevazi çizgide sürdürmenin vazgeçilmez aracı olarak mal mülk edinme ve o yüzden de -yine vazgeçilmez olarak- dünya malı ile ilgi ve ilişki. İktisat ahlakı, din açısından, iki unsurun kah birine kah öbürüne ağırlık vermek suretiyle aralarını bulma yolunda harcanan gayretlerin bütünü olarak anlaşılabilir.[54]

Buraya kadar ele aldığımız kavramlarla ilgili nispeten özet bilgi sunulmaya çalışılmıştır. Ancak çalışmamızın esasını oluşturması itibariyle zühd kavramı üzerinde daha ayrıntılı bir şekilde duracağız. Zira gerek çalışma alanımız oluşu gerekse İslam kültüründe ve Batı dünyasında[55] bugüne kadar zühd kavramı hakkında yazılanlardan dolayı bu konuda genel bir tablo çizilmeye çalışılacaktır. Bu amaçla önce, zühd kelimesinin etimolojisi, zühd kavramına yakın bir ilişki ve anlam alanı içerisinde bulunan kavramlar, zühdün bazı tarifleri, tarihî gelişimi, diğer dinlerde zühd anlayışı gibi konular üzerinde durulacaktır.

III. ZÜHD KAVRAMI

Zühd konusunda sağlıklı ve doğru bir bakış ve anlayışa sahip olabilmemiz için zühd kavramının veya tanımının daha önce yapılanlarla birlikte; doğru, mevcut şart ve ihtiyaçlara uygun olarak irdelenmesi gerekmektedir. Ayrıca dinin doğru

54 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 24. Farklı bir bakış açısı ve değerlendirmeler için bkz. Leslie Lipson, *Uygarlığın Ahlaki Bunalımları (Manevi Erime mi Yoksa İlerle mi?)*, (çev. Jale Çam Yeşiltaş), İstanbul 2000.

55 Batı'da bu mevzu ile alâkalı çalışmalar için bkz. Tor Andrae, *Islamische Mystiker*, Stuttgart 1960, s. 44-69; Gustav Pfanmüller, *Handbuch Der Islam-Literatur*, s. 265-292.

anlaşılıp yorumlanması için, dinî metinlerde yer alan terim ve kavramlara yüklenen mananın önemli olduğu ve yerli yerinde kullanılması gerektiği herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Çünkü dinî kavramları, kendi bağlamları içinde değerlendirmek gerekir. Muhakkak ki kavramların kök anlamlarıyla ilgileri vardır. İşte dinî kavramları kendi genel bağlamından ayrı anlamak hem anlam daralmasını beraberinde getirir ve hem de o kavramın, arkaik/eski Arapçada taşıdığı anlamdan uzaklaşmalar yaşanır. Böylece kavram, asliyetinden kopuk bir şekilde yeni bir içerik kazanır. Bu da kavram kargaşasına yol açar.[56] Buradan hareketle şimdiye kadar yapılmış olan zühd tanımları ve bunların zihinlerde oluşturduğu zühd mefhumu, günümüzde doğru bir zühd anlayışı ortaya koyamamış, hatta birçok yanlış anlamalara yol açmıştır. Müslümanların genel olarak dünyaya bakışlarını da bir çok bakımdan olumsuz yönde etkileyen bu yanlış zühd anlayışlarının değerlendirilmesi ve günümüzün ihtiyaçlarını ve şartlarını dikkate alan bir zühd tanımının yapılması son derece önemlidir. Ayrıca bu konudaki tartışmaları asgariye indirmek ancak tatmin edici ve üzerinde uzlaşma sağlanabilecek bir anlayış geliştirmekle mümkündür.

İslam genel anlamda zühdü teşvik ederken, ibadet maksadıyla çalışmayı ve sosyal hayatı terk etmeyi gerekli gören ruhbanlığı ve keşiş hayatı yaşamayı tasvip etmez. Bilakis, ruhbanlığı Hıristiyanların çıkardığı bir bidat[57] olarak nitelemektedir:

> Bizim onlara farz kılmadığımız fakat Allah'ın rızâsını kazanmak için kendi icat ettikleri ruhbanlığa kendileri uymadılar Biz de onlardan iman edenlere mükâfatlarını verdik. İçlerinden çoğu da yoldan çıkmıştır.[58]

56 Bkz. Ramazan Altıntaş, Din *ve Sekülerleşme*, s. 105.
57 Dünyadan el etek çekip bir köşeye çekilmek, namaz, dua, zikir ve benzeri ibadetlerden başka bir şeyle meşgul olmamak, çile çekip dünya nimetlerinden, evlilik hayatından, sosyal ilişkilerden uzaklaşmak, kısacası sadece ruhani bir hayat yaşayıp dünya ile ilgilenmemek diye tarif edebileceğimiz ruhbanlığın, aslında bazı dinlerde de sonradan çıkarılmış bir bidat olduğu anlaşılmaktadır. M. Hayri Kırbaşoğlu, *Sünnetten Çağa Elli İki Mesaj*, Ankara 2005, s. 45.
58 el-Hadîd 57/27.

Bu âyette ruhbanlığın Allah'ın bir emri olmadığı, ancak Hz. İsâ'ya inananlardan bazılarının bunu sonradan icat ettikleri anlaşılmaktadır.[59] Hz. Peygamber (sa) de "İslam'da ruhbanlık yoktur."[60] gibi kendisine nisbet edilen ifadeleri ve bizzat yaşayışıyla İslam'da ruhbanlığın olmadığını göstermiştir.

Hz. Peygamber ve bir kısım ashabının hayatında önemli bir yere sahip olan zühd, dinî yaşayışın hususi bir şekli ve tasavvufi yaşayıştaki ruhî yükselişin mertebelerinden biri olarak da kabul edilir. Ancak bazı zühd tanımlarında geçtiği ve Hz. Peygamber'in de tasvip etmediği dünyadan el etek çekme durumu ve bu bağlamda bütün insanların zâhid olması yeryüzünün harap olmasına sebep olacağından, herkesin zâhid olması mümkün değildir. Bu dinen de uygun değildir. Zira dünyanın imarı için çalışmaya ve buna bağlı olarak onunla iç içe olmaya ihtiyaç vardır. O halde bu anlamda zühd, hususi yani dünyaya ilgi göstermeyen kimseler için ferdî bir tercih olabilir. Bu da dünyanın imarı için çalışanların sayısında göze görünür bir eksilmeye sebep olmaz ve onların sayılarındaki bu kadarcık azalma da dünyanın imarına mani olmaz. Gerçekte zühd, kişinin mala yani dünyaya sahip olmaması değil, eşyanın kişiye sahip olmaması yani dünyevi sevgi ve bağlılıkların gönülde taht kurup âhiret ve Allah düşünce ve sevgisinin yerini almamasıdır.[61] Bu genel bilgilerden sonra zühd kelimesinin etimolojisi üzerinde durmak istiyoruz.

A. Zühd Kelimesinin Etimolojisi

Zühd, "z-h-d" fiilinin masdarı olup lügatte "soğuk ve ilgisiz davranmak, bir şeye rağbet etmemek, meyletmemek,[62]

59 M. Hayri Kırbaşoğlu, *Sünnetten Çağa Elli İki Mesaj*, s. 45.
60 Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, II, 377 (h. no: 3154). Rivayetle ilgili olarak Aclûnî burada şunları nakleder: İbn Hacer, "Bu şekliyle hiçbir yerde görmedim." der. Bazı farklı lafızlarla aynı manayı ifade eden rivayetler de bulunmaktadır. İbn Abbâs'tan Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu: "İslâmiyet'te papazların âdetini yapmak yoktur." "Ruhbanlık bize emredilmedi." Ebû Dâvûd, Menâsik, 3 (h. no: 1729); Dârimî, Nikâh, 3 (h. no: 2169); *Musned*, VI, 225, 669; III, 82, 266. Rivayetin yorumu için bkz. M. Hayri Kırbaşoğlu, *Sünnetten Çağa Elli İki Mesaj*, s. 45-47. Ruhbanlığın dinde olmadığı hususunda bkz. Mustafa Kara, "Ruhbanlık ve Din Adamı", *Nesil*, Nisan 1978, c. II, sy. 7, s. 26-28.
61 Bkz. Hüseyin Certel, *İmân ve Ahlakta Kemâlin Yolu*, s. 335, 337.
62 Cürcâni, *et-Ta'rifât*, "zhd" md, s. 130.

değersiz bulmak, yüz çevirmek ve terketmek" manalarına gelmektedir.[63] Bu terketme işi, o şeyi küçümsemekten, günah saymaktan veya azlığından dolayıdır.[64] Zühdün zıddı rağbettir. Bazıları zühdü dinde, zehâdeti ise, dünyada olan perhizkârlık diye tarif etmektedir.[65] Bazılarına göre ise zühd, dünyaya karşı rağbet ve hırsı gidermektir, zehâdet ise bütün eşyada söz konusu olup ona rağbet etmemektir.[66] Arap dilcileri zühd kökünden türeyen bütün kelimelerde azlık ve azla yetinme manalarının esas olduğu hususunda ittifak halindedir. Nitekim malı az olan için "müzhid", az yemek yiyen için de "zâhid" tabirini kullanırlar.[67] Bundan dolayı bir şeye karşı zâhid yahut zühd sahibi olmanın anlamı; bir şeyi hakir ve değersiz görerek ondan yüz çevirmek ve daha yüksek hedeflere yönelmek demektir. Araplar bir şeyin çok az ve değersiz olduğunu belirtmek için "şey'un zehîd" derler. Bu sebeple zühdü "helâllerden yetecek miktarda almak" diye tarif edenler de olmuştur. Aynı kökten türetilen zehîd de az olan manasına gelmektedir.[68] Benzer anlamların Hz. Peygamber'den rivayet edilen bazı rivayetlerde de mevcut olduğu görülmektedir. Örneğin Hz. Peygamber'in cuma günündeki faziletli saat hakkındaki sözünün zühdün bu anlama geldiğine işaret derek, "O, vaktin sonundadır."[69] buyurmuş ve eliyle bu sürenin çok az olduğuna belirtmiştir. Nitekim bu rivayetle ilgili olarak râvinin şu açıklamaları da bu anlamı teyid eder niteliktedir: Allah Resûlü (sa) bu vaktin azlığına eliyle işaret etti; o vaktin çok kısa ve az olduğunu, güneşin batışına yakın bir zamana rast geldiğini anlatmaya çalıştı.[70] Başka bir rivayette Allah

63 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 196-197; Cevherî, *es-Sihâh*, II, 481; Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, s. 130; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 309; *Besâir*, III, 138-141; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 610; Ebu'l-Bekâ, *Kulliyât*, s. 490; Kâşânî, Abdurrezzâk, *Mu'cemu Istılâhâti's-Sûfiyye*, thk. Abdulâl Şahin, Kahire 1992, s. 216; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 544.
64 Zebîdî, *Tâcu'l Arûs*, VIII, 150-151.
65 Âsım Efendi, *Kamus Tercümesi*, "zhd" md., İstanbul 1304-1305. I, 1155-1156.
66 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 196-197.
67 Âsım Efendi, *Kamus Tercümesi*, "zhd" md. I, 1155-1156; Y. Nuri Öztürk, "Zühd", *İA*, XIII, 638.
68 Tehânevî, *Keşşâf*, II, 610.
69 İbn Mâce, İkâme, 99; Şevkânî, *Neylu'l-Evtar*, III, 310.
70 Bkz. Buhârî, Cuma, 37; Müslim, Cuma, 14; ayrıca bkz. Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, V, 116; Şevkânî, *Neylu'l-Evtar*, III, 303.

Resûlü'nün (sa) Hz. Ali'ye söylediği söz, zühdün bir şeye değer vermeme manasına geldiğini göstermektedir. Bu rivayete göre, Hz. Peygamber'e (sa) herhangi bir soru sormak isteyen kimsenin, onunla özel görüşme yapacağı zaman sadaka vermesini emreden âyet nâzil olduğunda, Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye, "Bunun için ne kadar sadaka belirlesek uygun olur?" diye sorar; Hz. Ali, "Bir arpa ağırlığı altın yeter." diye cevap verir. Allah Resûlü (sa) ona:

"Gerçekten sen çok zâhidsin. Fakat onların bir dinar vermelerini emredelim."[71] buyurdu. Resûlullah (sa) Hz. Ali'ye, sen zehîdsin derken, sen dünyayı gözünde çok küçülten ve ona hiç değer vermeyen birisisin demek istedi. Hz. Peygamber'in (sa) kullandığı kelime, mübalağa ifade etmektedir. Bunun benzerleri Arapçada çoktur.

Kısaca, zühd kelimesinin etimolojisinde, azlık, isteksizlik, rağbetsizlik, önemsizlik, terk etmek, kötü kabul edilen şeylerden yüz çevirmek, dünyaya buğzetmek, mâsivâyı terk gibi anlamlar olduğu anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte zühdün, dünya mal ve nimetlerinden çok az bir şeye sahip bulunmak, ya da hiçbir şeye sahip olmamak gibi anlamları olmasına rağmen, tarihî süreç içerisinde kâmil manasıyla zühd ve zâhid olmak için zikredilen bu hususlar yeterli görülmemiştir.[72] Çünkü bu anlayışa göre zühd, aslında kalple ilgili bir haldir, yani kalp ve bedenin huzur bulmasını sağlayan bir keyfiyettir.[73] Nitekim Yahya b. Muâz (ö. 258/872), Allah'ın dışında bütün isteklerden kalbini bo-

71 Bkz: Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVIII, 20-21; Begavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, VIII, 60; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 191.

72 Y. Nuri Öztürk, "Zuhd", *İA*, XIII, 638. Tehânevî, *Keşşâf*, II, 610; Ebu'l-Bekâ, *Kulliyât*, s. 490; Suad el-Hakîm, *el-Mu'cemu's-sûfî*, Beyrut 1981, s. 554-555; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 544.

73 Nitekim Hakîm et-Tirmizî zamanında hevâ ve bidat sahibi gruplar arasında, "İlimsiz zâhidlik taslayanlar"ı zikretmiş ve onları şöyle açıklamıştır: Cehalet onları kendiliklerinden bidat çıkarmaya götürmüştür. Dünyada zâhidliğin eşyayı terketmek olduğunu zannettiler. Bunlar hakları zayi ettiler, akrabalık ilişkilerini kestiler, halka eziyet ettiler. Asıl zühdün kalpteki şehvetleri öldürmek olduğunu anlayamadılar. Bkz. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl fî ehâdîsi'r-resûl* (thk. Abdurrahman Umeyre), Beyrut 1992, II, 245-247.

şaltan kimsenin gerçek zâhid olduğunu ifade etmektedir.[74] Bundan dolayıdır ki ilk dönemlerdeki bu anlayış tamamen dünyadan el etek çekme ve ruhbaniyet değil, bilakis sahibini dünya hakkında ince bir görüşe getiren, çalışan, çabalayan, ancak iç âlemine tahakküm etmesine izin vermeyen, kişiyi rabbinden uzaklaştırmayan bir algılama biçimi olarak da kabul edilmiştir.[75] Zühdün tersi olan dünyaya rağbet ise, kalp ve bedenin huzur ve sükun bulması bir tarafa, sadece gam ve kederin artmasına sebep olur. Nitekim Hz. Peygamber'in bir rivayette, "Dünya hayatında zühd, insanın kalp ve bedenini rahatlatır. Dünyaya tamah ve rağbet ise, gam ve kederi çoğaltır."[76] buyurduğu zikredilir.

Burada yeri gelmişken zühdün Batı dillerindeki karşıtı ve kullanımı kabul edilen asceticism (=zühd)[77] üzerinde durmakta fayda vardır. Batı dillerinde[78] "ascetic", kelimesine din uğruna dünya lezzetlerini feda eden kimse, zâhid kimse, münzevî kimse, riyâzetçi, sofu kimse, derviş anlamları verilmiş; "asceticism" ise, koyu sofuluk, aşırı riyazet, çilecilik, zâhidlik ve sade bir hayat sürme olarak adlandırılmıştır.[79] Bir başka tanımda asceticism şöyle tanımlanmştır: "Dünyadan ve dünyevi zevklerden uzaklaşmak, cinsel hayattan sakınmak, aynı zamanda kalbin, bütün yaratıklarla ilgili istek ve arzularına karşı duyarsız (hissiz) kalmaktır."[80] Elem ve hazzı nazar-ı itibara almadan hayvanî duyguların veya içgüdü-

74 Bkz. Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-Kebîr*, s. 67. Konuyla ilgili geniş bilgi çin bkz. Alican Tatlı, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, s. 20-21.
75 Âsım Efendi, *Kamus Tercümesi*, "zhd" md., I, 1155-1156.
76 Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'z-Zuhd*, s. 24; Heysemi, *Mecmau'z-Zevâid*, X, 286.
77 Ali Galip Gezgin, *Kur'an'da Sevgi*, Isparta 2003, s. 258 (Webster, *age.*, s. 126'dan naklen).
78 Batı dillerinde Almanca Askese, Fransızca Ascetism, İngilizce Asceticism kelimelerine "zühd hayatı yaşama" anlamı verilmiştir. Bkz. Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, İstanbul 1996, s. 70. *Dinler Tarihi Ansiklopedisini* derleyen Romanyalı dinler tarihçisi Mircae Eliade "Asceticism" maddesinde bu konuyu uzun uzadıya incelemektedir. Bkz. Mircae Eliade, *The Encyclopedia of Religion*, New york 1983-1987, I, 441-445. Ayrıca bkz. Tor Andrae, *Islamısche Mystıker*, Stuttgart 1960, s. 44-69.
79 Redhouse English, *Turkish Dictionary*, İstanbul 1974, s. 47.
80 Ali Galip Gezgin, *Kur'an'da Sevgi*, s. 258 (Kenmare, Dallas, *The Philosophy of Love*, Williams and Norgate Ltd, Great Russell Street, First Edition, Great Britain 1942, s. 119'dan naklen).

sel hayatın arzu ve meyillerini mümkün mertebe az temine çalışarak bir irade terbiyesine girişmek ve böylece maddi zevklerden, kötü ve aşırı tutkulardan sıyrılmak, dolayısıyla maddi hayatın üstüne çıkarak ahlaki ve temaşaî bir hayat yaşayarak gayreti ve cehdi; bunları müdafaa eden felsefî ve tasavvufî anlayıştır. Burada esas, kalbin ve ruhun kirlerden, kötülüklerden arınması ve insanın kemale erişmesidir.[81] Bu durumda "asceticism" ile "zühd" arasındaki temel benzerlik "ilgi duymama veya uzaklaşma" olduğu gözükmektedir. Bu tanıma göre, önemli ölçüde zühdün, asceticism, kavramı ile örtüştüğünü söylemek mümkündür.[82]

B. Zühd Kavramına Anlam Yakınlığı Bulunan Bazı Kavramlar

Zühd kavramına anlam yakınlığı bulunan bazı kavramlar bulunmaktadır. Bunlardan zühd kavramıyla daha yakın ilişki ve anlam alanı içerisinde olduğunu düşündüğümüz vera', takvâ, fakr, tevekkül ve dünya kavramları üzerinde durmak istiyoruz.

Zühd ile vera' arasında yakın bir ilişki vardır. Ancak zühd, vera'dan daha hususi bir manada kullanılmaktadır. Vera' şüpheli şeylerin terkedilmesi ile olur ki, bu âriflerin ve vera' ehlinin zühdü olarak kabul edilir.[83] Bundan daha üstünü ise mukarrebînin zühdüdür. Bu ise ister dünya isterse cennet olsun Allah'tan başka her şeyden yüz çevirmekle elde edilir.[84] "Harama düşme endişesiyle şüpheli şeylerden kaçınmak"[85]

81 Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, s. 70-71.
82 Bkz. Ali Galip Gezgin, *Kur'ân'da Sevgi*, s. 258.
83 Bu zühd ile onların imanları kemale erer. Dünyanın ihtiyaç dışındaki helâl nimetlerinden gönlü çekmek, zâhidlerin zühdüdür. Bu zühd ile onların yakîni safileşir. Amr b. Meymûn'un, Zübeyr b. Avvâm'dan naklettiğine göre Allah Resûlü (sa) kendisine şu tavsiyede bulunmuştu: "Ey Zübeyr, şehvetler ve şüpheli şeylerle yüz yüze geldiğinde, nefsinle mücadele et ve Allah Teâlâ'nın haram kıldığı şeylerden samimi olarak uzak dur ki, hesaba çekilmeden cennete giresin." Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-Usûl*, II, 77; İbn Asâkir, *Târihu Dımeşk*, LIV, 466.
84 Tehanevî, *Keşşâf*, II, 610.
85 Cürcânî, *et-Ta'rifât*, "v-r-a'" mad., s. 279. Başka tarifler için bkz. İbn Fûrek, Ebû Bekr, *Kitâbu'l-İbâne an Turuki'l-Kâsidîn ve'l-Keşf an Menâhici's-Sâlikîn Ve't-Teveffur ilâ İbâdeti Rabbi'l-âlemîn*, thk. Ahmet Yıldırım-Abdülgaffar Aslan, Isparta 2003, s. 20-22.

diye de tarif edilen vera' ile zühd arasında şöyle bir fark vardır: "Zühd, âhirette faydası dokunmayacak şeyleri terk etmek olduğu halde, vera', âhirette zararından korkulan şeyleri terketmektir."[86]

Zühdün yakın anlam ilişki içerisinde bulunduğu kavramlardan bir diğeri takvâdır. Câhiliye devrinde takvâ kelimesinin özü, "hayvan olsun, insan olsun, canlı varlığın, dışarıdan gelecek yıkıcı bir kuvvete karşı kendini savunma davranışıdır." Bu kelime İslam inanç sistemine asıl manasını taşıyarak gelir. Ama sistemin etkisi altına ve İslam'a özgü monoteizm inancı alanına nakledilmesi dolayısıyla, çok önemli bir dinî anlam kazanır. Takvâ "hüküm günündeki ilâhî azap korkusu" sahnesinden geçerek şahsi saf dindarlık (zühd) anlamına erer.[87] Bu kelime, daha önce de Arapçada kullanılmaktaydı; ancak Kur'an sistemi içine girince önemli bir anlam kazanmıştır. Mekkî âyetlerde bu anlam ön plana çıkarken, daha sonra inen Medenî âyetlerde takvâ, saf dindarlık anlamını yansıtır hale gelmiştir.[88] Bu noktada Kur'an, sürekli aşkınlık, yücelik ve

86 İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Fevâid*, s. 153. Ayrıca bkz. Alican Tatlı, *age*, s. 21.

87 Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (çev. S. Ateş), Ankara, tsz., s. 20-21, 222-227. Başka tarifler için bkz. İbn Fûrek, *Kitâbu'l-İbâne*, s. 71-72.

88 Fazlur Rahman takvâyı şöyle tarif etmektedir: "Davranış insana ait olmasına rağmen, o davranışın iyiliğine veya kötülüğüne karar vermek için gerekli ölçü de dahil, davranış hakkındaki gerçek ve sonucu etkileyen karar insana ait değildir. Aynen bunun gibi, bir toplumun ortak hareketi için de durum aynıdır, hem davranışın iyi ve kötülüğüne hüküm verirken ölçü teşkil eden son söz hem de bizzat karar vermek o toplumu aşar. Bir kişi veya toplum hareketlerinde bunun bilincine vardığında gerçek anlamda takvâya sahip olmuş demektir." "O halde takvâ, bir kimsenin kendisini davranışlarının zararlı veya kötü neticelerinden koruması demektir." (Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, trc. Alpaslan Açıkgenç, Ankara 1987, s. 92). Fazlur Rahman'a göre, insanın takvâ sahibi olmasının tek yolu, kendi güçlerini ve Allah'ın sınırlarını iyice kavramasıdır. (Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme Makaleler I*, trc. Adil Çiftçi, Ankara 2000, s. 31). Ayrıca bkz. M. Hayri Kırbaşoğlu, *Sünnetten Çağa Elli İki Mesaj*, s. 81-83, 84-86. Konuyla ilgili yaptığı çalışmada Ali Galip Gezgin, takvâyı şöyle tarif etmektedir: "Takvâ: Allah'a karşı gelmekten korunmak için gerekli önlemleri almak ve daima bu bilinç ile derin saygı şuuru içerisinde bulunmaktır." Ali Galip Gezgin, "Kur'an Meallerinde 'Takvâ' Kelimesinin Türkçeye Çeviri Sorunu", s. 6 (24-26 Nisan 2003 tarihleri arasında İzmir'de yapılan Kur'ân Mealleri Sempozyumu'na sunulan tebliğ). "Takvâ" kelimesinin semantik bakımından geçirdiği anlam serüveni hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan*,.s. 222-227.

"öte" fikrini insanda canlı tutmak için Allah'a karşı sorumluluk bilinci anlamı taşıyan takvâ kelimesini öne çıkarır. İşte İslam zühdüne hâkim olan anlam budur. Takvâ, insanın ahlaki alanda bozulmaya karşı kendini korumasına ve kendisini şahsiyet açısından çözülüp dağılmaktan kurtarmasına yardımcı olan ve özünde erdemli nitelikler taşıyan bir kavramdır.[89]

Zühd kavramına yakın anlamda kullanılan kavramlardan bir diğeri de fakrdır. Fakr lügatte, "yoksulluk ve ihtiyaç duyulan şeyin yokluğu" manalarına gelir.[90] Tasavvufta ise, "sâlikin nefsinden (düşünce olarak) bütün mal varlığından uzaklaşması ve her şeyi mutlak ganî olan Allah'ın olduğunu bilmesi"dir.[91] Dünyada fakir olma, fakirlerle sohbet ve onlarla aynı ortamda bulunma zühd sahibi olmanın alâmetlerinden biri olarak kabul edildiği ve zühdün bir alâmeti olarak da, zâhidin, Allah Teâlâ'nın üzerindeki nimetini müşahede ederek fakirliği ile övünme ve Allah Teâlâ'nın kendisine nasip ettiği fakirliğin elinden alınmasından ve bunun zühdden uzaklaşma korkusu kabul edildiği için[92] zühd ile fakr kavramı arasında yakın ilişki olduğu belirtilmiştir.

Tevekkül kavramı da zühde yakın anlamda kullanılan kavramlar arasında yer alır. Tevekkül lügatte, "güvenme, bel bağlama, vekil tayin etme, havale etme" manalarına gelir.[93] Tasavvufta ise, "Allah'ın indinde olana güvenip, insanların elinde olana ümit bağlamamaktır."[94] Bir anlayışa göre tevek-

89 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 135.
90 Curcânî, *et-Ta'rifât*, s. 191; Hasan eş-Şarkâvî, *Mu'cemu elfâzi's-sûfiyye*, s. 226. Mahir İz bu kelime ile ilgili olarak şöyle der: "Tarikatta bu kelime çok yanlış telakkilere uğramıştır. Sebebi de fakr kelimesinin Türkçede kullanılan mananın Arapça metinlere tatbikinden ileri gelmiştir." Mahir İz, *Tasavvuf*, s. 135.
91 Ankaravî, *Minhâcu'l-fukarâ*, s. 208. Tarifler için bkz. Serrâc, *el-Lumâ*, s. 74-75, 221-223; Kuşeyrî, *Risâle*, s. 440-449; Hucvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 101-108; Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 112-113; İbn Fûrek, *Kitâbu'l-İbâne*, s. 35-37; Suhreverdî, *Avârif*, s. 101-103, 374-375.
92 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 266.
93 Curcânî, *et-Ta'rifât*, s. 78; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 488.
94 Curcânî, *et-Ta'rifât*, s. 78. Tasavvufta tevekkül anlayışıyla ilgili olarak bkz. Kuşeyrî, *Risâle*, s. 302-303; Serrâc, *el-Luma'*, s. 78-79; İbn Fûrek, *Kitâbu'l-İbâne*, s. 76-81.

kül, yalnız Allah'a güvenmek ve Allah'tan başka hiçbir şeye bağlanmamak şeklindeki zâhidin vâsıl olduğu zihnî durum idi. Zâhid, o kadar mütevekkil olacak ki, bütün istikbal ve mâzi endişesini bir tarafa atacak, ileriyi düşünmeyecek, yalnız bulunduğu ânı yaşayacaktır. Çünkü her an, onu Allah'la ittisal haline getirmektedir. Zâhidin bu kemal derecesinde ona "ibnu'l-vakt" diyorlar.[95] Ayrıca bu noktada şunlar da ifade edilmiştir: "Bilmiş ol ki, tevekkül kulun rızkından bir şey eksiltmez; fakat tevekkül kulun zühdünü, sabrını ve yakînini artırır. Aynı şekilde zühd/dünyadan gönlü çekmek de, insana takdir edilen rızıktan bir şey noksanlaştırmaz. Zühd sadece kulun fakirliğini, açlığını ve sıkıntısını artırır. Bu da tevekkül ehlinin ve zâhidin âhiretteki rızkı olur. Kulun dünya payından mahrum olması, onun mal biriktirip zengin olmaktan korunması, tevekkül ve zühdü sebebiyle olur.[96] Bu yönleriyle tevekkül ile zühd arasında yakın bir bağ kurulmuştur.

Dünyanın ne olduğunu anlamadan zühdü anlamak ve elde etmek mümkün değildir. İnsanın üzerinde yaşadığı bu varlık alanına dünya denilmiştir. Yaratılışı (tab'an) itibariyle "medenî", yani sosyal bir varlık olan insan, yaratılışının tabii bir sonucu olarak, belirli bir çevre içinde yaşamak durumundadır.[97] Bu çevre onun dünyasını oluşturur. Dünya kavramı, insanın eşya ile olan ilişkisinin çevre ve zaman koşullarında tayin edilmesi olarak ifade edilebilir.[98] Dolayısıyla insanın eşya ile ilişkisi olan dünya ile zühd arasında yakın ilişkinin olduğundan söz edilebilir. Bu ilişkinin farklı boyutuna şöyle işaret edilmiştir: Dünya denen şey, her kulun hevâ ve hevesine uyarak elde ettiği şeylerden ve kalbini saran şehvetlerden ibarettir. Kim kötülenen haram şeylerden gönlünü ve elini çekerse, bu yaptığı farz olan zühddür.[99] Kim

95 Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1995, s. 87.
96 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, II, 28.
97 Bkz. İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (ö.808/1405), *Mukaddime* (çev. Zakir Kadiri Ugan), I-III, İstanbul 1986, I, 100.
98 Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 31.
99 Belki buna takvâ demenin daha uygun olacağı söylenebilir. Bu da takvâ kavramı ile zühd kavramı arasındaki anlam yakınlığını göstermektedir.

kendisine mubah kılınan ihtiyaç fazlası şeylerden gönlünü ve elini çekerse; bu yaptığı fazilet olan zühddür. Bu zühdün sonucunda kul, vücudun dünyaya açılan kapıları ve ona giden yolları durumunda olan âzalarının zevklerini keser. Dünyanın haram olan nimetlerinden gönlü ve eli çekmek genelde bütün Müslümanlara ait bir zühddür. Bu zühd ile onların Müslümanlıkları güzel olur.[100] Dünya ile zühd arasında yakın ilişki olması yönüyle dünya kavramı üzerinde daha detaylı durmak istiyoruz.

Dünya kelimesinin manası üzerinde farklı görüşler bulunmakla birlikte daha çok iki anlam üzerinde durulduğunu müşahede etmekteyiz. Birincisi "dünya" kelimesi, dünüvv kökünden "ednâ" kelimesinin müennesi olup, "en yakın, daha yakın, daha uygun" anlamlarına gelmektedir.[101] Kur'an'da ednâ kelimesinin "daha uygun, daha münasip, daha yakın,[102] yakın mekân, yer olarak daha yakın"[103] gibi anlamlarıyla kullanıldığını görmekteyiz. Bu âleme dünya denmesi, âhirete göre daha yakın olmasından dolayıdır.[104]

İkinci manaya göre dünya kelimesi yine ednâ kelimesinin ism-i tafdîlinin müennesidir. Bu durumda dünya kelimesi dünüvv kökünden değil "denâet" kökünden türemiştir. Bu anlama göre dünya; "en alçak, pek düşük, basit, iğreti, adi, alçaklık" anlamlarına gelen sıfattır.[105] Bu bağlamda dünya kelimesi el-hayâtu'd-dunyâ, es-semâu'd-dunyâ, ed-dâru'd-dunyâ gibi isimlere sıfat olarak da kullanılmıştır. Bundan başka âhiret kelimesi gibi ve onun karşıtı bir isim olarak da kullanılır ki,

100 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 245. Ayrıca bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, III, 365-376.
101 Bkz. İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasen, *Kitâbu Cemhereti'l-Luga*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî, Beyrut 1987, II, 688; İbnu'l-Esîr, Muhibbuddin Muhammed el-Cezerî, *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Beyrut 1979, II, 137-38; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut Tsz., "dnv" mad., XIV, 272-74; Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, İstanbul 1986, I, 249; Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, İstanbul 1305, IV, 959; Süleyman Uludağ, "Dünya" *DİA*, X, 22-25.
102 el-Bakara 2/282, el-Mâide 5/108, el-Ahzâb 33/51.
103 Rûm 30/3.
104 Bkz. Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, "dnv" mad,. II, 959.
105 Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, "dnv" mad. XIV, 272-74.

o zaman el-hayâtu'd-dunyâ, veya ed-dâru'd-dunyâ terkiplerinden birinin yerine geçer.[106] Bu anlam Kur'an'da genelde el-hayâtu'd-dunyâ şeklinde sıfat tamlaması olarak yer almıştır. Bu durumda hayât-ı dünya, dünyanın hayatı değil, dünya denilen hayat yani "el-hayâtu'l-âhirenin zıddı yakın hayat, bu hayat, süflî, alçak hayat" anlamlarına gelir.[107] Bundan dolayı dünya kelimesinin denâet kökünden geldiği kabul edilmiş, Kur'an'da ve İslam teolojisinde öbür dünyaya mukabil olmak üzere yerilen bir mana ile, bu fâni dünya için kullanıldığı ifade edilmiştir.[108] Buradaki değersizliğin ölçüsü neye ve kime göredir? Her zaman için bu âleme değersiz ve bayağı diye mi bakacağız? Bu soruların cevabını en güzel bir şekilde Izutsu'dan alıntılayacağımız şu cümlede bulabiliriz:

> Bu âleme alçak bir şey gözüyle bakma, ancak öteki âlemin değerli ve önemli olduğu düşüncesinin yerleştiği yerlerde mümkündür.[109]

Aksi takdirde, dünyayı genellemelere giderek lânetlenmiş bir göz yaşı vadisi olarak değerlendirmek İslami bakış açısına aykırı bir durumdur. İlgili âyetlerde olumsuz bir anlam yüklenen dünya kavramı, Allah'ın en güzel bir şekilde yarattığı dünyanın kendisi değil, olsa olsa, ancak o dünyada insanın yaşadığı hayatın niteliği olabilir.[110]

Ölümden önceki her şeye dünya, sonraki her şeye âhiret denilmesi zamanla yaygınlaşmıştır. Bu anlamda, insanın ölümden önceki her türlü zevk, haz, arzu ve istekleri de dünya kavramı içinde mütalaa olunmuştur.[111] Yenilen, içilen, giyilen şeyler ve oturulan mesken hep dünya kavramı içindedir.[112] Kur'an'da dünya kavramı, sadece dünya yerine, çoğu kez el-hayâtu'd-dunyâ (yakın, alçak dünya yaşantısı) tabiri kullanılır. Bu kelime Kur'an'da oluş ve varlık âlemini gösterir (el-arz).

106 Alican Tatlı, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, s. 3.
107 Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, I, 335-336.
108 Bkz. Carra De Vaux, "Dünya" *İA*, III, 664; Alican Tatlı, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, s. 3.
109 Bkz. Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 79.
110 Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, I, 335-336.
111 Tehânevî, *Keşşâf*, I, 505. Ayrıca bkz. Sabri Orman, *Gazzâlî'nin İktisat Felsefesi*, İstanbul 1984, s. 82.
112 Tehânevî, *Keşşâf*, I, 505.

Kur'an, dünya tabir edilen çağrışımlı bu kavramı, yeniden kurar ve dünya ile âhiret kavramını, yeni bir biçimde birbirinin mukâbili yapar. İşte bu da Kur'an'ın tüm sistemindeki ruhsal gerginlik havasını yaratan büyük faktörlerden bir diğeridir.[113] el-Hayâtu'd-dunyâ kavramı Müslüman tecrübede, kökü daha öncelere (Hz. Osman dönemi) dayanmakla beraber zihniyet tamamlaması olarak adlandırabileceğimiz miladi 10. yüzyılla birlikte bir anlam kayması yaşayarak "dünya-âhiret" düalizmini ortaya çıkarmıştır. Gitgide bu düalizm, dünya aleyhine ve âhiret lehine bir anlayışı pekiştirmiştir.[114] Yine bu bağlamda İslam'ın erken dönemlerinde el-hayâtu'd-dunyâ kavramına "alçak ya da çok değersiz" gibi doğruluğu tartışmalı, tek taraflı anlamlar yüklenmesinde ve bu anlamların Müslüman kültüründe hızla yaygınlık kazanmasında biraz da zâhidlerin payı vardır. Nitekim Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), "Dünya denmesi, onun, alçak ve değersiz oluşu sebebiyledir."[115] derken; Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830) ise, dünyayı, "Seni Allah'tan uzaklaştıran şeydir."[116] şeklinde tanımlamıştır.[117] Buradan hareketle mutasavvıfların insanı, Allah'tan alıkoyan her şeyi dünya kavramı içinde kabul ettiklerini söylemek mümkündür. Ayrıca, "Dünya; nefsin zevklerinden, para ve mal varlığından ibarettir." diyenler de olmuştur.[118]

İktisadî konulardaki zihniyet araştırmalarıyla tanıdığımız Sabri F. Ülgener ise bugün dinimizde var olan dünya tabirinden anladığını şöyle ifade etmektedir:

> Aile bağları, derece derece yakın ve uzak çevre, servet ve mülkiyet, bütün bunların peşinden politik, ekonomik çıkar ve ihtikâr, kısaca dinin "mâsivâ" adını taktığı alaka ve ilişkiler, dünya kavramında toplanmış görünür. Madde, çevre ve zaman boyutları etrafında sıralanabilecek ilişkiler bu suretle tek bir ilişkiye sığdırılmış olmaktadır.[119]

113 Bkz. Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 78-81.
114 Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hılyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*, Beyrut ts, IX, 264.
115 Ebû Nuaym *Hilye*, VII, 10.
116 Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 264.
117 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 128.
118 Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 264.
119 Sabri Ülgener; *Zihniyet ve Din*, İstanbul 1981, s. 32.

Her ne kadar bazıları tarafından dünya ile arz ayrımı yapılmış olsa da çoğu kere bu iki kavramdan biri diğerinin yerine kullanılarak birbiriyle karıştırılmaktadır. Arz, "yeryüzü, üzerinde yaşanılan gezegen" manasına, dünyayı da "içinde yaşadığımız ortamın çirkeflikleri, haramları, gayrimeşru yönleri, süflî duyguların yaşandığı hayat" olarak telakki edenler olmuştur.[120]

İşte bu noktada Kur'an'ın yanlış anlaşılan ve mana kaybına uğrayan kavramlarından bir tanesi 'dünya' kelimesidir. Dünya bir sıfat olmasına rağmen, üzerinde yaşadığımız yeryüzünün ismi olarak algılanmıştır. Bu yanlış adlandırma İslam'ın dünya hayatına getirdiği tanım ve ölçünün yanlış anlaşılmasına yol açmıştır. Buradan hareketle, İslam'ın üzerinde yaşadığımız dünyayı (yer küreyi) kötülediği sanılmış, bu dünyadan yüz çevirmenin fazilet ve yükselme sebebi olacağı iddia edilmiştir. Halbuki Kur'an-ı Kerim, üzerinde yaşadığımız yerküresini, yani jeolojik anlamdaki dünyayı anlatmak üzere özellikle Türkçede hemen hemen bütünüyle "arz-yer" kelimesini kullanmıştır. Bilindiği gibi, "arz" yeryüzü demektir. Dünya kelimesi ise, yeryüzünde yaşanan hayatın basitliğini, değersizliğini, geçiciliğini ifade eden dinî ve ahlaki bir anlam kazanmıştır. Dünya kelimesi ile, burada yaşanılan hayat anlayışı kötülenmiş, hafife alınmış; bununla da yerküresi değil, âhireti geri plana bıraktıran, âhireti hesaba katmayan yaşama zihniyeti tenkit edilmiştir.[121]

C. Bazı Zühd Tanımları

Zühd ile ilgili çokça tarif yapılmıştır. Biz bunları, tek tek zikredecek değiliz. Farklı ve dikkat çekenleri sunmaya gayret edeceğiz.

Kur'an'da zühd, kelime olarak, sadece lügat manasıyla bir defa geçer. O da Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından kuyuya

120 Bkz. Alican Tatlı, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, s. 7, 9.

121 Bkz. Süleyman Uludağ, "Dünya" *DİA*, İstanbul 1994, X, 22; Kadir Özköse, "Zühd ve Sûfîlerin Zühde Yükledikleri Anlam", *CÜİFD*, Sivas 2002, c: VI, sy. 1, s. 176-177; Hüseyin K. Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, İstanbul 2000, s. 156.

atılıp da bir kervan tarafından bulunması ve onun durumu hikâye edilirken zikredilmektedir. Âyet şöyledir:

> *Onu (Yusuf'u Mısır'a varınca) düşük bir fiyata, birkaç paraya sattılar. Onlar ona (Yûsuf'a) karşı isteksiz idiler.*[122]

Âyette geçen "zâhidîn" kelimesi daha çok ticarî anlamda olup isteksiz olma, rağbet göstermeme anlamındadır ve ruhanî bir manası yoktur.[123] Bu durumda zühdü kelime olarak Kur'an'a dayandırmak zordur. Terim anlamıyla da Kur'an'da zühdden bahsedilmemiştir. Bununla birlikte geçici şeylere önem vermemek, âhireti dünyaya tercih etmek gibi zühd anlayışının bazı vasıfları Kur'an'daki bazı âyetlere dayandırılmıştır.[124]

Zühd hakkında yapılan tariflerin en güzeli olarak Hz. Peygamber'den (sa) rivayet edilen, ancak Hz. Peygamber'e (sa) nispetinde tartışma bulunan şu rivayettir:

> Dünyada zâhidlik, ne helâli haram etmek ne de malı mülkü terketmektedir. Dünyada zâhidlik, ancak Allah'ın elinde olana, kendi elindekinden daha fazla güvenmen; başına bir musibet geldiği zaman, musibet başında olduğu müddetçe, onun ecir ve mükafatından son derece ümitli olmandır.[125]

Zühdün tarifiyle ilgili olarak bu genel bilgilere kısaca değindikten sonra şimdi zühde yapılan bazı tariflere ve zâhidin kim olduğu hususundaki bilgilere yer vermek istiyoruz:

Ali b. Ebî Tâlib, "Zühd nedir?" sorusuna,

> Dünyayı ister Müslüman ister gayrimüslim yesin, buna aldırmamandır.

cevabını verir.[126]

122 Yûsuf 12/20.
123 Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 196-197.
124 Bkz. Âl-i İmrân 3/185; en-Nisâ 4/77; el-En'âm 6/32; et-Tevbe 9/38; er-Ra'd 13/26; el-Ankebût 29/64; Muhammed 47/36; el-Hadîd 57/20.
125 Tirmizi, Zuhd, 29; İbn Mâce, Zuhd, 1; Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 69. Bu hadis, Ahmed b. Hanbel'in *Kitabu'z-Zuhd*'ünde Ebû Müslim el-Havlanî'nin (ö.62/682) sözü, yani "maktû hadis" olarak geçmektedir. (Bkz. *age*, s. 36). Tirmizî ve İbn Mâce'de geçen bu hadis ise, Ebû Müslim el-Havlânî'nin sözü olarak değil de onun öğrencisi Ebû İdris el-Havlânî'nin (ö.80/699) Ebû Zer'den rivayeti şeklinde merfû olarak zikredilmektedir. Rivayetin geniş olarak tahric ve değerlendirmesi "Hadislerde Zühd" başlığı altında gelecektir.
126 Kelâbâzî, *Taarruf*, s. 109.

Hasan-i Basrî'ye (ö. 110/728) "Filan kimse fakihtir." denilince o da şu karşılığı vermiş: "Sen hiç fakih görmemişsin. Çünkü fakih, dünyaya değer vermez, âhirete yönelir."[127]

İbn Şihâb ez-Zuhrî (ö. 124/742) zühdü,

> Haramın sabrı yenemediği, helâlin de şükre mani olamadığı şeydir.[128]

diye tanımlamaktadır.

Sufyân es-Sevrî (ö. 161/778) ise zühdü,

> Emel ve arzuları azaltmak ve hırstan sıyrılmaktır. Yoksa ne adi şeyler yemek ne de yırtık ve yamalı şeyler giymektir.[129]

diye tarif etmektedir. Yanındakiler kendisine, "Kişi hem zengin hem zâhid olabilir mi?" diye sorduklarında ise şöyle cevap vermiştir:

> Evet zâhid olabilir. Yeter ki herhangi bir belâya mâruz kaldığında sabredebilsin, bir nimete nail olunca da şükredebilsin.[130]

Fudayl b. İ'yâz (ö. 187/803) şöyle demektedir:

> Zühdün aslı Allah'tan razı olmaktır. Kanaatkâr kişi zâhiddir. Zâhid ise zengindir. Her kim yakîni elde ederse bütün işlerinde Allah'a güvenir. O'nun yazdığı kadere razı olur, ümitle korku halinde mahlûkattan alakasını keser. Bu durum onun gayrimeşru bir yolla dünyayı talep etmesini engeller. İşte böyle yapan bir kimse dünyalık hiç bir şeye sahip bulunmasa bile zâhid ve insanların en zenginidir.[131]

Zunnûn el-Mısrî (ö. 245/859) şöyle demiştir:

> Kardeşlerim! Mâlumunuz olsun ki, insanlar zühdü çeşitli şekillerde tarif etmişlerdir. Bir kısmı, "Zühd, dünyayı sevmeyi bırakmaktır." demiş, bir kısmı da, "Zühd, nefsin rahatlığını ve sürûrunu temin edecek şeylerden uzaklaşmak, rahatlayacağı tüm bağlardan alakayı kesip atmaktır." demiştir. Bazıları da, 'Zühd, Allah'tan uzaklaştıracak herşeyden alakayı kesmektir' demiştir. Bazıları da, 'Zühd, dünyayı bir tarafa bırakmak, kasr-ı-emeldir (ileriye dönük

127 Bkz. Dârimî, *Sünen*, I, 89.
128 Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 97.
129 Ebû Nuaym, *Hilye*, VI, 386.
130 Ebû Nuaym, *age.*, VI, 387.
131 Ahmed Ferîd, *el-Bahru'r-râik*, s. 193.

emelleri terketmektir)' demiştir. Bazıları da, 'Zühd, Allah'a güvenmektir' demiştir.[132] Bir kısmı da, 'Zühd, açlığı giderecek kadar yiyecekle, avreti örtecek kadar elbise ile yetinmek, geri kalanları terk etmektir' demiştir. Bir kısmı da şöyle demiştir: 'Zühd Allah'ı her şeye tercih etmek (îsâr), Allah Teâlâ'dan uzaklaştıracak her şeyden kaçınmaktır'. Bir kısım insanlar da, 'zühd, mahlûkat sevgisini kalpten çıkarmak, halveti (yalnızlığı) sevmektir' demiştir.[133]

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) zühd hakkında şöyle demektedir:

Zühdün üç şekli vardır. Birincisi haramı terketmekir ki, bu avamın zühdüdür. İkincisi helâl olan şeylerden fazla olanı terketmektir ki, bu havassın zühdüdür. Üçüncüsü ise, Allah'tan alıkoyan meşgaleleri terketmektir ki, bu da ariflerin zühdüdür." İbn Kayyim el-Cevziyye'ye (ö. 751/1350) göre, Ahmed b. Hanbel'in zühd hakkında yapmış olduğu bu değerlendirme, daha önce zühd hakkında zikredilen tariflerin en şümullü olanıdır.[134]

Cüneyd-i Bağdâdî'ye (ö. 297/909) göre ise zühd,

Dünyanın küçük görülüp izlerinin kalpten çıkarılmasıdır.[135]

Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) şöyle demiştir:

Zühd, dünyaya ait kıymet ve değerlerin kalpten atılması ve dünya ile ilgili her şeyin çıkarılmasıdır. Kalpten eşyanın değeri düştüğü zaman, onun varlığı ile yokluğu eşit olur. İşte o zaman zühd gerçekleşmiş olur.

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) zühdün, varlıklı kişilerle yoksul kişilere göre farklılık arzettiğini söylemektedir. Zenginin zühdü, malı elinden çıkarması ve kalbini ona bağlamamasıdır. Kişinin varlık içindeyken malı kendisi için alıkoyması uygun düşmez. Çünkü bu tutumu varlığa düşkün olduğunu gösterir. Fakirin zühdü ise yokluk içinde varlığa imrenmemek ve yokluğa rıza göstermekle olur.[136]

132 Ebû Hâzim'e "Ne tür malınız var?" diye sorulunca şu cevabı verdi: "İki tür malım var: Birincisi Allah'a güvenmek; ikincisi de insanların ellerindekilerden ümidi kesmek." Sulemî, *Kitâbu'l-Mukaddime fi't-Tasavvuf*, s. 317.
133 Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 76.
134 İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, II, 13.
135 Beyhakî, *age*, s. 93.
136 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 248.

Gazzâlî (ö. 505/1111) ise şöyle demektedir:

> Zühd, bir şeye olan rağbeti, ondan daha iyisine çevirmekten ibarettir. Herhangi bir şeyden vazgeçmek ona rağbet etmemekten; o şeyin yerine başkasını almak ise, o aldığı şeye rağbetten ileri gelmektedir. Bundan dolayı vazgeçtiği şeye nisbetle kendisine zâhid adı verilir.

Bununla birlikte o, yüz çevirilen şeyin heves edilecek bir yönünün bulunması gerektiğini, taş, toprak ve kum gibi heves edilir bir tarafı bulunmayan şeyleri terkedenin zâhid olamayacağını, altın ve gümüş gibi rağbet edilen şeyleri terkeden ise zâhid denebileceğini ifade etmektedir.[137]

İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ise zühdü şu şekilde tarif etmektedir:

> Zühd, faydasız şeylerden yüz çevirmek ve onları terketmektir. Bir şeyin faydasızlığı, o şeyde faydanın ya hiç bulunmaması veya eksik olmasından kaynaklanabileceği gibi kendinden daha faydalı olan bir şeyi ortadan kaldırması sebebiyle de olabilir. Ya da zararı faydasından çok olduğu için ondan yüz çevrilir. Fakat kendisinde hâlis bir menfaat bulunan veya faydası zararından çok olan şeylerden yüz çevirmenin adına zühd denemez. Bunun adı olsa olsa ahmaklıktır.[138]

Endülüs âlimlerinden Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Gırnâtî (ö. 741/1340) ise,

> Zühd, mala az rağbet etmek veya hiç rağbet etmemek, dünya sevgisini kalpten çıkarmaktır. Kâmil zühd, mevki, mal, tâzim, medih, şöhret, hoş yiyecek ve giyeceklerden faydalanma gibi bütün dünyevi hazlarda olur. Helâl olan şeyleri terketmek ve mal ziyan etmek zühd değildir. Kalbi dünyaya aldırış etmiyorsa zengin kimse zâhid olur. Dünyaya bel bağlayıp ona karşı hırslı olan fakir ise zâhid değil dünyacıdır.[139]

137 Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 203.
138 İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, X, 615.
139 Alican Tatlı, *age*, s. 24 (*Kavânînu'l-ahkâm*, s. 485'den naklen). Ayrıca zühdün bedene ait bir iş olmayıp kalbî bir iş olduğunu söyleyenler, her hangi bir kimsenin zâhid olabilmesi için şu üç özelliğe sahip bulunması icap ettiğini ifade etmektedirler: Bunlardan birincisi, kişinin zâhid olabilmesi için "Allah'ın katında bulunan şeylere kendi elinde bulunanlardan daha çok güvenmesi, ikincisi, kulun dünyada iken mal, evlat vb. şeylerini kaybetmek suretiyle bir musibete uğratıldığında bundan elde edeceği ecir ve mükâfata daha fazla rağbet etmesi, üçüncüsü ise, kulun kendisini metheden ve zemmeden kişiyi hakikatte müsâvî görmesidir." Ahmed Ferid, *el-Bahru'r-râik*, s. 193-194.

diyerek zühdün kalbî bir iş olduğunu vurgulamaktadır.[140] Zühdün esası, önce elde mevcut şeylerin sevgisini kalpten atmak, sonra da kalbinden çıkardığı bu şeyleri elden çıkarmaktır. Bu, elinde olan şeylerin yok edilmesidir. Bu ise dünyanın onun nazarında basitleşip gözünde küçüldüğü için dünya malını değersiz, hakir ve az görmesiyle olur. Böylece kulda zühd hali tam olarak gerçekleşir.[141]

Zühd hakkında yapılan bu tariflerle birlikte zahidin kim olduğu hususunda da sözler söylenmiştir. Ebû Süleyman ed-Dârânî'ye (ö. 205/830) göre gerçek zâhid "dünyayı ne kötüler ne de metheder. Ona iltifat etmez. Dünya kendisine yöneldiğinde sevinmediği gibi ondan uzaklaştığında da üzülmez."[142]

Serî es-Sakatî (ö. 257/870) ise bu hususta şöyle der:

> Beş şey zâhidlerin ahlakındandır: Helâle şükretmek, harama karşı sabretmek, ne zaman vefat edeceğini önemsememek, dünyayı kimin elde edip yediğine kulak asmamak, fakirle zengin arasında fark görmemek.[143]

Zâhidin Allah dışındaki her şeye karşı zühdü elde etmek için şu merhalelerden geçmesi gerekmektedir. **1**. İnsanların elindekilere karşı zühd. **2**. Dünyaya karşı zühd. **3**. Hal, söz ve fiililerde zühd. **4**. Makamlar, ilhamlar ve tasarruflarda zühd.[144]

Yahyâ b. Muâz er-Râzî'ye (ö. 258/871), "Zâhidin özellikleri nedir?" diye sual edilince şu cevabı verdi:

> Zâhid, yiyeceği bulduğu şey, yatacağı vardığı yer, elbisesi avretini örten libası, dünya zindanı, fakr dayanağı, halvet meclisi, şeytan düşmanı, Kur'an arkadaşı, yüce Allah her hâlükârda yöneldiği zat, zikir yoldaşı, zühd yakîni, hikmet silahı, sükût kelamı, ibret almak düşüncesi, ilim önderi, sabır yastığı, tövbe yatağı,[145] yakîn dostu, nasihat pek düşkün olduğu şey, sıddîk zevat kardeşleri,

140 Geniş bilgi için bkz. Alican Tatlı, *age*, s. 22-24.
141 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 250.
142 Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*,, s. 87.
143 İbn Manzûr, *Muhtasar*, IX, 219 (Burada "fakirlikle zenginliğin yanında aynı olması" şeklindedir. IX, 219, Dımaşk-1985 baskısı).
144 Y. Nuri Öztürk "Zühd", *İA*, XIII, 638, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatler*, Bursa 1988, s. 75.
145 Sulemî diyor ki: "Zühd ancak sağlam bir tövbe ve rabbe rücû ettikten sonra gerçekleşir." Sulemî, *Derecâtu'l-Muâmelât*, s. 168.

akıl delili, tevekkül kazancı, amel meşguliyeti, ibadet mesleği, takvâ azığı, iyilik etmek âdeti, mârifet yardımcısı, tevfîk desteği, hayat yolculuğu, günler hayatının merhaleleri, cennet varacağı yer, Allah Teâlâ da dayanağı olan kimsedir.[146]

Netice olarak zâhidler zühd konusunda pek çok söz söylemişler ve tarifler yapmışlardır. Bu hususta konuşanların her biri kendi zevklerine işaret ederek, kendi halinden ve müşahedesinden bahsetmiştir. Onların bu konuda yaptıkları tariflerin çoğu da, aslında kendi zevk ve hallerinden ibarettir. Ancak ilim lisanıyla söylenen kelâm, zevk lisanıyla konuşulan kelâmdan daha ihatalı, delil ve hüccet olmaya daha lâyıktır.[147]

Değişik şekillerde verdiğimiz zühd tanımlarının ortak yönü, dünyaya ve içindekilere karşı rağbet ve iltifat etmemek, onlardan mümkün mertebe uzaklaşmak ve onları sevmemektir. Daha doğrusu bu sözlerde ve tariflerde vurgu iki şeyedir: Yöneliş, rağbet ve sevginin konusu olarak Allah, kendisine ilgi duyulmayan, yüz çevrilen madde, dünya ve daha genel ifadeyle mâsivâ. Tariflerde bazan bunlardan birine, bazan da her ikisine birden yer verilir. Doğru bir tahlil yapabilmek için birincinin gaye, ikincinin ise vasıta olduğu daima göz önünde bulundurulmalıdır.[148] Zâhid de bu ölçülere göre hareket eden kişidir. Dolayısıyla tasavvuf kaynaklarında yer alan zühd ile ilgili tanımların çoğunun naslara aykırı unsurlar ihtiva ettiği bir vakıadır. Bu tür bazı tanım ve anlayışlar, standart bir anlayış ortaya koymakta, kişileri tembelliğe sürüklemekte, dünyadan el etek çekmede etken olabilmektedir. Ayrıca bu tür tanımlarda çevre ve zaman faktörünü de gözardı etmemek gerekir. Dolayısıyla zühd ile alakalı bilgiler ve tanımlar, Kur'an ve sahih hadislerin ışığı altında tekrar gözden geçirilmelidir.

146 Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 80. İnsanlar, zühdün sadece farz olan kısmını yerine getirip mubahların fazlalarına karşı zühd göstermeyenlerin zâhid olarak isimlendirilip isimlendirilmeyeceği konusunda ihtilâf etmişlerdir. Tartışmalar için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 186 vd.
147 Bkz. İbn Kayyim, *Medâricü's-sâlikîn*, II, 10.
148 Y. Nuri Öztürk, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, s. 131.

Ön dört asırdan beri yaşayan toplumların siyasal, sosyal ve ekonomik yapılarına göre şekillenen ve toplumda belli kesimin yaşayış ve algılayış biçimine göre tanımlanan ve yorumlanan zühdün, çağımızda ve ileriki çağlardaki yapılara göre yeniden değerlendirilmesi, tanımlanıp yorumlanması gerekir. Çağımızda zühde yapılan tanımlardan biri şöyledir:

Zühd, taparcasına mala bağlanmamak, her türlü lüks ve israftan uzak, hoş, temiz, rahat bir şekilde Allah'a kulluk görevlerini yerine getirebilecek siyasal, sosyal ve ekonomik ortam hazırlamak için çaba harcamak; sadece kendisi için değil, toplumu için yaşamak, toplumunu kendine tercih etmek, devletin malını kullanırken bütün Müslümanları gözönünde bulundurarak harcamalarda bulunmak, helâl kazanmak, helâl harcamak, tüm haramlardan kaçınmak, malını Allah yolunda seve seve harcamak, İslam'ın sosyal güvenlik emirlerini bütünüyle yerine getirmek, iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak, Allah yolunda mal ve canı ile cihad etmek; özet olarak İslam'ı, dünyadan ve toplumdan sıyrılarak değil, dünya hayatının ve toplumun içinde yaşamaya çalışmaktır.[149]

Bir diğer tanım şöyledir:

Zühd, insanın fıtrî duygu ve ihtiyaçlarını göz ardı etmeksizin, dünya ve nimetlerini çirkin, kötü ve sevimsiz görmeksizin, dünyadan el etek çekmeden, ruhbanlığı çağrıştıran inziva hayatına rağbet etmeden meşru yoldan mal mülk sahibi olmak için çalışmak, başkalarına muhtaç olmamak, günahlar konusunda müteyakkız davranarak haramlardan kaçınmak, sosyal hayatın içerisinde kalınarak topluma hizmet sunan, üreten, katkı sağlayan bir anlayışa sahip olarak dünya ve nimetlerininin geçici ve emanet olduğu bilinciyle hareket etmek, dünyayı putlaştırmamak, maddenin kölesi olmamak, manevi sorumlulukları yerine getirmede hassas davranarak her türlü lüks ve israftan uzak, takvâ ve ihlâsla dünya hayatını yaşamaktır.[150]

Yukarıda sayılanlarla birlikte bize göre de kısaca zühd, hayatı ve dünyayı dinimizin çizdiği meşru çerçeve içerisinde kalıp, kişinin kendi ve toplumu için çalışıp üreterek dünya ve nimetlerinden istifade etme ve ebedî yurdu kazanmadır.

149 Y. Vehbi Yavuz, *Çalışma Hayatı ve İslâm*, İstanbul 1992, s. 150-151.
150 Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, İstanbul 2004, s. 250-251.

D. Zühdün Doğuşuna Yol Açan Faktörler

Zühd yaşantısının İslam'dan önce ve Resûlullah (sa) zamanında fiilen var olduğu iddiasıyla[151] birlikte, zühdün zamanla gelişen çeşitli faktörler sonucunda ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Bu noktada Kur'an ve hadiste zühde ait pek çok unsurun bulunduğu belirtilmiştir. Pek çok âyet[152] ve hadis[153] incelendiğinde, lügavî manası ile olmasa da terim manasıyla zühd ve zühdün unsurlarını ihtiva ettiği görülmektedir.[154] Tarihî süreç itibariyle Hz. Peygamber'den sonraki devirlerde zühd hareketi gittikçe artarak devam etmiştir. Bu konuda yukarıda zikredilenler dışında bir takım psikolojik ve sosyal amillerin de rol oynadığı bilinmektedir.[155] Sühreverdî (ö. 632/1234), Hz. Peygamber döneminden sonra zühd haraketinin hızlanmasına sebep olan olayları şöyle özetlemektedir: Saâdet devrinden sonra, ashâb-ı kirâm ile görüşüp konuşan ve kendilerinden ilim alanlara tâbiîn denildi. Resûl-i Ekrem'den sonra, risâlet devri geride kaldı. Vahiy kesildi. Resûlullah'ın (sa) nübüvvet nûru gözlerden uzaklaşmaya ve gizlenmeye başladı. Çeşitli görüşler ve muhtelif akımlar ortaya çıktı. Herkes kendi fikriyle yetindi. İlim kaynakları hevâ ve heves kiri ile bulandı. Takvâ ehlinin oluşturduğu güzel çevre ve haller bozuldu. Zühd sahiplerinin azim ve gayretleri zayıfladı, niyetler karıştı, insanları cehalet kapladı, gönülleri katılaştı. Basit âdetler çıkarıldı ve yayıldı. Bunlara dalanlar arttı. Dünya insanlara süslü göründü ve ona tâlip olanlar çoğaldı. Bütün bu olumsuzluklar içinde, insanlardan bazıları sâlih amelleri, yüce halleri, niyetlerindeki sadâkatleri ve dinî emirlere kuvvetle sarılmalarıyla ayrı bir grup oluşturdu. Bunlar dünyaya ve dünyevi değerlere karşı zühdü seçtiler, yalnız-

151 Bkz. Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 12-13
152 Âyetler için bkz. Âl-i İmrân 3/185; en-Nisâ 4/77; el-En'âm 6/32; et-Tevbe 9/38; er-Ra'd 13/26; el-Ankebût 29/64; Muhammed 47/36; el-Hadîd 57/20.
153 Hadisler için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakatu'l-Kubrâ*, I, 400-405. Hadis kitaplarının "Kitabu'z-zuhd" bölümlerinde ve ayrıca pek çok alimin "Kitabu'z-zuhd" adlı eserinde bu tür hadis rivayetlerine rastlamak mümkündür.
154 Zikredilen bu hususlar ileriki bölümlerde incelenecektir.
155 Afîfî, *Tasavvuf*, s. 61-68.

lığı ve uzleti tercih ettiler. Kendilerine Suffe ashabını örnek alarak, sebepleri terk ve Allah'a teslimiyetle, zaman zaman toplanacakları ve diledikleri zaman da tek başlarına kalabilecekleri zâviye ve tekkeler inşâ ettiler. Bu hâl içinde, işledikleri sâlih amelleri, kendilerine yüce haller kazandırdı. Anlayışlarının sâfiyeti onlara mânevî ilimleri temin etti. Böylece, kendilerinde, apayrı bir lisan, bambaşka bir irfan ve yepyeni bir iman oluştu.[156]

İslam toplumunun süratle genişlemesi, bunun sonucunda karşılaşılan çeşitli kültür ve medeniyetler, siyasî kavgalar ve kanlı savaşlar sırasında meydana gelen sosyal krizler, idarecilerin baskı ve zulümleri, ahlakta hızla artan gevşeme, Müslüman halkın zihninde zâhidlik eğilimini artıran sebepler olarak görülür.[157] Nitekim İbn Haldûn (ö. 808/1405), "İnsanlar, hicretin ikinci yüzyılında ve ondan sonra, dünyaya ve servetine rağbet genel bir hal aldıktan sonra ömürlerini ibadete tahsis edenlere "mutasavvife" ve "sûfiyye" adı verildi ve bu ad bu sınıfa tahsis edildi."[158] diyerek bu duruma işaret etmektedir. Zâhidlik eğilimini hızlandıran amillerden birisi de Hz. Osman zamanında başlayıp, Hz. Ali döneminde alevlenen siyasî mezhep kavgalarıdır. Bu durum ileri gelen Müslümanların bile birbirine düşmesine ve dünyaya karşı nefreti körüklemeye yetip artacak sebeplerdendir. Emevî saltanatından itibaren ise, başta idarî kademede olmak üzere lüks ve israfa düşkünlük dikkat çeker. Bu aşırı zevkperestlik ve dünya bağlılığına karşı tepkinin doğması tabiidir. Bu tepki zâhidlerden gelmiştir.[159] Genelde zühd, ibadetlerin amelî yönünü teşkil etmesinin yanında, Müslümanın yaşam tarzı, onun dünyevi nimetler ve şehevî arzularına karşı olması gereken tavrın adı olarak da kabul edilir. İnsanın nefsini çeşitli ruhî ve bedenî riyâzetlerle terbiye etmesi anlamındaki bu zühd, dinî unsurlarla şekillenmiştir. Bu anlamda Müslümanlar arasında zühdün doğu-

156 Suhreverdî, *Avârif*, s. 63-64.
157 Bkz. Mehmet Demirci, "Zâhidlik Nedir, Dünya-Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?", *DEİFD*, sy. IV, İzmir 1987, s. 111.
158 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 541.
159 Bkz. Mehmet Demirci, "Zahitlik Nedir...", s. 111.

şuna yol açan en önemli âmilinin, İslam'ın bizzat kendisi olduğunu söylemek mümkündür. Sonradan ortaya çıkan zühd anlayışıyla ilgili gelişmeler, ona dahil edilen usul ve kaideler, ortaya çıkan merasimler ise, başta Hıristiyan ruhbanlığı olmak üzere, diğer amillere bağlanabilir. Tenkide açık yönleri olmakla birlikte bu âmilleri Ebu'l-Alâ el-Afîfî, şöyle sıralar: **1.** İslami öğretiler. Çünkü Afîfî'ye göre Kur'an, vera'yı ve takvâyı, dünya ve ziynetlerini terki, bu hayatı küçümsemeyi ve âhireti önemsemeyi tavsiye etmiştir. İbadet, takvâ, gece namazları ve oruç gibi zühd hayatının özünü teşkil eden pratikleri teşvik etmektedir.[160] Ayrıca yine bu bağlamda Kur'an'da cennet özellikle de cehennem tasvirleri yer almaktadır. Bu tasvirler Müslümanların çoğunluğunu kurtuluş arzusuyla ibadete teşvik ederken, bir kısmının kalplerine de cehenneme girme korkusu salmaktadır. Onlar da gecelerini ağlayarak istiğfar ve tövbe ile geçirirler. Kur'an,[161] cehennem ve çeşitli azaplarlarını mü'minlerin kalblerine korku yerleştiren bir mübalağa ile anlatmıştır. İlk nesillerin, zühde ve dünyayı terke yönelişlerinin en önemli âmili bu olmuştur. Yine Afîfî'ye göre Kur'an'da dünyayı yeren ve ona karşı zâhid davranmayı teşvik eden pek çok âyet vardır.[162] Ancak bahsedilen şekilde dinî unsurlarla şekillenen zühdden hedeflenen, mâsivâ dediğimiz şeylerle ilgiyi keserek, kişinin bütün varlığıyla Allah'a yönelebilmesidir. Bu da Allah'ı görüyormuş gibi kulluk etme (ihsan) şuuruyla mümkün olur.[163] Çünkü ihsan zühd ehlinin makamıdır. Zühd ise yakînin sıfatı ve yakîn ehlinin halidir.[164] En ideal örnekleri Hz. Peygamber tarafından verilen zühd hayatı, daha sonraları Hulefâ-yi Râşidîn başta olmak üzere hemen hemen bütün ashap tarafından benimsendi. Emevîlerin, fetihler sayesinde yükselen refah seviyesi karşısında, ashabın hayat tarzına ters düşen bir tutum içine girmeleri üzerine, tabiîn neslinin ileri gelenleri zühdü, bir hayat düsturu ve kendileri için ayırıcı bir

160 Bkz. el-Müzemmil 73/6-8; el-Müddessir 74/1; el-Ahzâb 33/34.
161 Bkz. en-Nebe 78/21-26; Kehf 18/28; Hümeze 104/7.
162 Bkz. Âl-i İmrân 3/14; el-Hadîd 57/20; el-Kıyâme 75/22.
163 Mehmet Demirci. "Zâhidlik Nedir, Dünya-Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?", s. 114.
164 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 242.

vasıf olarak gördüler.[165] **2**. Müslümanların mevcut siyasî ve sosyal düzene tepkileri. Fetihler yaygınlaşıp zenginlik artınca, Müslümanların büyük bölümü dünyaya yöneldiler. Böyle bir yöneliş de müttakilerin nefislerinde manevi bir dirilişin oluşmasına sebebiyet verdi. Bu diriliş, imana karşı sürekli ve şiddetle savaşan nefse ve bütün nimet ve arzularıyla kendilerine yönelen dünyeviliğe karşı mücadeleden ibaretti. Bunlardan kurtuluşun yegâne yolu, dünya ve içindekilerden kaçmak, taat ve ibadetlerle nefsi terbiye etmekti. (...) Fakat Müslüman müttakiler, adaletsiz sosyal hayata direndikleri gibi mevcut siyasî nizamla da mücadele etmişlerdir. Dünyaya ve arzularına karşı mukavemet ettikleri gibi, zalim siyasal iktidarlarla da mücadele etmişlerdir. Onlar böylece, iki saltanata birden direnmiş oldular: Nefis ve yöneticilerin saltanatı. **3**. Hıristiyan ruhbanlığı. İslam'dan önce Arap topraklarında bulunan Hıristiyanlar, sonradan Müslümanlaşan topraklarda kalabalıklaştılar. Ruhbanları ise, sahraları seviyor ve köylerde yaşıyorlardı. Arap topraklarında olduğu gibi, başka bölgelerin insanları da kendilerine büyük saygı ve hürmet göstermekteydi. Üstelik onlar, bizzat Resûlullah (sa) zamanında da, Müslümanlar tarafından saygı görürlerdi. Hz. Peygamber'in onları övdüğü, sohbet etmeyi ve onlarla beraber olmayı sevdiği rivayet edilir. **4**. Fıkıh ve kelâma baş kaldırış. Bu amil, "birinci" ve "ikinci amil" olarak zikrettiğimiz hususlar gibi, bütünüyle İslam'ın iç dinamikleriyle ilgilidir. Müslüman müttakiler, fukahâ ve kelâmcıların din anlayışlarında, dinî eğilimlerini tatmin edecek bir şey bulamayınca, bunu telâfi için tasavvufa yöneldiler.[166] Ancak bütün bunların yanında zühdün ortaya çıkışını etkileyen faktörler olarak; ferdî unsurlar, sosyal yapı, kültürel unsurlar, siyasal ve ekonomik yapı (fakirlik, zenginlik, lüks...); dinî faktörler (diğer dinlerden etkilenme, önceki dinî eğilimler...) gibi amillerden bahsetmek mümkündür.

165 Y. Nuri Öztürk, "Zuhd", *İA*, XIII, 638.
166 Bkz. Afîfî, *Tasavvuf*, s. 61-68. Afîfî'nin konuyla ilgili bazı tespitlerini temellendirilmemiş ve kolaycı ifadeler olmaları yönüyle tenkit etmek mümkündür.

1. Ferdî Unsurlar

Yukarıda zikredilen sebeplerden dolayı ferdî olarak zamanla bir kısım Müslümanlar arasında hâkim dinî eğilim dünyadan kaçış olmuştur. Şüphesiz herkes bu ideali gerçekleştiremediği için toplumdan soyutlanmış ermiş kabul edilen kişiler bazı Müslümanların gözünde her zaman örnek alınan ve saygı duyulan kişiler olarak kabul görmüştür. Zira bu insanlar zühdî tavırlarıyla insanları etkilemekteydiler. Müslüman dünyada dünya hayatını terkedip bir köşeye çekilenlerin örnek insanlar olarak telakki edilip saygı görmesi ve bu zihniyetin zamanla güçlenerek dünyadan elini eteğini çeken zühd hareketinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.[167] Bu tür bir hareketin ortaya çıkmasına bu tarz ferdî unsur ve şahsi tavırların etkisi büyüktür. Ayrıca buna zâhidane hayatın daha ilk yüzyıllardan itibaren İslam dünyasında da görülmesi ve bu bağlamda Hz. Peygamber'in zühdle ilişkilendirilebilecek kendine has bazı yaşam tarzılarının ön plana çıkarılarak onun gibi yaşama gayretleri, onun bu yönünü takip eden bazı sahâbelerin bulunması ferdî unsur ve şahsi tavırların varlığına işaret eden faktörler arasında zikredilebilir.[168]

2. Sosyal Yapı

Zühd hareketinin doğmasında toplumsal yapının tesir payı vardır. Bu bağlamda sosyal varlık olan insan, devamlı birçok tesirle karşı karşıyadır. İnsanın bu tesirden kendisini kurtarması zordur. Sosyal yapı tesirini, bazan zühde meyyal insanları inzivaya çekilmeye zorlamak, insanın ve cemiyetin vaziyeti hakkında düşünmeye sevketmek ve bunun sonucu derin bir günah şuurunun doğmasına, dolayısıyla ibadet

167 Süleyman Uludağ, "Dünya", *DİA*, X, 23.

168 İbrahim b. Edhem VIII. yüzyılda yaşamıştır (ö. 161/778) ve hayat hikâyesi Hıristiyan azizlerin hikâyesine çok benzemektedir. Rivayetlere göre İbrahim b. Edhem çok zengin bir ailenin, bir rivayete göre de Belh sultanının oğluydu ve genç yaşında bütün mülkünü terkederek fakirlikle dolu bir hayatı tercih etmişti. Memleketinden uzakta geçimini bekçilik, ırgatlık gibi işlerle temin ederken babası vefat ettiği zaman da mirasından hiçbir şey almamıştı. Reşat Öngören, "İbrâhim b. Edhem," *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 293.

ve riyâzete dalmaya yöneltmek şeklinde gösterir.[169] Zira dinî hareketlerin çoğunluğu, dini daha iyi yaşama gayesiyle ve bazan de buna ek olarak mevcut dinî yapının eleştirisiyle ortaya çıkmıştır. Çoğunlukla ferdî olarak başlayan bu yaşantı biçimi, eğer özünde kurumsallaşmış dinî yapıya bir eleştiri de taşıyorsa bir itiraz ve protesto hareketi olarak veya sadece dini daha iyi yaşamak gayesiyle kollektif bir hareket şekline bürünebilir. Bunlar çeşitli büyük dinî bünyelerde ortaya çıkan ve ana dinî cemaatten hiçbir şekilde ayrılmayı düşünmemiş olmasalar bile belirli bir süreç sonucunda yeni bir dinî grup oluştururlar. Bunların içinde zühd ve takvâ hareketleri manevi ve ahlaki açıdan daha mükemmel olmaya çalışırlar ve bu amaçla katı bir disiplinle yoğun bir dindarlık yaşarlar.[170]

Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaşanan gelişmeler gösteriyor ki, toplumda bir kesim kendini servet, lüks ve ihtişamın kollarına bırakıp İslam'ın koyduğu ilkeleri göz ardı ederken; bir kesim de dünyadan tümüyle elini eteğini çekerek dünya nimetlerine karşı ilgisiz kalarak fakir bir yaşantıyı tercih etmiştir. Özellikle İslam dışı kültürlerin etkisiyle "dünyaya karşı soğuk duranlar" anlamındaki "zühhâd" adı verilen bir zümrenin ortaya çıkışı ve bunların herkesten saygı görmesi, sonrasında bu zihniyetin daha da güçlenerek tasavvufta devam etmesine ve dünyaya karşı ilgisiz, işsiz güçsüz bir grubun ortaya çıkmasına ve İslam dünyasında toplumsal hayatı derinden etkilemesine yol açmıştır.[171] Bu zihniyetin bir yansıması olarak tasavvufi eserlerde dünyadan nefret etmenin ve fakir bir hayat sürmenin faziletinden bahseden müs-

169 Abdullah Aydınlı, *Tasavvuf ve Hadis*, İstanbul 1986, s. 67, 68.

170 Alman sosyoloğu J. Wach bu grupları "commegium pietatis" şeklinde adlandırmakta ve onların olağan şartlarda gerçekleştirilenlerden daha üstün bir manevi ve ahlaki mükemmelliğe erişmeye çalıştıklarını ve bu amaçla sıkı bir disiplin, şiddetli bir dindarlık ve vecd ile karakterize olduklarını beyan etmektedir. (...) Bu çeşit zühd ve takvâ hareketlerinin çeşitli örneklerini Hıristiyanlık, Zerdüştlük, Budizm, Jainizm, Yahudilik ve İslâmiyette bulmak mümkündür. Diğer dinlerde çeşitli isimlerle anılan zühd ve takvâ hareketleri İslamiyette sûfîlik adıyla bilinmektedir. Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İstanbul 1998, s. 275-276.

171 Süleyman Uludağ, "Dünya", *DİA*, X, 23.

takil bölümler oluşturulmuş ve hatta ikna edici olmak için hadisler bile uydurulmuştur.[172]

Yine Hz. Peygamber'in vefatından sonra ahlakta hızla artan gevşeme, Müslüman halkın zihninde dünyevi işlerden nefret ve düşünceleri âhirete yöneltme gibi duyguları uyandırmaya yardımcı olmuş, elde edilen servet ve refah, farklı ve alışılmışın dışında şımarık bir sınıf meydana getirdi. Bu tür sınıf içerisinde olmak istemeyen, bu tür yaşam tarzını benimsemeyen ve şımarıklığa katılmayan insanlar, kendilerini tamamen farklı bir dünya kurmak zorunda hissettiler. Böylece servet ve refahın azdırdığı bu tür insanların dünya perestliğine karşı zühdü seçen bir grup oluştu. Hilmi Ziya bunu, "Emevîler döneminde bu istilâcı ordu imparatorluğu ve onun oluşturduğu ganimet sınıfı inkişaf etti. (...) Böylece İslam dini, imparatorluğu bu şiddetli yağma hareketinin reaksiyonu olarak bir zühd (ascese) akımının doğmasına yol açtı. Bu zühd akımı Hz. Peygamber'in Mekke'deki şahsiyetinin hâkimiyeti gibidir. Yahut başka tabirle İslamiyetin idealist karakterinin istilâcı ve oportünist karakterine karşı yaptığı reaksiyon" olarak kabul etmekte ve şunları dile getirmektedir:

Bu tepki önce dağınık olarak başladı. Mevziî (yerel) kaldı. Hatta bazan suistimallere karşı sessiz ve hareket halinde bir cevap gibi görünüyordu. Fakat İslam (Müslüman) imparatorluğu, Abbâsîler zamanında Araplar dışına yayıldığı zaman Arap olmayanlar arasında çok taraftar buldu. Halife Abdülmelik zamanında Emevîler devrinde başlayan zühd hareketi Abbâsîler döneminde âdeta Hıristiyanlıktaki anachoreteler ve asceteler gibi başlı başına bir meslek oldu.[173]

Hilmi Ziya Ülken'e göre zâhidlik bir nazariye değildir, aksiyondur. Bu aksiyon, kuvvetini doğrudan doğruya impara-

172 Bu tür uydurma rivayetlerin olumsuz etkileri hakkında yapılmış bir çalışma için bkz. Akif Köten, "Müslümanların Dünyaya Bakışlarında Hadis Diye Uydurulmuş Sözlerin Etkisi", *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Sempozyumu*, Bursa 1990, s. 55-61. Ayrıca bkz. Osman Güner, "Geleneksel İslam Düşüncesinde Fakirlik Söylemi: Fakirlik Erdem mi, Esaret mi?", *Yoksulluk Sempozyumu*, İstanbul 2003, II, 251-261.

173 Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, s. 86-87.

torluğun müfrit (aşırı) suistimallerine karşı reaksiyondan alıyordu. Bu reaksiyonun birtakım vasıfları kendiliğinden şöyle oluştu:

1. Müfrit dünya bağlılığına reaksiyon olarak, müfrit bir dünyadan vazgeçmek. En bariz şekli olmak üzere dinî vecibelerin (nâfilelerin) lüzumundan fazla tatbiki geliyordu. "Orucu ifrata (aşırıya) götürmeyin, vücudunuzu azaba sokmayın." diyen hadislere dayanarak hadisçilerin (muhaddis) bu ilk zâhidlere hücum ettikleri görülüyor.

2. Zikir. Zikir, Allah'ı hatırlamak için Allah'ı ifade eden kelimelerin tekrarıdır. Bu zâhidi bir nevi yoğunlaşma (concentration) haline sokuyor, yani kendinden geçercesine bir hal alıyor. Asıl tasavvufi hareket (action mystique) zikirde vukua geliyor. Fikirlerin ifradı, istiğrak, vecd ve dünyanın terki vahdet-i şühûd yani her şeyi bir ve onda görmek neticelerini doğuruyordu.

3. Tevekkül. Bu, yalnız Allah'a güvenmek ve Allah'tan başka hiçbir şeye bağlanmamak şeklindeki zâhidin vâsıl olduğu zihnî durum idi. Zâhid, o kadar mütevekkil olacak ki, bütün istikbal ve mâzî endişesini bir tarafa atacak, ileriyi düşünmeyecek, yalnız bulunduğu ânı yaşayacaktır. Çünkü her an onu Allah'la ittisal haline getirmektedir. Zâhidin bu kemal derecesinde ona "ibnü'l-vakt" diyorlar.[174]

Aslında sosyal yapı itibariyle yoksulluk ve zühd bir sosyal tabakalaşma sorunudur ve Weber'in de gösterdiği gibi hemen her dinde yaşama türünü ve iktisat ahlakını belirleyen ve bir çeşit sözcülüğünü yapan toplumsal tabakaların varlığından söz etmek mümkündür.[175] Bu çerçevede herhangi bir dinin tipik temsilciliğini sürdüren sosyal tabakadan söz etmek dinin bütünü ile o tabakaya bağlı olduğunu, o düzenin basit bir fonksiyonu veya maddi ya da fikrî çıkarlarının bir yansıması, ideolojisi sayılabileceğini söylemek demek değildir.[176] Ancak

174 Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, s. 87.
175 Bkz. Necdet Subaşı, "Yoksulluğun Muğlak Dinselliği", *Yoksulluk Sempozyumu*, İstanbul 2003, II, 266.
176 Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 29.

bütün bunlar sosyal yapı içerisinde zâhid denilen bir sosyal tabakanın bulunduğunu göstermektedir.

3. Kültürel Yapı

Dört halife devrinden itibaren, İslam devletinin sınırları Arap yarımadasını aşmış, bünyesine yeni ülkelerle beraber farklı dil, din ve kültüre sahip cemiyetleri de katmıştı. Dolayısıyla farklı kültürlere mensup insanlar bir arada yaşamak zorundaydı ve gerek İslam'a yeni girenleri ve gerekse Müslüman olmayanları bir idare altında toplamak ve onları iyi idare etmek gerekiyordu.

Bu bağlamda bir taraftan farklı kültürel yapıya sahip Müslüman olmayan unsurların İslamiyeti öğrenme arzusu, diğer taraftan Arapların idarecilikle meşgul olup, diğer sahalarda çalışmayı hakir görmeleri sebebiyle, ilim ve bilhassa, temel İslami ilimler sahasında, ortaya çıkan kimselerin Arap olmadıklarını görüyoruz. İbn Haldûn'un dediği gibi bu dönemde yaşayan Arap unsurlar, "Üstelik bilgiler bir zenaat şeklini aldığı için, onunla meşgul' olmayı kendileri için bir küçüklük sayarak bilgi öğrenmeye yanaşmadılar. Başkanlar, her zaman hüner ve zenaatla, bunlarla ilgili olan şeylerle uğraşmaktan çekinmişlerdir."[177] Hele Emevîler devrinde Arap milliyetçiliği şiddetlenmiş ve onlar kendilerini idareci olarak görmeleri sebebiyle, ilimle meşguliyet onlar için bir zillet sayılıyordu. Böylece bu dönemden itibaren, ilimle meşguliyet, Arap'tan gayri bir gruba intikal etmiş, bunlara da genel bir isim olarak "mevâlî"[178] denmiştir. Bu gurubun ilim hareketlerindeki rolleri küçümsenmeyecek kadar önemlidir. Fetihlerden sonra muhtelif şehirlere dağılan sahabe, oralarda ilim hareketlerini başlatmış, onlardan genellikle Arap olmayanlar ilim öğrenmiştir.[179]

İşte farklı kültürlere mensup Müslüman olmayan kimselerle birlikte Arap olmayan Müslümanların dini ve dünyayı

177 İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 171.
178 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XV, 408.
179 Ali Özcan, *Hicrî Birinci Asırda Zühd Hareketini Doğuran Âmiller* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara 2000, s. 59-60. Geniş bilgi için bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 167-173.

algılayış biçimleri farklı olmuştur. Bu durum zamanla bazı insanları az da olsa bir çıkış noktası olarak zühd eğilimine yöneltmiştir.

4. Siyasal Yapı

İslam'daki ilk zühd hareketlerinin bir dayanağının da, "Özellikle ilk dört halifenin yaşadıkları saf dinî hayatın geniş ölçüde zıddını yaşayan Emevî Saltanatı'nın yeni yöneticilerinin çoğunun pek de dindarca olmayan ve dünyevi amaçlara yönelik tutumları karşısında sert tepkiler olduğu" ifade edilir.[180] Bu bağlamda Emevîlerin Arap olmayanlarına yönelik ayrımcılıkları da dikkat çekmektedir. Emevîlerin Arap olmayanlara karşı ayrımcılıkları o kadar artmıştı ki, Abdülmelik b. Mervân devrinin Hicaz valisi Haccâc, Hicaz bölgesini kanlı bir şekilde alarak Kâbe'yi de tahrip ettikten sonra, bu yaptıklarına mükâfat olarak Irak valiliği ile de ödüllendirilmişti. Sahabeden Enes b. Mâlik, Emevîler'e ve özellikle Haccâc'ın tavrına ve yaptıklarına karşıydı. Haccâc onu, Hz. Osman'a yardım etmemek, dolayısıyla da ölümüne sebep olmakla suçladı. Enes'in boynuna damga vurdu ve bütün mallarına el koydu.[181] Haccâc böylece bizzat Hz. Peygamber'e (sa) hizmet etmiş bir sahâbiye bile acımadığını, gerektiğinde her türlü zulme başvurabileceğini göstermiş oluyordu. Bu dönemlerde bu tür davranışların bazı örnekleri de şunlardır:

100 (718) yılında vefat eden ünlü bilgin, zâhid, Saîd b. Müseyyeb, Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervan'a bîata çağrıldığında, "Bir düşüneyim" demesi üzerine yakalandı, kırbaçlandı, üstü başı parçalandı ve nihayet zincire vurularak sokaklarda dolaştırıldı. Bu sırada kendisini tanıyan bir Emevî kadın şöyle seslendi: "Bu zillet ne, ey Saîd?" Saîd kadına şöyle seslendi: "Biz, esas zillet olan Abdülmelik'e biattan kaçınarak, bu hali seçtik."[182]

180 Fazlur Rahman, *İslam* (çev. M. Dağ, M. Aydın), İstanbul 1981, s. 161.
181 Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, VII, 17-26; İbrahim Canan, "Enes b. Mâlik", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 234-35.
182 Bkz. İbn. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, V, 119; Ebû Nuaym, *Hilye*, II, 161. Ayrıca bkz. Ali Özcan, *Hicrî Birinci Asırda Zühd Hareketini Doğuran Âmiller*, s. 61-62.

111 (729-30) yılında ölen Atiyye el-Avfî, ilim ve irfan sahibi biri idi. Hz. Ali'nin taraftarı olarak İbnu'l-Eş'as'ın beraberinde Haccâc'a karşı savaştı. İbnu'l-Eş'as yenilince İran içlerine kaçtıysa da yakalandı. Haccâc Muhammed b. Kâsım es-Sakafî'ye Atiyye'yi sorgulamasını, Hz. Ali'ye lanet ettiği takdirde serbest bırakılmasını, aksi halde 400 kırbaç vurduktan başka saç ve sakalını da kazıtmasını emretti. Atiyye Hz. Ali'ye hakaret etmediği için Haccâc'ın istediği şekilde cezalandırıldı.[183]

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Emevî Saltanatı'nın Arap olmayanları yaptığı ayrımcılık ve baskılar, ayrıca iç ve dış diğer karışıklıklar, bu dönemin samimi Müslümanlarını büyük ıstırapların kucağına itmiştir. Bir yandan varlıklarını selâmette tutmaya çalışan Müslümanlar, bir yandan da çeşitli rüzgarların allak bullak etmeye başladığı İslam gerçeklerini korumak ve savunmak için gayret sarfetmişler, çaresizliğin ve fitnelerin yoğun baskısından bir kaçış sebebi olması ve kurtuluş ümidi olarak yalnızlığa ve zühde yönelmişlerdir.

5. Yabancı Dinî Faktörler (Diğer Dinlerden Etkilenme, Önceki Dinî Eğilimler...)

Zühdün ortaya çıkmasına neden olan faktörlerinden biri de diğer dinlerden gelen anlayış ve eğilimlerdir. İslam fetihleri Araplarla başka milletlerin bir araya gelmesine yol açınca diğer dinlerdeki zühd anlayışı İslam zühdüyle karışmıştır. Özellikle Hıristiyan zühdü Irak, Şam ve Mısır yörelerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde rahip lakabıyla anılan, et yemeyi ve evlenmeyi kendine haram eden kimselerin ortaya çıkması bunun en açık delilleri olarak zikredilmektedir.[184] Bunlara "dünya tasavvuru" da eklenmektedir. Günümüzde de tezahürleri görülen bu tür etkileşim ve eğilimlerin odağında Hıristiyanlık kültürünün "lânetlenmiş dünya tasavvuru" yatmaktadır. Çünkü Hıristiyanlıkta -tarihî

183 Bkz.İbn. Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, VI, 604; İsmail L. Çakan, "Atiyye el-Avfî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 62-63.

184 Alican Tatlı, *age*, s. 31 (Abdülaziz Atik, *el-Edebu'l-'Arabî*, s. 216-217'den naklen).

süreçte iki farklı ve karşıt tutum gözükse de- dünya, mal ve servet gibi unsurlar bizzat kendileri kötü olup, her türlü olumsuzluğun kaynağı sayılmıştır. Bu tür anlayış, etki ve eğilimlerin Müslümanlara intikalinin başında, İsrâiliyat kanalıyla Kur'an ve hadis yorumlarına sızan Hıristiyanlığın bu tasavvuru gelmektedir. Ayrıca bu bakış açısı, dünyayı yeren uydurma bazı hadis rivâyetleriyle birlikte, kurumlaşmış tasavvufun dünyaya olumsuz bakışını da kuvvetlendirmiştir.[185] Çünkü zühd ve tasavvuf kitaplarında Hz. Peygamberin hadisi olarak nakledilen birçok sözün, araştırıldığında Hz. İsâ'ya ait olduğu ortaya çıkmaktadır.[186]

Diğer bir etkileşim ve eğilim noktası fakirliği takdis etme anlayışıdır. Fars Maniliğinden, Hint sûfîliğinden ve Hıristiyan ruhbanlığından Müslümanlara intikal eden bu anlayışın Müslümanların geri kalmasına neden olduğu söylenebilir. Genel olarak İslam düşüncesi, Fars Maniliğinden, Hint sûfîliğinden ve Hıristiyan ruhbanlığından vb. aşırı cereyanlardan Müslümanlara intikal eden fakirliğin takdis edilme görüşünü kabul etmez. Fakirliğin methi konusunda ne Allah'ın kitabında bir âyet ve ne de Hz. Peygamber'in sünnetinde sahih bir hadis vardır. Dünya hayatında zâhidliği ve zühdü beğenme sadedinde vârid olan hadisler, fakirliğin methi değildir. Çünkü zühd, zühd yapılacak bir şeye mâlikiyetin (mal, mülk) mevcudiyetini gerektirir. Hakiki zâhid, dünyaya sahip olup da elinde tutan, fakat kalbine sokmayandır. İslam'da dünya kurma anlamında zenginlik (dünyevilik), Allah'ın lütfettiği ve şükrünü istediği bir nimet, fakirlik ise, kaçınılması gereken bir musibettir.[187]

Özetleyecek olursak, genel anlamda zühd anlayışının ortaya çıkışını ferdî, kültürel, siyasî ve dinî faktörler yanında şu sebeplere de bağlamak mümkündür:

1. Toplumda yükselen maddi refah seviyesine paralel olarak dünyaya karşı oluşan bir temayül ve düşkünlüğe tepki,

185 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 158.
186 Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Konya 2001, s. 370.
187 Yusuf Kardâvî, *Fakirlik Problemi Karşısında İslam* (trc. Abdülvehhap Öztürk), Ankara Tsz. s. 19.

dünya ve nimetlerine karşı rağbetsizlik ve bir uzaklaşma arzusunun oluşması.

2. Siyasî kavga ve kanlı savaşlara neden olan sosyal hadiseler ve idarecilerin suistimal, baskı ve zulümlerine karşı reaksiyon ve içtimaî bozukluk.

3. Yabancı unsurlar katagorisi denilebilecek diğer din ve düşüncelerin etkisi.

4. Dinî naslar ve konuyla ilgili bazı âyet ve hadislerin zoraki yorumlanması ve bilhassa yazılan eserlerde konuyla alakalı zayıf ve mevzû hadislere gereğinden fazla yer verilmesi.

Tabii ki bu sayılan faktörlerin etki oranının ne kadar olduğunu tespit etmek zordur. Ayrı ayrı etkili olabildiği gibi, hepsinin bir bütün olarak etkisi de olabilir. Bu faktörlerin içinde diğer dinlerin zühd ve dünyaya bakışının ayrı bir yeri olsa gerektir.

E. Diğer Dinlerde Zühd ve Dünyaya Bakış

Kaynağı ilâhî olsun, insanî olsun, "din" diye bilinen hak ya da bâtıl inanç sistemleri, mutlaka bir dünya-âhiret, hayat-memat görüşü getirmişlerdir. Her din, kendisine inananları, getirdiği bu görüşe bağlı kalmaya, dünya ve âhireti "öğrettiği gibi" anlamaya, hayatı tanıttığı şekilde yaşamaya çağırmıştır.[188] Bundan dolayı her din, inanç ve düşünce sistemi kendilerine has dünya görüşü, dünyaya ve eşyaya karşı tavır, bakış ve algılama anlayışı belirleme ihtiyacı hissetmişlerdir. Bunlar arasında semavî din olması itibariyle ayrı bir yere sahip olan Yahudilik ve Hıristiyanlığın dünyaya karşı tavır ve bakış açıları önemlidir. Bunları bilmek İslam'ın eşyaya ve dünyaya bakış açısını belirlemede daha sağlıklı değerlendirme yapabilme imkânı verecektir.

Yahudilikte zühd ve dünyaya bakış: Yahudiliğin kutsal kitabı *Tevrat*'ta dünya ve içindekilerin yaratılışına, "yaratılışın neticesi" ve "çok iyi" olarak vasıflandırılmak ve müsbet bakıl-

188 İsmail L. Çakan, *Müslümanca Yaşamak*, İstanbul 2003, s. 19.

makla birlikte,[189] bu anlayışın onların dünyaya bakışlarını, âhiret inançları ve ekonomiye bakış açılarını belirlediğini görmekteyiz. Elmalıya göre,

> Bunların "âhiret yurdu" (dâr-ı âhiret) sözünden maksatları, öldükten sonraki hayat anlamına gelen gerçek âhiret değil de, dünya hayatının sonunda (kıyamete yakın bir dönemde) tasavvur ettikleri bir istikbaldir, mutlu bir gelecektir. Rivayete göre bunlar, son devirlerde âhiret kavramını te'vil ve tahrif ederek şu ideale sahip olmuşlardır: En nihayet Kudüs'ün de içinde bulunduğu 'arz-ı mukaddes' (kutsal topraklar) Yahudilerin olacak ve onlar orada devlet kuracaklardır. Daha sonra bütün dünyayı istilâ ederek dünyanın yegane devleti Yahudilerin olacaktır. O zaman başkaları mahvolup yok olacak, dünya da bütünüyle bunların olacak. İşte "âhiret yurdu" dedikleri budur.[190]

Şu tespitler de ekonomiye bakış açılarının dayanağını göstermesi bakımından önemlidir:

> Yahudilik, yaratılış inancına bağlı olarak dünyanın aktif kabulüne ve çabaya bağlı olarak, yüksek değerlerle yönlendirilmiş büyük ekonomik canlılıkları dinden almıştır... Burada ekonomik ahlak şeçilmiş milletin geleceği fikriyle belirginlik kazanmıştır.[191]

Kur'an'ın da vurguladığı üzere insanlık tarihinde Yahudiler kadar dünyaya ve mala düşkün olan başka millet yoktur.[192] Buna rağmen bazı değişik tutumların ortaya çıktığı ve Yahudi mezhepleri arasında dünya ve dünya nimetleri karşısında sergilenen tutumun farklı olduğu görülmektedir.[193]

Yahudilerin bugün sahip oldukları kutsal kitaplara göre zühd ve dünyaya bakışla ilgili pasajları şöyle sıralamak mümkündür:

> *Fakir kardeşine karşı gözün kötü olmasın ve ona bir şey vermemezlik etmeyesin... Memleketin içinden fakirlik eksik olmayacak-*

189 Bkz. Tekvin 1/1-30.
190 Elmalılı, *Hak Dini*, I, 353.
191 Gustav Mensching, *Dinî Sosyoloji* (çev. Mehmet Aydın), Konya 1994, s. 109.
192 el-Bakara 2/96. "*Andolsun ki, onların hayata diğer insanlardan ve hatta Allah'a eş koşanlardan da daha düşkün olduklarını görürsün. Her biri ömrünün bin yıl olmasını ister.*"
193 Bkz. Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, Konya 1993, s. 66; Alican Tatlı, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, s. 50

tır; bunun için ben: Mutlaka kendi memleketinde kardeşine, hakirine ve fakirine el açacaksın, diye sana emrediyorum.[194]

Ey sizler, fil dişi süslü yataklara uzananlar, sedirlere serilenler, seçme kuzular, besili buzağılar yiyenler, cenk eşliğinde türkü söyleyenler, Davud gibi beste yapanlar, tas tas şarap içenler, yağların en güzelini sürünenler, Yusuf'un yıkımına kederlenmeyenler! Bu yüzden şimdi bunlar sürgüne gideceklerin başını çekecekler; Sona erecek sedire serilenlerin cümbüşü.[195]

Evlerine ev, tarlalarına tarla katanların vay haline! Oturacak yer kalmadı. Ülkede bir tek siz oturuyorsunuz.[196]

Hz. Süleyman'ın Ahd-i Atîk'teki irşadı şöyledir:

Kim fakirin feryadına kulağını tıkarsa, o da feryat edecek ve kendisine cevap verilmeyecektir.[197]

İyi gözlü adam mübarek kılınır; çünkü kendi ekmeğinden fakire verir.[198]

Kim fakire verirse onun eksiği olmaz; ama kim de yüz çevirirse lânetten başını kurtaramaz.[199]

Hz. Musa aracılığıyla da İsrailoğulları'na şu emirler verilmişti:

Allah'ın (rabbin) size vereceği ülkenin herhangi bir kentinde yaşayan kardeşlerinizden biri yoksulsa, yüreğinizi katılaştırmayın, yoksul kardeşinize eli sıkı davranmayın. Tersine, eliniz açık olsun; ihtiyaçlarını karşılayacak kadar ona ödünç verin. Yedinci yıl, borçları bağışlama yılı yakındır diyerek yüreğinizde kötü düşünce barındırmaktan sakının. Öyle ki, yoksul kardeşinize karşı eli sıkı davranıp ona yardım etmekten kaçınmayasınız. Yoksul kardeşiniz sizden rabbe yakınabilir, siz de günah işlemiş olursunuz. Ona bol bol verin, verirken yüreğinizde isteksizlik olmasın. Bundan ötürü Allahınız rab bütün işlerinizde ve el attığınız her şeyde sizi kutsayacaktır. Ülkede her zaman yoksullar olacak. Bunun için, ülkenizde yaşayan kardeşlerinize, yoksullara, ihtiyacı olanlara eli açık davranmanızı buyuruyorum.[200]

194 Tesniye, 15/9-11.
195 Amos, 6/4-7.
196 Yeşaya, 5/8.
197 Süleyman'ın Meselleri, 21/13.
198 Süleyman'ın Meselleri, 22/9.
199 Süleyman'ın Meselleri, 28/27.
200 Tesniye, 15/7-11.

Yahudilerin dünyaya bakış açıları incelendiğinde genel olarak iki zıt anlayışın ortaya çıktığı müşahede edilmektedir: Bunlardan birincisi onların karekteristik yapısı olarak zikredilen, genelde dünyaya bel bağlayan, dünya hâkimiyeti için her şeyi mubah gören, dünya hırs ve sevgisiyle dolu materyalist anlayıştır. Nitekim bu anlayışı temsil edenler, Kur'an'ın bize vasfettiği Yahudi tipiyle uygunluk arz etmektedir. Diğer gruba gelince, onlar dünyaya ve dünya nimetlerine olumsuz bakmaktadırlar. Dünyaya mistik bir anlayışla yüz çevirmişlerdir. Ancak şunu belirtelim ki, tarih boyunca Yahudiliği temsil edenler, genellikle dünyaya aşırı bağlılık gösteren ve maddeci anlayışı benimseyen kimseler olmuştur.[201]

Hıristiyanlıkta zühd ve dünyaya bakış: Orta Çağ'da gerek Hıristiyan dünyasında gerekse İslam dünyasında yaygın bir şekilde yoksulluğu dinî yaşantıya daha uygun gören veyahut dinî tecrübe ile yoksulluğu özdeşleştiren ve bunu bir ibadet biçimi, Allah'a yakınlaşma yolu olarak gören zühd hareketlerinin ortaya çıktığını görüyoruz.[202]

Hıristiyanlıkta ilk zühd hareketleri Roma İmparatorluğu'nun baskısından kaçan dindar Hıristiyanlar arasında baş göstermiş, Hıristiyanlığın üzerindeki baskıların kalkmasından sonra çok kısa bir süre içerisinde de manastır zâhidliği başlamıştır. Yirmi yaşında bütün servetini yoksullara dağıttıktan sonra Mısır'ın ıssız dağlarına çekilen Aziz Antonius'un ölüm tarihi 356'dır. Bu yüzyılda Mısır ve Suriye çölleri keşişler ve münzevîlerin oluşturdukları kolonilerle dolmuştu. Batının kırsal alanındaki manastırlar Hıristiyan yaşayışının ve doktrininin tek merkezi olmuşlar ve Avrupalı halkların Hıristiyanlaşmasında piskoposlardan daha fazla yarar sağlamışlardı. Avrupa'da, örneğin İrlanda'daki ilk manastırlar Mısır'dakiler gibi küçük kulübelerden oluşuyordu. Burada yaşayan keşişler olabildiğince münzevî bir hayat sürmeye çalışıyorlar ve kendilerini hacca veya gönüllü sürgüne gönderiyorlardı. Vikingler

201 Alican Tatlı, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, s. 51.
202 Vejdi Bilgin, "Dinlerin "Yoksulluğu" Algılayışı Üzerine Bir İnceleme", *Yoksulluk Sempozyumu*, II, 226.

ilk defa İzlanda'ya çıktıklarında burada münzevî yaşayan keşişlere rastlamışlardı. Batı zâhidliğinin gerçek babası sayılan Nursialı Aziz Benedictus [Benoit] (ö. 547) barbar istilâlarından sonra kurduğu ve birer sosyal teşkilât gibi örgütlenen büyük manastırları ile aynı zamanda yeni Avrupa'nın kurucularından olmuştur. Çok fonksiyonlu örgütlemesine rağmen, ana vazifelerinin çalışmak değil ibadet etmek olduğunu söyleyen Benedikten keşişliğinin Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Batı medeniyetinin, maddi anlamda da temellerini atmaya önemli ölçüde katkıda bulunduğu kabul edilir. Zira Avrupa'daki şehirler Aziz Benedictus'un manastırlarının çevresinde kuruluyordu.[203] Orta Çağ Hıristiyan dünyasında hâkim dinî eğilim dünyadan kaçış ve yoksul bir hayat sürme idealinin ve servet birikimine engel olan bir dünya görüşünün var olduğu bir gerçektir. Hıristiyan dünyasında bunlarla ilgili çokça örnek bulmak mümkündür.[204]

Hıristiyanların bugün sahip oldukları kutsal kitaplara göre zühd ve dünyaya bakışla ilgili pasajları şöyle sıralamak mümkündür:

Matta İncili'nin 5-7. bölümlerinde yer alan Hz. İsâ'nın Zeytindağı vaazındaki şu sözler Hıristiyanlığın zühd telakkisinin ilk örneklerindendir:

Ne mutlu ruhta yoksul olanlara! Göklerin egemenliği onlarındır.[205]

Yoksullar her zaman aranızdadır, ama ben her zaman aranızda olmayacağım.[206]

Rabbin ruhu benim üzerimdedir. Çünkü O beni, müjdeyi yoksullara iletmek için meshetti.[207]

203 Vejdi Bilgin, "Dinlerin "Yoksulluğu" Algılayışı Üzerine Bir İnceleme", *Yoksulluk Sempozyumu*, II, 226 (Dawson, 1976: 224-231; Barker, 1985: 69-70; Besnard, 1995: 161, 174, 194'den naklen).
204 Vejdi Bilgin, "Dinlerin "Yoksulluğu" Algılayışı Üzerine Bir İnceleme", *Yoksulluk Sempozyumu*, II, 227 (Le Goff, 1999:141-145'den naklen).
205 Matta, 5: 3. Hz. İsâ yoksul, sabırlı, alcak gönüllü, doğru, merhametle, kalbi temiz ve barış severleri kutsar nitelikteydi. Hz. İsâ'nın değer ölçüsünde, aşağı düzeydekiler, gururlu ve kibirlilere, alçak gönüllüler yukarıdakilere tercih ediliyordu. Leslie Lipson, *Uygarlığın Ahlaki Bunalımları (Manevi Erime mi Yoksa İlerle mi?)* (çev. Jale Çam Yeşiltaş), İstanbul 2000, s. 78.
206 Matta, 26/11; Markos, 14/7.
207 Luka, 4: 18-19.

İsâ havârilerine, *"Size doğrusunu söyleyeyim."* dedi.

Zengin bir kişinin Göklerin Egemenliğine girmesi güç olacak. Yine şunu söyleyeyim ki, devenin iğne deliğinden geçmesi, zenginin Tanrı Egemenliğine girmesinden daha kolaydır.[208]

Ey yoksul olanlar, ne mutlu size, Tanrı'nın egemenliği sizindir! Şimdi açlık çekenler, ne mutlu size, siz doyurulacaksınız! Şimdi ağlayanlar, ne mutlu size, siz güleceksiniz![209]

Sadaka verdiğin zaman sol elin, sağ elinin ne verdiğini bilmesin, gizlide olanı bilen rab sana karşılığını verecektir.[210]

Ama ziyafet verdiğin zaman yoksulları, kötürümleri, sakatları, körleri çağır. Böylece mutlu olursun. Çünkü bunlar sana karşılık verecek durumda değildirler. Karşılığı sana, doğru kişiler dirildiği zaman verilecektir.[211]

Bu sözlere bakıldığında, bir şeye sahip olmama, fakir olma; Allah'ın yoluna bir açılma olduğu ve bunu İncil'in haber verdiği anlaşılmaktadır.

Yeryüzünde kendinize hazineler biriktirmeyin. Burada güve ve pas onları yiyip bitirir, hırsızlar da girip çalarlar.[212]

Mallarınızı satın, sadaka olarak verin. Kendinize eskimeyen keseler, göklerde tükenmeyen bir hazine edinin. Orada ne hırsız ona yaklaşır, ne de güve onu yer. Hazineniz neredeyse, yüreğiniz de orada olacaktır.[213]

Yine Matta İncili'nde yer alan rivayete göre adamın biri Hz. İsâ'ya gelerek, sonsuz yaşama kavuşmak için Tanrı'nın buyruklarını yerine getirmek gerektiği ve kurtuluşa erebilmek amacıyla Tanrı'nın bütün buyruklarını yerine getirdiğini söyler ve eksik bir şey kalıp kalmadığını sorar. Hz. İsâ ona, "Eğer eksiksiz olmak istersen, git, varını yoğunu sat, parasını yoksullara ver..." der. Çok mal sahibi olan adam üzüntüyle oradan uzaklaşır. Bütün bunlar Hıristiyan öğretide yoksullara ve onların kurtuluşuna yapılan vurgunun güçlü olduğuna işa-

208 Markos, 10/32-24; Luka,18/ 24-26.
209 Luka, 6/20-21.
210 Matta, 6/3-4.
211 Luka, 14/13-14.
212 Matta, 6/19.
213 Luka, 12/33-34.

rettir. Yine bu noktada İncillerde yer alan Hz. İsâ'nın bu söz ve uygulamaların nasıl yorumlanacağı hususu tarihî süreçte tartışılmış sonuç olarak homojen bir bakış açısı ortaya çıkmamış, bugün için bile İncil'deki bu ifadelerin yorumu hâlâ bir problem olarak durmaktadır.[214]

Hulâsa olarak yukarıda zikredilen pasajlardan Hıristiyanlığın dünyaya bakış açısında menfi ve dünyaya sırt çeviren bir homojen tutum gözükse de, tarihî süreçte iki farklı ve karşıt tutumun varlığını görmekteyiz. Biri, dünyaya düşman ve ilgisiz, diğeri, kabullenici ve uzlaşıcı tutumdur.[215] Ancak bu iki tutum zaman zaman etkisi ve ağırlığı değişse de tarih boyunca çekişme halinde olmuştur. Bununla birlikte Hıristiyanlıkta dünyaya olumlu bakan Protestanlık ve Protestan ahlakı olgusunu[216] gözardı etmemek, ayrıca Orta Çağ'da kilisenin, bugün de Vatikan'ın muazzam servetlere mâlik olduğu gerçeğini de unutmamak gerekir.

Meseleye Budizm ve Hinduizm açısından bakıldığında; Budizm dinî yaşayış açısından rahiplerle halkı birbirinden ayrı düşünür. Halkın ticaret, ziraat ve askerlik yapması ve bu şekilde servetini artırması küçük görülmez. Ancak kişi servet konusunda çok ihtiraslı olmamalı, ne zarara üzülmeli ne de

214 Vejdi Bilgin, "Dinlerin "Yoksulluğu" Algılayışı Üzerine Bir İnceleme", *Yoksulluk Sempozyumu*; II, 224-225, 231. Türkçe kaleme alınan bir Hıristiyan ilmihalinde de konu ele alınarak, Hz. İsâ'nın, müminlerden her şeyi terketme isteğinin sadece kalbinde mal sevgisi fazla olanlar için geçerli olduğunu, bunun haricinde İsâ'ya iman edip de zenginliğini sürdüren müminlerin olduğu belirtilmektedir. Ama bugün için yine de yapılması gereken, öncelikle varlığımızın ne kadarını Tanrı için verebileceğimizi düşünmek, Eski Ahit'in malın onda birini dağıtmak hükmü İsâ'yla birlikte ortadan kalkmasına rağmen yine de en azından bu kadar bir miktarı bir şükür ifadesi olarak infak etmektedirler. Turgay Üçal, Malcolm Derek, *Hıristiyan Ahlakı*, İstanbul 2000, s. 340-345.

215 Ekonomik hayat karşısındaki tavır, yeniden iki görünüm ortaya çıkarmıştır. Bir yandan tasvip ve devrin ekonomik hayatının zaruretlerini göz önünde bulundurarak, tâbiî hukuk üzerine oturmuş ekonomik ve ticarî sınırlama; diğer yandan ise, manastır ekonomik ahlakının özel şekli altında asetik hayatı red. Bkz.G. Mensching, *Dinî Sosyoloji*, s. 110-111.

216 Geniş bilgi için bakınız. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Rûhu* (çev. Zeynep Aruoba), İstanbul 1997; Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 33-81.

kâra sevinmelidir. Konu rahiplere gelince durum değişir. Zira Budist rahip hayatının, bekârlık ve sükûnet yanında üçüncü kuralı fakirliktir. Rahiplerin hiç malları olmaz, mağaralarda veya manastırlarda yaşarlar ve yiyeceklerini dilenerek temin ederler.[217] Aynı anlayış Hindu dini için de geçerlidir. Hinduizm'de dindarın tam manasıyla kurtuluşa erebilmesi için dünyadan uzaklaşması gerekir. Bir Hindu için hayatın ilk safhası talebe ve disiplin mertebesi, ikinci safhası evlilik ve meslekî faaliyet mertebesi, üçüncü safhası emeklilik ve görece fakirlik mertebesi, dördüncü safhası ise mutlak reddetme mertebesidir. Oldukça zengin bir aile reisi üçüncü safhada tahta bir kulübede kendi eliyle yemeğini pişirip, iki parça elbisesini kendi eliyle yıkarken, son safhada bu yarı lüks hayatı da terk ederek bir Hindu azizi (Sadhu) haline gelir. Dış dünya ile tüm bağlarını keserek bir keşiş hayatı sürer, mağaralarda veya ağaç altlarında tefekkür eder ve önünü kapatan bir bez parçası ile köylülerin verdiği yiyecekleri koyduğu bir kaptan başka bir şeyi kalmaz.[218]

Dinlerin esaslı gayelerinden biri de toplumsal huzuru sağlamak ve bunun vazgeçilmez araçlarından biri olan iktisadî adaleti temin etmek olduğu bilinmektedir.

Burada şüphesiz akla şöyle bir soru gelmektedir. Dinler dünyayı terketmeyi ön görmezken nasıl oluyor da o dine bağlı olan bazı dinî gruplar tamamen dünyayı terk etmeyi dini yaşantıya en uygun bir yaşantı biçimi veya kurtuluşa ermeye en elverişli yol olarak seçiyorlar? Burada dinî hareketlerin yapısı gündeme gelmektedir. Dinî hareketlerin çoğunluğu, dini daha iyi yaşama gayesiyle ve bazen de buna ek olarak mevcut dinî yapının eleştirisiyle ortaya çıkmıştır. Çoğunlukla ferdî olarak başlayan bu yaşantı biçimi, eğer özünde kurumsallaşmış dini yapıya bir eleştiri de taşıyorsa bir itiraz ve protesto hareketi olarak veya sadece dini daha iyi yaşamak gayesiyle kolektif

217 Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002, s. 208, 210.
218 Vejdi Bilgin, "Dinlerin "Yoksulluğu" Algılayışı Üzerine Bir İnceleme", Yoksulluk Sempozyumu; II, 225 (Coomaraswamy, 2000: 60-61; Varenne, 1995: 298-299'dan naklen).

bir hareket şekline bürünebilir. Bunlar ana dinî cemaatten ayrılmayı daha baştan hedeflemiş olmasalar bile belirli bir süreç sonucunda yeni bir dinî grup oluştururlar. Bunların içinde zühd ve takvâ hareketleri manevi ve ahlaki açıdan daha mükemmel olmaya çalışırlar ve bu amaçla katı bir disiplinle yoğun bir dindarlık yaşarlar.[219]

Bütün bunlardan dinlerin bilhassa semavî dinlerin özünde dünyayı terk anlayışı olmadığı anlaşılmaktadır. Sonradan oluşan dünyayı terk gibi anlayışlar ferdî ve kültürel unsurların yanında toplumlardaki bazı dinî grupların bu anlayışı seçmeleri ve devam ettirmelerinde yatmaktadır. Ancak İslam'ın farkı bunu daha belirgin şekilde ortaya koymasıdır. İşte şimdi bu konuya daha detaylı ele almanın gereği ortaya çıkmaktadır.

219 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İstanbul 1998, s. 275-276.

BİRİNCİ BÖLÜM
KUR'AN'DA ZÜHD ve DÜNYAYA BAKIŞ

İnsan sadece maddeden ibaret bir varlık olmayıp manevi yönü de bulunan bir varlıktır. İnsanın maddi ve manevi bakımdan mutluluğu, iyi bir kul olabilmesi, maddesi ile manası arasındaki dengeyi kurabilmesine bağlıdır. Bedenle ruh, madde ile mana, dünya ile âhiret arasındaki dengeyi sağlayabilmek için, İslam dininde genelde zühd, kanaat, cömertlik vb. bir takım ahlaki esaslar yer alır. Bunlar arasında dünyanın tehlikelerine karşı öngörülen tedbirlerin başında olması ve her Müslümanı ilgilendirmesi itibariyle genel anlamda zühd, Kur'an'da ve Hz. Peygamber'in hayatındaki durumu bizler için önem arzetmektedir. Ayrıca Kur'an ve sünnete uygun olan zühdün, İslam'ın övdüğü güzel ahlaklardan biri olarak telakki edilmesi, üzerinde durmayı gerekli kılar.

Zühdün çıkışına yol açan âmillerin başında İslami öğretilerin olduğu, bunların başında da Kur'an âyetlerinin geldiği düşüncesine daha önce işaret edilmişti. Çünkü Kur'an'ı okuyan kişi dünya ve lezzetlerine karşı aşırı rağbet göstermeme, onun ziynet, nimet ve şehvetlerine kapılmama, bunların gelip geçici olduğu ve âhiret hayatına önem vermeye dikkat çekildiğini anlar. Kur'an bu noktada bir taraftan Müslümanlara ahlaki yönden mesuliyet şuuru vermekte, diğer taraftan ise dünya ve âhiretle ilgili beyanlarıyla Müslümanın yaşaması ve gerçekleştirmesi gereken hayat tarzını ortaya koymaktadır. Bütün bunların Kur'an mesajında nasıl yer aldığını ve işlendiğini belirlememiz, daha sonra yer vereceğimiz hadis rivayetlerini doğru değerlendirebilmemize yardımcı olacaktır.

I. KUR'AN'DA ZÜHD ve ANLAM ALANI

Zühd kelimesi, Kur'an'da sadece bir defa lügat manasıyla geçer. O da Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atılıp da bir kervan tarafından bulunuşu durumu hikâye edilirken zikredilmektedir: Âyet şöyledir:

Onu (Yusuf'u Mısır'a varınca) düşük bir fiyata, birkaç paraya sattılar. Onlar ona (Yûsuf'a) karşı isteksiz idiler.[1]

Âyette geçen "zâhidîn" kelimesi daha çok ticarî anlamda olup isteksiz olma, rağbet göstermeme anlamındadır ve ruhanî bir manası yoktur.[2] Bu durumda zühdü kelime olarak Kur'an'a dayandırmak zordur. Istılah anlamıyla Kur'an'da zühdden pek bahsedilmemiş olmasına rağmen, geçici şeylere önem vermemek, âhireti dünyaya tercih etmek gibi zühd anlayışının vasıfları Kur'an'daki bazı âyetlere dayandırılmıştır. Biz de burada bunları zühdün anlam alanı içerisine girdiğini düşündüğümüz, insan-dünya ve insan-âhiret ilişkisi ve zühd başlıkları altında ele almaya çalışacağız.

Bu konuda sağlıklı ve doğru tespit yapabilmek için Kur'an'ın ilk muhatapları olan Arapların dünyaya ve âhirete bakış tarzlarının bilinmesi ve dikkate alınması gerekir. İbn Haldûn'un da (ö. 808/1405) belirttiği gibi, Câhiliyye döneminin bedevî Arapları doğuştan maddeci ve kısa vadede menfaatlerine düşkündü. Dünyevi (seküler) bir hayatın en önde gelen değerleri olan, mal-mülk, mevki-makam, şan-şöhret, evlat-kabile gibi öğeler Câhiliye hayatında ön plana çıkmış ve hayatın akışında ve algılanmasında belirleyici olmuştur. Her şeyi yaşadıkları "an" ile irtibatlandıran ve pragmatist bir yaklaşımla ele alan Câhiliye toplumu, salt dünyevi olana değer vermiş ve onları anlamlı bulmuştur.[3] Gerçi bazı erdemlerin-yardımseverlik, cömertlik vs. gibi- dünyevi olmadığı söylenebilse bile, son tahlilde dünyevi amaçlar gözetildiği için onların da dünyevileştirildiği söylenebilir.[4] Kısaca, bütün hayatı ya-

1 Yûsuf 12/20.
2 Bkz. İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 196-197.
3 Bkz. İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 310. Ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, "Dünya", *DİA*, X, 22-23.
4 İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 2. bs., İstanbul 1991, s. 109-110.

şanılan anın içine hapseden bir dünya görüşüne/zihniyetine, Kur'an'ın ilk inen âyet ve sûrelerinde, bu hayat anlayışının ve dünya görüşünün temel argümanlarını sarsmaya yönelik mesajlarla seslenmiş olması yerinde ve tabiidir.[5]

İslam dini, dünyevi imkânlara karşı duydukları bu aşırı ilgiyi yumuşatıp insanları manevi değerlere yöneltmek için âhirete inanmayı temel şart olarak ortaya koymuş onun daha üstün olduğunu belirtmiş ve onu benimsetmek için dünyayı yermiştir.[6] Ancak bundan da dünyanın bizatihi kötü olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte İslam, insanın yapısında bulunan fıtrî duyguları bastırmak ve nefsi öldürmek yerine, onu terbiye ederek yaratılış amacına matuf bir hale dönüştürür. Bu bir çeşit aşma yöntemidir. Kur'an, günahlara karşı müteyakkız olma durumu olan takvâyı, bizâtihi şüpheli olan şeylerden kaçınma anlamına gelen vera'yı teşvik etmekle birlikte, insanın gönül dünyasını zenginleştirmeyi hedeflemektedir.[7] İşte burada İslam dininin temel amacının kendine inananların dünya ve âhiret mutluluğunu temin etme amacında olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu gayeye ulaştıracak ölçüleri de belirleyen İslam dini, her iki hayat için gereken önemin verilmesini öğütlemektedir. Çünkü, "Âhiret de dünya da Allah'ındır."[8]

A. Kur'an'da İnsan-Dünya İlişkisi ve Zühd

Kur'an'a baktığımızda dünyada bulunan insanların iki kısma ayrıldığını görmekteyiz: Birincisi: İnsanlar için bu dünyadan sonra mükafat (sevap) ve ceza verilmek için bir âlemin (âhiretin) varlığını inkâr edenler. Bu kimseler hakkında yüce Allah şöyle buyurur:

Huzurumuza çıkacaklarını beklemeyenler, dünya hayatına razı olup onunla rahat bulanlar ve âyetlerimizden gafil olanlar yok mu![9]

5 Ahmet Keleş, "İslam İktisat Zihniyetinin Oluşmasında Zühd Hadislerinin Rolü", s. 3-4.
6 Bkz. Süleyman Uludağ, "Dünya", *DİA*, X, 22.
7 Ramazan Altıntaş, "İtikadi Açıdan İbnü'l-Cevzî'nin Tasavvufa Yaklaşımı", *Tasavvuf (ilmi ve akademik araştırma dergisi)* 3, (7), Ankara., 2001, s., 126.
8 en-Necm 53/25; el-Leyl 92/13.
9 Yûnus 10/7.

Bu anlayışta olanların bütün gayret ve çabaları dünyadan olabildiğince faydalanabilmek ve ölmeden önce bütün lezzetleri tadabilmektir. Onların halleri şu âyet-i kerimede anlatıldığı gibidir:

Muhakkak ki Allah, inanıp iyi işler yapanları, altlarından ırmaklar akan cennetlere koyar; inkâr edenler ise (dünyadan) faydalanırlar, hayvanların yediği gibi yerler. Onların yeri ateştir.[10]

Bu kesim arasında da zühd sahibi olanlar ve dünyaya fazla değer vermeyenler çıkabilir. Çünkü onlar, dünyalığın çoğalmasının gam ve kederin çoğalmasına yol açtığını bilirler ve şöyle derler: İnsanın dünyalıklara yönelik alâkası ne kadar çok olursa, öldüğü zaman onlardan ayrılan insan o kadar çok elem duyar. Bunların zühdü sonuçta dünyaya yöneliktir. İkincisi: Ölümden sonra mükafat (sevap) ve cezanın verileceği bir âlemin varlığına inanan kimseler. Bunlar, Allah tarafından gönderilmiş olan peygamberlerin dinlerine mensup olan kimselerdir. Bunlar da üç kısma ayrılır:

1. Kendilerine zulmedenler.[11]
2. Orta yolu tutanlar.[12]

10 Muhammed 47/12.

11 Bunlar çoğunluğu oluştururlar. Dünyanın süslerine ve şatafatına yakın dururlar. Onları uygun olmayan yollardan edinirler ve uygun olmayan biçimde kullanırlar. Böylece çabalarının büyük kısmı dünyaya yönelik olur. Dünya için öfkelenir, onun için razı olur, onun için dostluk kurar, onun için düşman olurlar. İşte bunlar oyun, eğlence, süslenme, övünme ve mal biriktirme ehli kimselerdir. Hiçbiri dünyaya gelmekteki asıl maksadın ne olduğunu bilmezler. Dünyanın, asıl ikamet yeri olan yurda doğru yapılan sefer için azık hazırlamak üzere bir konak yeri olduğunun farkında değillerdir. Her ne kadar onlar bu konuda genel anlamda bir inanca sahipse de, iman ettiği şeyin ayrıntılarının farkında değildir. Ayrıca mârifetullahı tatmış kişilerin tattığı zevklerden de habersizdir. Halbuki onlar âhiret yurduna hazırlık yapanlara örnek olan şahsiyetlerdir (İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 187).

12 Orta yolda olanlar dünyalıkları mubah (helal) yollarla elde ederler. Bunlarla ilgili farzları yerine getirirler. Farzdan arta kalanları kendileri için yanlarında tutarlar. Bunlarla dünyaya yönelik arzularını olabildiğince genişletirler. Bu kesimde bulunanların, zâhidlik tarifi içine girip girmediği konusu daha önce de geçtiği gibi tartışmalıdır. Ancak bu durumlarından dolayı bir ceza görecek değillerdir. Ancak dünyalıklardan yararlandıkları oranda âhiretteki derecelerinde eksilme meydana gelir (İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 187).

3. Allah'ın izniyle hayırda öne geçenler.[13]

İnsanın hayatını geçirdiği yer dünyadır. Bu dünyada kendine has özellikleriyle insan, yaratılmışların merkezi durumundadır. Zira Kur'an-ı Kerim'de anlatılan her şey insan etrafında cereyan eder. Hayvanlardan bahsedilmesi bile insana yardımcı olmaları bakımındandır.[14] Ayrıca insan için dünyadaki her şey, her mesele, her nimet ve başa gelen her musibet imtihan açısından değerlendirilmiştir.[15] İmtihandan maksat, kulunun durumunu ortaya çıkarmaktır. Tâ ki hem imtihan olunan kulun kendisi, hem de başkaları bunu görsün de söyleyecekleri bir şey kalmasın. Hayatın iki ayrı cephesi, Kur'an-ı Kerim'de dünya ve âhiret olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla Kur'an'ın hayata bakışı ancak dünya ve âhireti birlikte ele alarak ortaya konulabilir.[16]

Hayatını dünya üzerinde geçiren ve çok yüksek gayeler için yaratılan insan, yaratılışının yüce gayesine uygun olan bedenî hareketten zihnî tefekküre, sevinme ve ferah duymadan kalbî sekînete kadar birçok ihtiyaç ile de kuşatılmıştır. Bir de insanların hangisinin daha iyi amel işleyeceğini denemek için ölümü ve hayatı yaratan Allah,[17] insanların içerisine dünya malına ve geçimliklerine karşı bir meyil, bir tutku koymuştur. Onun, bu ihtiyaçları karşılayacak aletler, vasıtalar ve imkânlar ise sosyal ve fizikî çevresinde bulunmaktadır. Bundan dolayı insanın dünyadakilerden ve dünya malından istifade etmeden yaşaması mümkün değildir. İnsan

13 Allah'ın izniyle hayırda yarışan kimseler, dünyaya gelmekten maksadın ne olduğunu kavrayan ve bunun gereği gibi amel eden kimselerdir. Onlar, kullar arasında hangilerinin daha iyi amel işlediğini sınamak için, Allah Teâlâ tarafından kulların dünyaya yerleştirildiğini kavramış kişilerdir. (İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 190). Şu âyet-i kerime bu üçlü tasnife ışık tutar niteliktedir: "*Onlardan (insanlardan) kimi kendisine zulmeder, kimi ortadadır, kimi de Allah'ın izniyle hayırda öne geçmek için yarışır. İşte büyük fazilet budur.*" (Fâtır 35/32).

14 "*Bunları sizin ve hayvanlarınızın geçinmesi için yapmıştır.*" en-Nâziat 79/33.

15 "*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma (fakirlik) ile deneriz. (Ey Peygamber!) Sabredenleri müjdele!*" (el-Bakara 2/155).

16 Ahmet Coşkun, "Kur'an-ı Kerim'in Dünya ve Ahirete Bakışı", *EÜİFD*, sy. 4 Kayseri 1987, s. 268-269.

17 el-Mülk 67/2.

bu yönüyle dünyayla ilişki içerisindedir. Kur'an, insanın bu yönünü yani cismanî ve ruhanî hayatının birtakım maddi vasıtalarla ancak yerine getirebileceğini açıkça bildirmektedir.[18] Kur'an'da maldan bahsedilirken, *"Allah'ın geçiminize destek kıldığı mallar."*[19] ifadesi malın hayatımızdaki yerini çok veciz bir şekilde anlatmaktadır. Lügat yönünden mal, bir insanın sahip olduğu nesne veya eşya demektir.[20] Mal, beslenme ve giyinme ihtiyacımız için olduğu kadar hürriyet ve istiklâl içinde yaşamamızın da şartları arasındadır. Bunun için Kur'an'da, *"Gücünüzün yettiği kadar düşmana karşı kuvvet hazırlayınız."* buyrulmuştur.[21] Düşmana karşı kuvvetli olmanın bugün ne büyük malî yükümlülükleri gerektirdiği ortadadır. Müslüman fertlerin ve toplumların olabildiğince zengin olmaları, İslam'ı tanıtmak ve sevdirmek, ona taraftar olanların ve inananların sayılarını çoğaltmak için de gerekli görülmüştür. Kur'an-ı Kerim'de zekâtın sarf yerleri sıralanırken "müellefe-i kulûb"a da yer verilmiştir. Öte yandan malın önemi, üstünlük ifade eden kelimelerle anılması ile gösterilmiştir. Mesela maldan "hayr" diye bahsedilmiştir. Bir kısım âyetlerde de mal "fazl" olarak nitelendirilmiştir. Malı "ziynet" (süs) olarak ifade eden âyetler de vardır. Ayrıca Kur'an'da hayvanî, nebatî ürünlere ve su ürünlerine yer yer dikkat çekilir.[22] Bundan dolayı yaratılan bütün mal ve nimetler "dünya hayatının" süsü olarak kabul edilmiştir. Onları kazanmaya çalışmak, onlara sahip olmak ve kullanmak suç değildir. Kişide yeme içme, barınma ve giyinme ihtiyacı olduğu müddetçe; mala ve eşyaya olan arzu ve meyil bitmeyecektir. Bir de buna insanın aşırı ihtirası ve başkalarına hükmetme arzusu da eklenirse, bu ilişkinin hangi boyutlara ulaştığı görülecektir. Zaten Müslüman, âhirete götürücü yegâne vasıta olduğu için dünyayı tamamen ihmal edemez. Ancak -tek de olsa- geçici bir vasıta olduğundan, ona gönlünü kaptırması doğru değildir.[23] Dünyaya gelmekteki asıl

18 Bkz.Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 513.
19 en-Nisâ 4/5.
20 Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, IV, 97.
21 el-Enfâl 8/60.
22 Ahmet Coşkun, "Kur'an-ı Kerim'in Dünya ve Ahirete Bakışı", s. 270-271.
23 İsmail L. Çakan, *Müslümanca Yaşamak*, İstanbul 2003, s. 76.

maksadın bu olduğunu anlayan kişi, bütün gayretiyle dünyayı, ebedî ikametgâhı olan âhiret yurdu için azık biriktirdiği bir mekân haline getirir.[24]

Yine bu meyanda Kur'an'da "metâ" kavramı bulunmaktadır. "Metâ" kelimesinin temel anlamı, kendisinden sınırlı bir zaman diliminde faydalanılan şeydir.[25] Dünyanın mahiyetini ifade eden bir kavram olan "metâ" Kur'an'da, dünyaya ait olan şeylerin değerini ifade etmede kullanılmıştır. Dünya Kur'an'da insanı cezbeden ve aldatıcı bir metâ olarak (fayda, alınıp satılan şey)[26] zikredilmektedir.

İnsan ve dünya ilişkisini ortaya koyduktan sonra, dünyaya karşı zâhid olma konusuna gelecek olursak, Kur'an-ı Kerim'in pek çok yerinde bu tür zühd anlayışının vasıfları övülmekte, dünyaya rağbet gösterenler de kınanmaktadır. Ancak burada dünyayı terk değil, ahireti bırakıp dünyaya yönelme eleştirilmektedir. Bu anlamda şöyle buyrulur:

Fakat siz (ey insanlar!) dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa âhiret daha hayırlı daha devamlıdır.[27]

Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, halbuki Allah (sizin için) âhireti istiyor.[28]

Onlara de ki: Dünya geçimi azdır, korunan için âhiret daha hayırlıdır ve size kıl payı kadar haksızlık edilmez.[29]

Yine Yüce Allah Firavun'un ailesinden iman eden birinin onlara şöyle seslendiğini bizlere bildirir:

O iman eden kimse: Ey kavmim! dedi, siz bana uyun, sizi doğru yola götüreceğim. Ey kavmim! Şüphesiz bu dünya hayatı, geçici bir eğlencedir. Ama âhiret, gerçekten kalınacak yurttur.[30]

24 İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 187.
25 Râğıb el-İsfahânî, *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986. s. 699. Dil âlimlerinden biri, metânın, cife/ölmüş ve kokmuş hayvan manasına geldiğini söylemiştir. Asmaî'nin şöyle dediğini duydum: Bazı Araplar, et koktuğu ve bozulduğu zaman, 'Et metâ oldu/koktu' diyorlardı. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 244.
26 Âl-i İmrân 3/14, 185; et-Tevbe 9/38, vd.
27 el-A'lâ 87/16-17.
28 el-Enfâl 8/67.
29 en-Nisâ 4/77.
30 el-Mü'min 40/38-39.

Farklı bir bakış açısıyla insanın dünyaya rağbet etmesinin temelinde, yakîn zayıflığının olduğu iddia edilmiştir. Çünkü bu iddiaya göre kulun yakîni sağlam olursa, bu yakînin nuru ile âhirete bakar; dünyayı unutur ve neticede dünyaya karşı zühd sahibi olur. Böylece kendisine vaad edileni, daha sürekli, daha yararlı ve mevlâsının rızasına daha uygun olanı tercih eder. Fâni olana iltifat etmez, aksine ebedî olana sarılır. İşte zühd böyle oluşur. O, yakîn sahibi müminin bizzat müşahede ettiği bir haldir. İlâhî huzurda olan bir kimse, orada bulunmayan ve geçici olan şeyleri sevmez.[31]

Zikredilen bu âyetlerde dünya ve âhirete önem verilirken; insan-dünya ilişkisi bakımından bakıldığında birinin sonlu, diğerinin sonsuz olduğu hakikati hiç bir zaman dikkatten uzak tutulmadığı vurgusu karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu noktada insanı âhirete inanmaya davet vurgusu, dünyayı horlama şeklinde anlaşılmamalıdır.

Bununla birlikte, geçici şeylere önem vermemek, âhireti dünyaya tercih etmek şeklindeki zühd anlayışına Kur'an'da çokça yer verilmektedir. Şimdi buna ışık tutacak Kur'an'da insan ahiret ilişkisi ve zühd konusuna geçebiliriz.

B. Kur'an'da İnsan-Âhiret İlişkisi ve Zühd

Âhiret, sözlükte, "öldükten sonra tekrar devam edecek olan cismanî ve ruhanî hayat" olarak tarif edilir. Ölümden önce zevk alınan her şey dünya kavramı içinde ifade edildiği gibi, ölümden sonra tadılacak her şey de âhiret kavramı içinde anlaşılmaktadır.[32] el-Âhire, "ötede olan; burada ve şimdi olmayan, ama burası ve şimdinin götürmesi gereken şey" (yer-zaman) demektir. Kur'an'ın, insanlara sık sık "yarın için bir şeyler hazırlamasını"[33] söylerken kastettiği mana budur.[34]

Allah'a ulaşma yolunun bir merhalesi bir "menzil"i bu dünya, bir menzili de âhirettir. Dünya bu yolculuğun insana yakın,

31 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 245.
32 Tehânevî, *Keşşâf*, I, 505. Ayrıca bkz. Bekir Topaloğlu, "Ahiret", *DİA*, I, 543-548.
33 Bkz. el-Haşr 59/18; el-Lokmân 31/34.
34 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 132.

âhiret ise, uzak menzili durumundadır. Arapçada, bu durumlarına uygun düşen bu iki kelime ile ifade edilmiştir.[35] Kur'an-ı Kerim'de, "ed-dâru'l-âhire", "en-neş'etu'l-âhire" şeklinde geçer.[36]

Kur'an, hayatın büyük ölçüde dünyevileştirdiği bir topluma inmiş ve seslenmiştir. Bu toplum, yaşamını "atalar geleneği" olarak algılamakta ve atalarından devraldığı kabile âdetlerini (sünnet) bir dünya görüşü olarak benimsemektedir. Bu dünya görüşünde; fert, toplum ve insan-evren ilişkisi tamamen yaşanılan hayatın gereksinimlerine göre düzenlenmektedir. Çünkü yaşam, sadece bu dünya hayatından ibarettir.[37] Toplumun sahip olduğu kimi değerler de yine kabile mantığı içinde ve dünyevi sonuçları dikkate alınarak sürdürülmektedir. Örneğin, cömertlik, cesurluk, misafirperverlik, vefa, doğru sözlülük gibi bazı erdemler bunlardandır. İyi tahlil edildiğinde bu erdemlerin bile dünyevi sonuçları hesap edilerek benimsenmiş oldukları görülecektir.[38]

İslam'ın bir özelliği de Kur'an-ı Kerim'in bir âyetinde özetlenen "Bu dünyada iyilik, âhirette de iyiliktir." İslam şüphesiz ki her iki ekolün mufritlerini, yani ifrat derecede bütün dünyevi şeyleri reddeden ve bir vazife olarak kendilerini ölü yerine koyan ruhaniliğe taraftar olanların yahut başkalarının haklarına inanmayan müfrit (aşırı) maddecileri memnun etmez, bununla beraber orta yolu takip eden insanların kahir bir ekseriyeti tarafından tatbik edilir ve aynı zamanda bu din, insanda bir bütün olarak aralarında ahenkli bir muvazene tesis suretiyle ruh ve bedenini geliştirir. İslam, insanı teşkil eden bu iki mühim unsurun üzerinde durmakla kalmaz, aynı zamanda birini diğerine feda etmemek suretiyle onların birbirinden ayrılmaz oluşu üzerinde de ısrar eder. Eğer İslam ruhanî vazifeler ve ibadetler emrederse, bunlar aynı zamanda maddi faydaları da ihtiva eder; aynı şekilde eğer o maddi bir

35 Sabri Orman, *Gazzâlî'nin İktisat Felsefesi*, s. 72.
36 Ahmet Coşkun, "Kur'an-ı Kerim'in Dünya ve Ahirete Bakışı", s. 274.
37 Kur'an'ı Kerim'de muhtelif âyetlerde bu inanış dile getirilmiştir. Bkz. el-Mü'minûn 23/37; el-Câsiye 45/24.
38 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlaki Kavramlar* (trc. Selahattin Ayaz), İstanbul 1991, s. 111-140.

fiili mubah görürse, onun ne şekilde ruhanî hazların kaynağı olabileceğini de gösterir.[39] Demek ki İslam'a göre dünya ve âhiret, birbirini tamamlayan iki merhaledir.

İslam inancının temel konularından birini teşkil eden âhiret inancı Kur'an'da "ölümden sonraki hayat" manasında toplam 115 yerde geçmekte ve vurgulanmaktadır.[40] Âhiret inancı ibtidaî kavimler dahil, Allah'ın varlığını, birliğini kabul eden hemen hemen bütün din ve inanç sistemlerinde yer almaktadır. Kur'an-ı Kerim âhiret inancını diğer ilâhi kitaplarla mukayese edilemeyecek derecede önemle telkin etmektedir.

Kur'an'ın muhtelif âyetlerinde Allah'a iman ile âhirete iman, sık sık birlikte zikredilmekte ve bunun ne kadar önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır. İnsanı, âhiret inancına sevk eden en önemli unsurun; dünya hayatının çekici olmasına dikkat çekilmektedir. Kur'an insanın bu yönüne şu âyet-i kerimede işaret etmektedir:

> *Kadınlara, oğullara, kantar kantar altın ve gümüşe, nişanlı atlar ve develere, ekinlere karşı aşırı sevgi beslemek insanlara güzel gösterilmiştir. Bunlar dünya hayatının geçici nimetleridir. Asıl varılacak güzel yer Allah katındadır.*[41]

Bu âyette, lezzet veren şeylerden istifade etmek, âhiret hayatına götüren bir vesile olması yönüyle bu vesilelere başvurmak gerektiği anlatılmak istenmektedir.[42] Bilindiği üzere dünya sevgisi, insanda fıtrîdir. Kur'an'da dünya hayatı ve metâının yerilmesi, onun, amacı dışında kullanılmasından dolayıdır. Aksine, eğer, dünya metâının hakkı veriliyorsa, bu övülmektedir.[43] Burada asıl sorun, dünya hayatının ve metâının hakkını vermemekte yatmaktadır.

İnsan, âhiret için ilk durak olan dünyada âhirete hazırlanırken, *"Dünyadan da nasibini unutma!"*[44] âyetinde belirtildi-

39 M. Hamidullah, *İslâma Giriş*, Ankara 1965, s. 64-65.
40 M. Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul 1982, s. 21-23.
41 Al-i İmrân 3/14.
42 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, Beyrut 1990, III, 176-177; VII, 169.
43 el-Bakara 2/29; el-A'râf 7/31-32.
44 el-Kasas 28/77.

ği gibi dünya nimetlerinden istifade etmeyi ihmal etmemeli ve ikisinin arasında bir denge kurmalıdır. Önemli olan dünyanın cazibesine kapılıp âhiret mutluluğunu kaybetmemektir. Çünkü dünya, âhirete göre gelip geçici ve değersiz bir metâdan ibarettir.[45] Ancak dünya mutlak olarak kötülenip aşağılanmış değildir. *"Âhiret yurduna gelince asıl hayat, huzur ve sükûn oradadır."*[46] Bu gerçek Hz. Peygamber'in (sa) bir hadisinde, "Allah'ım! Asıl hayat âhiret hayatıdır, esas mutluluk ebediyet mutluluğudur."[47] şeklinde dile getirilmiştir.

Kur'an'daki âhiret inancı, bu dünyadan uzakta kalan basit bir düşünce olmayıp insanın dünya hayatıyla yakından ilgilidir. Âhiret deyince akla, öncelikle cennet ve cehennem gelmektedir. Dolayısıyla bu iki kavram, dünya kavramına doğrudan bağlı olmakla kalmayıp onu ebedî "mükâfat" vaadi veya "mücâzat" tehdidiyle kontrol altında tutar. Cennet ve cehennemin varlığı, ahlaki yönde kendisini gösterir, insan bu dünyada bir şey yapacağı veya herhangi bir davranışta bulunacağı zaman bu düşünce onun hareketlerini etkiler. İnsan İslam toplumunun bir üyesi olduğu müddetçe daima cennete bağlı olan emin hareket tarzını seçmek ve cehenneme bağlı olan hareketlerden sakınmak zorundadır. Çünkü o çok iyi bilmektedir ki:

> *Kim zerre miktarı hayır işlemişse onun karşılığını görecektir. Kim zerre miktarı şer yapmışsa onun da karşılığını görecektir.*[48]

Kur'an-ı Kerim, insanların âhireti inkâr sebeplerinin başında dünya tutku ve sevgisini zikretmektedir. Dünya nimetlerini ulvî ve sonsuz âlemin nimetlerine göre son derece değersiz olan dünya nimetlerinin hemen elde edilebilir olması ise onları sevimli hale getirmektedir. İşte bu cazibeye aldanan kimseler, fâni hayatı ebedî hayata tercih etmektedirler. Dünyanın cazibe ve aldatıcılığına dair Kur'an'da birçok âyet vardır. Bunlardan birinde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

45 er-Ra'd. 13/26.
46 el-Ankebût 29/64: el-Mü'min 40/39.
47 Buhârî, Salât 48, Cihâd, 33.
48 ez-Zilzâl 99/7-8.

"Şu insanlar çarçabuk geçen dünyayı seviyorlar da önlerindeki ağır bir günü (âhireti) bırakıyorlar."[49] Diğer bir âyette ise, *"Ey insanlar! Allah'ın vaadi mutlaka haktır. Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın."*[50] diye tembihte bulunulmuş ve dünyadan değil, *"Dinlerini eğlence ve oyuncak edinen, dünya hayatının kendilerini mağrur edip aldattığı kimselerden yüz çevrilmesi."*[51] istenmiştir. Bu yüzden insanın sadece dünyaya bel bağlamayıp âhiretle irtibatlı bir hayat sürdürmesi ve âhireti hatırından hiç çıkarmaması tavsiye edilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in (sa) önceleri yasaklamasına rağmen daha sonra kabir ziyaretine müsaade etmesi bunun en güzel delilidir. O, şöyle buyurmaktadır: *"Kabirleri ziyaretten sizi alıkoymuştum. Artık bundan sonra kabirleri ziyaret ediniz. Çünkü kabirler, dünyayı gözünüzde değersiz kılar ve size âhireti hatırlatır."*[52] Ancak belli kayıtlarla dünyaya muhabbet beslemek, âhireti inkâra sevketmeyeceği gibi, aksine âhirete olan imanı kuvvetlendirir.[53]

II. KUR'AN'DA DÜNYA HAYATI ve ÖZELLİKLERİ

Kur'an-ı Kerim'e baktığımızda pek çok yönden dünya hayatı ve özellikleriyle ilgili âyetler görürüz. Şimdi bunları ayrı ayrı ele alalım.

A. Kur'an'da Dünya Hayatı

"Dünya" kelimesi de, Kur'an-ı Kerim'de 115 defa geçmektedir.[54] Bu sayı dünya kelimesinin kökü olan "ednâ" ve türevleriyle birlikte, 133'e yükselir. "Dünya hayatı" anlamındaki "el-hayâtu'd-dunyâ" terkibiyle altmış yedi âyette kullanılır. Kur'an-ı Kerim dünya hayatı konusunda açık ve doyurucu bilgileri vermektedir. Sadece "Dünya hayatı" ifa-

49 el-İnsân 76/27.
50 el-Fâtır 35/5.
51 el-En'âm 6/70. Dünya nimetlerinin çekici olduğuna şu hadis de işaret etmektedir: "Dünya malı tatlı ve çekicidir." (Buhârî, Cihâd, 37; Tirmizî, Fiten, 26).
52 İbn Mâce, Cenâiz, 47.
53 Ali Özcan, *Hicrî Birinci Asırda Zühd Hareketini Doğuran Âmiller* (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara 2000, s. 8.
54 Bkz. M. Fuâd Abdülbâkî,, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, s. 262-63.

desi Kur'an-ı Kerim'de kırka yakın yerde geçmektedir. Buna mukabil bazen "âhiret" kelimesi;[55] bazen "yevmü'l-kıyame"[56] terkibi kullanılmıştır. Bu kelimeyi Kur'an çoğunlukla âhiret hayatı ile birlikte kullanmakta ve iki hayat arasında karşılaştırma yapmakta, âhiret hayatının üstünlüğünü ve devamlılığını vurgulamaktadır.

Kur'an'da geçen "el-hayâtu'd-dunyâ" tabirinin temel anlamı, "yakın/kısa hayat" anlamını taşırken, yan anlamı ise, "alçak/değersiz hayat" anlamına geldiğine daha önce değinmiştik. Fakat bu kavramın ilk anlamı zâtî, ikinci anlamı ise i'tibarîdir. Yoksa, dünya tekil ve çağrışımsal anlamın ötesinde, söz gelimi, nesnel olarak şirk, karanlık, zulüm, küfür kelimelerinin içeriğinden hareketle, Kur'an sisteminde olduğu gibi olumsuz ve değersiz bir anlamlar dizgesi taşımaz. Bizâtihi dünya, değerlidir. Çünkü, âhirete giden yol buradan geçmektedir.[57]

Netice olarak, Kur'an'da geçen dünya kelimesinin etimolojisi, anlam bakımından analiz edildiği zaman, din-dışılıktan ziyade, dinî bir anlam taşıdığı görülür. Sözcüğün arkaik Arapçada "yakın olmak" anlamındaki "denâ" kökünden geldiği düşünülürse, dünya kelimesi, insanı Allah'a yaklaştıran bir araç olmaktadır. Bundan dolayı Kur'an devamlı surette insanı, insanın bilincine yaklaştırılan tabiat hârikaları üzerinde tefekkür etmeye davet eder.[58] Kur'an'da dünya ve doğa, alçaltıcı bir vurgu eşliğinde insan idrakine sunulmaz. Uyarı, sadece dünya hayatının, âhiret hayatı göz ardı edildiği takdirde Allah'la olan ilişkiyi saptırıcı mahiyetine yöneliktir. Her ne kadar el-hayâtu'd-dunyâ ifadesi, dünyayı dünya ile sınırlandırarak ahlaki değerleri hiçe sayan bir anlam alanına sahip "seküler" kelimesine çok yakın duruyor gibi görünse bile, gerçekte İslam'ın âlem görüşünde kavramın böyle bir anlamı içeren karşılığı bulunmamaktadır.[59]

55 el-Mü'min 40/39; Fussilet 41/31; ez-Zuhruf 43/35; el-A'lâ 87/16.
56 el-Kasas 28/61.
57 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 119-120.
58 Bkz. el-Gâşiye 88/17-21.
59 Krş. S. Nakib Attas, *İslâm, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi* (çev. M. Erol Kılıç), İstanbul 1995, s. 69-70.

Kur'an, dünyanın mahiyetine dikkatlerimizi çeker. Dünyanın bu yüzü, insanın hevâsına bakar. Çünkü insan, iki özelliğe sahip bir varlıktır. Ontolojik manada insanı, diğer canlılardan ayıran bu özelliklerden biri ilâhî öz (nefha), diğeri ise, dünyevileşmeye meyyal olan nefistir. İnsanın doğuşuyla birlikte getirdiği ve inanmanın da cevheri olan ilâhî öz, onu aşkın olana bağlamaya çalışırken; dünyevi tabiatında içkin olan nefs, onu zaman olarak buraya, şimdiye bağlamaya çalışır.[60]

Kur'an-ı Kerim'de, genelde kâinatın, özelde ise dünyanın tasvirine bakıldığında, âyetlerin muhtevası üç ana konu etrafında özetlenebilir: Birincisi, kâinat bir yönüyle, yüce Allah'ın zâtına ve esmâsına işaret eden âyetler bütünüdür.[61] İslam, kâinattaki her nesneyi birbirinden bağımsız olarak değil, bir vahdet içinde tanımlar. (...) İkinci olarak dünya, insanların hangisinin daha güzel ve ahlaki amellerde bulunacağı bizzat insanların gözünde ortaya çıkması için yaratılmış bir sınav meydanı, insanın iradesini kullanarak sorumluluk alma ve var oluş sürecidir. Başka bir deyişle, dünya, insan için, imar etmesi, üzerinde medeniyetler kurması ve emir bi'l-ma'ruf ve nehiy ani'l-münker ile ıslah etmesi gereken bir vazife zeminidir.[62] Kısaca dünya, bir rivayetteki veciz ifadesiyle, "Âhiretin tarlasıdır."[63] Dünya hayatının menfi yönü ise, naslarda, kişiyi Allah'ı anmaktan, yaratılış gayesinden uzaklaştırıp alıkoyan bir oyun ve eğlence, aldatıcı gelip geçici fâni bir metâ, insanları büyüklenmeye, dolayısıyla da asıl özüne yabancılaşmaya ve imtihanı kaybetmeye götüren bir hayat tarzı, süreci, servet ve evlatlarla boş övünme olarak nitelenmektedir.[64] Konuyla ilgili vurgulanması gereken bir husus şudur ki, âyetlerde, bizzat dünya nimetleri, zenginlik, evlat vb. şeylerden ziyade insanın bunlarla ilişkisi sorgulanmakta, dünya hayatı daima âhiret hayatına göre

60 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, 127-128. Ayrıca bkz. eş-Şems 91/8.
61 Yûsuf 12/41; Fussılet 41/37, 53; en-Nur 24/41.
62 Hûd 11/61; el-Mülk 67/2; el-Bakara 2/143.
63 Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, I, 364.
64 Muhammed 47/36; el-Hadîd 57/20; en-Nisâ 4/36.

değerlendirilmekte, kişinin dünya hayatı uğruna âhireti terk edip sorumluluktan kaçması yerilmektedir. Kısaca dünya hayatının zemmedildiği yerler, aslında insanın dünyevileşmesi sebebiyledir.[65]

Kur'an, insana âhireti unutturmayan, kulluk görevlerine engel olmayan, sapıklığa götürmeyen dünya hayatını tasvip eder, kötülemez. Hatta bunun bir güzellik olduğunu ve bu bağlamda mü'minlerin şöyle duâ etmeleri gerektiğini öğütler: "*Onlardan bir kısmı da, Ey rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver. Bizi cehennem azabından koru!, derler.*"[66] "*Dünya hayatında da âhirette de onlara müjde vardır. Allah'ın sözlerinde asla değişme yoktur. İşte bu, büyük kurtuluşun kendisidir.*"[67]

B. Kur'an'da Dünya Hayatının Özellikleri

Dünya hayatının açılımı ve daha iyi anlaşılması bakımından Kur'an-ı Kerim'de pek çok özelliğinden bahsedilmektedir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Dünya hayatı Kur'an-ı Kerim'de bir oyun, eğlence, süs, kendi aranızda (birbirinize karşı) övünme, mal ve evlat çoğaltma yarışı olarak tarif ve tasvir edilmektedir: Kur'an-ı Kerim'e göre dünya hayatı, bir oyun (oyalanma) ve bir eğlencedir. Allah Teâlâ şöyle buyuruyor:

> *Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlat sahibi olma isteğinden ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibidir ki, bitirdiği ziraatçilerin hoşuna gider. Sonra kurur da sen onun sapsarı olduğunu görürsün; sonra da çer çöp olur. Âhirette ise çetin bir azap vardır. Yine orada Allah'ın mağfireti ve rızası vardır. Dünya hayatı aldatıcı bir geçimlikten başka bir şey değildir.*[68]

65 Bkz. Yunus Ekin, "İslam'da, Dünya-Ahiret Dengesi Açısından İnfakın Önemi", Temmuz-Ağustos-Eylül 2003, sy. 61 Yıl :16, www.yeniumit.com
66 el-Bakara 2/201. Ayrıca bkz. el-A'râf 7/156; en-Nahl 1/122.
67 Yûnus 10/64.
68 el-Hadîd 57/20. Fahreddin er-Râzî'ye göre, Hadîd sûresi 20. âyetinde geçen dünyanın oyun ve eğlence oluşu kâfirler için olduğu söylense de aslında bu âyet, mümin ve kâfir hakkında umumi bir ifadedir. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 395-396.

Kur'an'da dünyanın anlamı açıklanırken, *"Biz, insanların hangisinin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi dünyanın kendine mahsus bir ziynet yaptık."*[69] buyrulur. Mal sahibi olmak, çocuk edinmek ve diğer sahip olunan şeyler, aslında dünya hayatının süsüdür. Ancak, varılacak yerin ve mutluluğun en güzeli Allah katındadır.

Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür; ölümsüz olan iyi işler ise rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı, hem de ümit bağlamaya daha lâyıktır.[70]

Dünya hayatının oyun, oyalanma, süslenme, övünme, mal ve çocuk sahibi olma yeri olduğunu gösteren âyetler bize hayatın sadece bir yönünü anlatmaktadır. Bu tarz değerlendirmeler, bu hayatın amel ve kesb hayatı olduğunu iptal etmez. Aksine dünya hayatını tarif ve tasvir eden âyetler, insanın dünya hayatına amel ve kesb açısından daha bir önem vermesini hatırlatır. Kısaca insanın aldatıcı bir geçinme olan dünya hayatında amele ve kesbe gereken değeri vermesi gerektiği, söz konusu âyetlerde ifade edilmektedir.[71] Ancak dünya mutlak olarak sadece bu olumsuz özelliklerden ibaret değildir.

2. Dünya Kur'an'da insanı cezbeden ve aldatıcı bir metâ (fayda, alınıp satılan şey) olarak zikredilmektedir. Bunlar âyette şöyle sayılmıştır:

Nefsanî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı. Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Halbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır.[72]

Ebû Tâlib el-Mekkî'nin âyetle ilgili farklı sayılabilecek yorumları şöyledir: Allah Teâlâ âyette geçen, nefsanî arzulara düşkünlüğü "çekicilik" olarak niteledi. Daha sonra insanın düşkün olduğu yedi şeyi, muhabbet derecesine göre sıraladı. Âyet üzerinde gerektiği gibi düşünülünce anlaşılır ki, bun-

69 el-Kehf 18/7.
70 el-Kehf 18/46.
71 Şerafettin Gölcük, *Kur'ân'da İnsanın Değeri*, İstanbul 1983, s. 93.
72 Âl-i İmrân 3/14. Ayrıca bkz. et-Tevbe 9/38.

lar dünyanın tamamıdır ve dünya bu yedi şeyden ibarettir. Bunların dışındaki diğer dünya zevkleri ise bunlardan birine dayanmakta ve ondan kaynaklanmaktadır. Kim bu yedi şeyin hepsini severse o, dünyanın tamamını sevmiş olur. Bu, çok ileri derecede bir dünya sevgisidir. Kim de bunlardan birini veya bir kısmını severse o, dünyanın bir kısmını sevmiş olur. Âyetin ifadesinden şunu anlamaktayız: Şehvet/bir şeye aşırı düşkünlük dünyadır. Temel ihtiyaç maddeleri dünya sayılmaz. Çünkü ihtiyaçlar, zaruri olan şeylerdir. İhtiyaçlar dünya sayılmadığına göre, "şehvet" diye isimlendirilmezler. Zira şehvet, dünyadır. Bunların farklı isimlerle zikredilmeleri, hükümlerinin de farklı olduğunu göstermek içindir.[73] Allah Teâlâ yukarıdaki âyette dünya metâ ve süsü olarak saydığı bu yedi şeyi, başka bir âyette beş türe indirerek şöyle buyurmuştur:

> *Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlat sahibi olma isteğinden ibarettir.*[74]

Allah Teâlâ başka bir âyette ise, her iki âyette zikredilenleri içerecek şekilde dünya hayatının iki şeyden ibaret olduğunu şöyle belirtmiştir: "*Doğrusu dünya hayatı ancak bir oyun ve eğlencedir. Eğer iman eder ve sakınırsanız Allah size mükâfatınızı verir ve sizden mallarınızı (tamamen sarfetmenizi) istemez.*"[75] Bu iki şey de aslında tek şeydir ki o da hevadır. Böylece dünya aslında hevâdan ibarettir. Diğer yedi şey nefsin hevâsına dahildir.

Başka bir âyette yüce Allah şöyle buyuruyor: "*Rabbinin makamından korkan ve nefsini kötü arzulardan uzaklaştıran için ise şüphesiz cennet yegâne barınaktır.*"[76]

Bu âyete göre dünya, nefsin hevâ ve hevesine itaat etme anlamında kullanılmaktadır. Bunun delili şu âyet-i kerime-

73 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 245.
74 el-Hadîd 57/20. Fahreddin er-Râzî'ye göre, Hadîd sûresi 20. âyetinde geçen dünyanın oyun ve eğlence oluşu kâfirler için olduğu söylense de aslında bu âyet, mümin ve kâfir hakkında umumi bir ifadedir. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, IX, 395-396.
75 Muhammed 47/36.
76 en-Nâziat 79/40-41.

dir: "*Azana ve dünya hayatını âhirete tercih edene, şüphesiz cehennem tek barınaktır.*"[77] Cennet, cehennemin karşıtı olduğuna göre "hevâ" da dünya olur. Çünkü nehyetmek, onu tercih etmenin zıddıdır. Buna göre kim, nefsini hevâdan (kötü arzulardan) alıkoyarsa o, dünyayı tercih etmemiş olur. Dünyayı tercih etmemesi de "zühd"dür. Bu manada zühd sahibi olan kimse cehennemin zıddı olan cenneti hak etmiş olur. Nefsini hevadan sakındırmayan kimse dünyayı tercih etmiş demektir. Buna göre zühd, nefsi bütün kötü arzularından alıkoymak manasında anlaşılmalıdır.[78]

Bu gibi âyetlerde Kur'an'ın verdiği mesajlar, dünyevi (seküler) bir toplumun dünya görüşüne yeni değerler kazandırmak içindir. Kendi hayatlarının gereği evlatlarını bile öldürmekten kaçınmayan bir toplumda, her davranışından hesap vereceğini bilen bir toplum meydana getirmenin başka türlü de olmayacağı aşikârdır. Kur'an bir taraftan bu toplumun inanç temelinden yoksun dünyaya ait beklentilerini sarsarken, diğer taraftan da o arzu ve beklentilerini "ebedî" bir surette kazanabilecekleri bir imkanı; âhiret inancını onlara teklif etmektedir. Bu inanç, yaşanılan dünyayı, "ebedî âhiret yurdu"nu kazanma temelinde algılamayı ve yaşamayı sunmaktadır.

3. Dünya hayatı geçici ve önemsizdir.

Kendilerine, ellerinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin, denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara savaş farz kılınınca, içlerinden bir grup hemen Allah'tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korku ile insanlardan korkmaya başladılar da, 'Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın? Bizi yakın bir süreye kadar ertelesen (daha bir müddet savaşı farz kılmasan) olmaz mıydı?' dediler. "Onlara de ki: Dünya geçimi azdır, korunan için âhiret daha hayırlıdır ve size kıl payı kadar haksızlık edilmez."[79]

4. Kur'an'da dünya hayatı âhiret hayatını kazanma mekânı olarak ifade edilmektedir. Çünkü âhiret hayatı çalışma yeri değil, dünyadaki çalışmaların karşılığını görme yeridir. Âhiret hayatı bu dünyada kazanıldığı için dünya hayatı çok değer-

77 en-Nâziat 79/37-39.
78 Ebû Talib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 245-46.
79 en-Nisâ 4/77.

lidir. İyi değerlendirilmeli, ömür boşa geçirilmemelidir. Yüce Allah şöyle buyurur:

Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve herkes, yarına ne hazırladığına baksın. Allah'tan korkun, çünkü Allah, yaptıklarınızdan haberdardır.[80]

Bilsin ki insan için kendi çalışmasından başka bir şey yoktur.[81]

5. Dünya hayatı, yağmurla biten ve yeşeren, sonra da bir doğal âfetle yok olup giden ekin gibidir.

Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, insanların ve hayvanların yiyeceklerinden olan yeryüzü bitkileri o su sayesinde gürleşip birbirine girer. Nihayet yeryüzü ziynetini takınıp, (rengârenk) süslendiği ve sahipleri de onun üzerinde kudret sahibi olduklarını sandıkları bir sırada, bir gece veya gündüz ona emrimiz (âfetimiz) gelir de onu sanki dün yerinde yokmuş gibi kökünden koparılarak biçilmiş bir hale getiririz. İşte iyi düşünecek kavimler için âyetlerimizi böyle açıklıyoruz.[82]

6. Kur'an'da dünya bir imtihan alanı olarak zikredilmektedir. Bundan dolayı dünyada bu imtihanı kazanacak şekilde yaşanmalıdır. Allah, ölümü ve hayatı insanları imtihan etmek için yarattığını şöyle ifade ediyor:

O ki, hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır. O, mutlak galiptir, çok bağışlayıcıdır.[83]

7. Allah'ı unutturması. Bilindiği üzere dünya meşguliyet ve uğraşı yeridir. Kur'an'da dünya ve nimetlerinin insanı meşgul ettiği ve Allah'ı anmaktan alıkoyduğu zikredilmektedir.

Ey iman edenler! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğrayanlardır.[84]

8. Fitne olması. Fitne kelimesi "küfür, azgınlık, sapıklık, günah, ayrılık, birini azdırmak" gibi manalarda olmasına rağmen daha çok "imtihan etmek, denemek ve tecrübe etmek" anlamında kullanılan bir kavramdır. Bu yönüyle dünya imtihan yeridir. Kur'an'da şöyle buyrulur:

80 el-Haşr 59/18.
81 en-Necm 53/39-40.
82 Yûnus 10/24; el-Kehf 18/45.
83 el-Mülk 67/2.
84 el-Munâfıkûn 69/9.

Doğrusu mallarınız ve çocuklarınız sizin için bir imtihandır. Büyük mükâfat ise Allah'ın yanındadır.[85]

Ayrıca hakiki anlamıyla Kur'an'da yer almayan zühd, muhtevası itibariyle burada dünyanın özellikleri arasında zikredilen geçici şeylere önem vermemek, âhireti dünyaya tercih etmek gibi vasıflarıyla bu tür âyetlere dayandırılmıştır. Kur'an'da dünyanın bu özelliklerinin zikredilmesi bize dünyanın ne olduğu ve ne olmadığı hususlarında fikir vermekte ve önemli görülen yönlerine dikkat çekilmektedir. Şurası da bilinmelidir ki, mutlak olarak dünya yukarıda zikredilen özelliklerden ibaret değildir.

Dünya, yukarıda zikredilen özelliklerinin yanısıra ebedî mutluluğun da kazanıldığı yerdir. Bu yönüyle dünya insanın istifade ettiği nimetler yurdudur. Çünkü insanın bu nimetler olmadan hayatını idame ettirmesi mümkün değildir. Bundan dolayı Kur'an'da dünya nimetleri üzerinde de çokça durulmuştur. Olumlu ve olumsuz yönlerine dikkat çekilmiştir. Bu nimetleri genel olarak mal[86] (ekonomik değerler), kadın,[87] evlat, yiyecekler, içeçekler ve giyecekler diye sıralamak mümkündür.[88] Bunun yanında Kur'an, nimetleri bakımından dünyanın Allah'ın lütfunun sınırsızlığını ifade etmekte; servet, mevki, sağlık ve yaşayış güzelliği bakımından insanlar arasındaki farkların, ilâhî takdirin bir gereği olduğunu, dolayısıyla, bu dünyada mutlak eşitliğin imkânsızlığını vurgulamaktadır.[89] Ancak, para ve mevki gibi dünyevi imkânlar, Allah nezdinde mutlak bir değer ifade etmediği için, dünya hayatını sırf bunların peşinde koşarak geçiren-

85 et-Tegâbûn 64/15, el-Enfâl 8/28.
86 Geniş bilgi için bkz. *Alican Tatlı, Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, s. 102-126.
87 Mal kelimesi türevleriyle birlikte Kur'an'da doksan beş yerde geçmekte olup genellikle insanın çoluk çocuğu hariç dünyalık, yani madde olarak sahip olduğu şeyler için kullanılmıştır Geniş bilgi için bkz. Alican Tatlı, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, s. 102-126.
88 Geniş bilgi için bkz. Alican Tatlı, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya*, s. 100-151.
89 "*Hepsine, onlara da bunlara da (dünyayı isteyenlere de âhireti isteyenlere de) rabbinin ihsanından (istediklerini) veririz. Rabbinin ihsanı kısıtlanmış değildir.*" el-İsrâ 17/20.

ler, âhirette üstün derecelere ulaşmak hakkını kaybetmiş olacaklardır.[90] Bundan dolayı insan dünyanın olumlu veya olumsuz bütün özelliklerini gözönünde bulundurarak, hem dünya hem de ahiret için faydalı bir anlayış ve bakış açısı geliştirmelidir.

C. Dünyanın Yerilmesinin Sebepleri

Kur'an-ı Kerim'de dünya hayatının özellikleri yanında dünyayı zemmeden, ona meyledip aşırı sevgi beslemenin, bağlanmanın yasaklandığını tavsiye eden âyetler de mevcuttur. Ama bu tavsiyelerin Kur'an'da hangi bağlamda geldiği önemlidir. Bunların iki durumda geldiğini görüyoruz. Biri dünya sevgisi ve ona bağlanmanın insanlarla Allah'a ve âhiret gününe iman arasında bir engel oluşturduğu; diğeri onlarla Allah yolunda cihadın arasına girdiğinden dolayıdır.[91] Aslında bu âyetlerde kötülenen şey dünya veya dünyalığın kendisi değil, kullanılmasındaki niyet ve şekildir. Ayrıca Kur'an'daki dünyaya yönelik zem ve kınama, gece ve gündüzden oluşan ve kıyamet gününe kadar devam edecek olan zamana yönelik değildir. Çünkü ibret almak veya şükretmek isteyenler için gece ile gündüzü birbiri ardınca getiren Allah Teâlâ'dır.[92]

Bu konudaki âyetlerle ilgili tespitleri maddeler halinde şöyle sıralamak mümkündür:

1. Kur'an, dünyalık olarak servet toplamayı çirkin görmemiş, fakat onu elde tutmayı Allah yolunda harcamamayı kö-

90 "*Her kim bu çarçabuk geçen dünyayı dilerse ona, yani dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadarını dünyada hemen verir, sonra da onu, kınanmış ve kovulmuş olarak gireceği cehenneme sokarız.*" el-İsrâ 17/18.

91 "*Allah dilediğine rızkını bollaştırır da daraltır da. Onlar dünya hayatıyla şımardılar. Oysa âhiretin yanında dünya hayatı, geçici bir faydadan başka bir şey değildir.*" (er-Ra'd 13/26); "*Huzurumuza çıkacaklarını beklemeyenler, dünya hayatına razı olup onunla rahat bulanlar ve âyetlerimizden gafil olanlar yok mu, işte onların, kazanmakta oldukları (günahlar) yüzünden varacakları yer, ateştir!*" (Yûnus 10/7-8). "*De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, hısım akrabanız, kazandığınız mallar, kesada uğramasından korktuğunuz ticaret, hoşlandığınız meskenler size Allah'tan, resûlünden ve Allah yolunda cihad etmekten daha sevgili ise, artık Allah emrini getirinceye kadar bekleyin. Allah fâsıklar topluluğunu hidayete erdirmez.*" (et-Tevbe 9/24).

92 İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 186.

tülemiştir. İlgili âyette, sadece dünyalık ve ekonomik yatırım için malı toplayıp infak etmeyen, biriktirip bekletenler hakkında şöyle ifadeler vardır:

> *Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onlara elem verici bir azabı müjdele!*[93]

Demek ki gaye dünya ve mal biriktirme değil, Allah yolunda harcama ve cennete hazırlanmadır.

2. Yukarıda da geçtiği üzere Kur'an'ın bazı âyetlerinde dünyanın oyun ve eğlence olduğu ifade edilmiştir. Dünyaya oyun ve eğlence denilmesi, onunla ilişki kuran insanlara göredir. Oyun ve eğlence olan dünya, putperestlerin dünyasıdır. Çünkü sâlih amel işleyen müminlerin hayatı oyun ve eğlence olamaz. Âhiretten kopuk bir dünya hayatı oyun ve eğlence sayılmıştır:

"Bu dünya hayatı sadece bir eğlenceden, bir oyundan ibarettir. Âhiret yurduna (oradaki hayata) gelince, işte asıl hayat odur. Keşke bilmiş olsalardı!"[94] Belli ki dünya hayatının geçici olması ondaki hayatî faaliyetlere bir eğlence ve onun rengini vermektedir. İfade, bir mukayese üslubu taşıyor. Geçici oluşu dolayısıyla dünya hayatı ârızî bir hayat olarak vasıflanmıştır. Çünkü bu gerçek Hz. Peygamber'in (sa) bir hadisinde, de *"Allahım! Asıl hayat âhiret hayatıdır."*[95] şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca burada âyetin maksadını iyi anlamamız gerekir. Âyet çalışmayı terketmeyi, dünyadan el etek çekmeyi telkin etmiyor. Böyle olsa, peygamberlerin her birinin bir mesleği bulunur, mâneviyatta öncü oldukları gibi, çeşitli sanat sahalarının da temsilcisi olabilirler miydi?[96] Âyetin maksadı, hayatın dünya hayatından ibaret olmadığını göstermektir.

3. Bazı âyetler harbe karşı kayıtsız kalan müminleri uyarıcı mahiyette, dünya hayatını sert bir dille kötülemiştir:

93 et-Tevbe 10/34.
94 el-Ankebût 64.
95 Buhârî, Salât 48, Cihad 33.
96 Bkz. Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsut*, Mısır, 1324, XXX, 246.

Ey iman edenler! Size ne oldu ki, 'Allah yolunda savaşa çıkın!' denildiği zaman yere çakılıp kalıyorsunuz? Dünya hayatını âhirete tercih mi ediyorsunuz? Fakat dünya hayatının faydası âhiretin yanında pek azdır.[97]

4. Mal, evlat, ticaret, alım-satım, kişinin Allah ile irtibatını azaltıp, zikre mani olabilir. Bazı âyetler de bu noktadan dikkat çekicidir:

Biliniz ki, mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan sebebidir ve büyük mükâfat Allah'ın katındadır.[98]

5. Kur'an önce yeryüzündeki nimetlere dikkat çeker. Herkesten önce müminlerin bu nimetlerden istifade etmesi gerektiğini belirtir, sonra âhiretteki nimetlerin daha hayırlı ve daha sürekli olduğunu bildirerek, iki hayat arasında tercih yapmak imkânı verir. Bu konudaki âyetlerin akla hitap etmesi, ikna yolunu seçmesi de Kur'an-ı Kerim'in eğitim metoduyla ilgili önemli bir husustur:

Sizin yanınızdaki (dünya malı) tükenir, Allah katındakiler ise bâkîdir. Elbette sabırlı davrananlara yapmakta olduklarının en güzeliyle mükâfatlarını vereceğiz.[99]

Servet ve oğullar, dünya hayatının süsüdür; ölümsüz olan amel-i sâlih ise rabbinin nezdinde hem sevapça daha hayırlı hem de ümit bağlamaya daha lâyıktır.[100]

6. Kur'an'da kötülenen, dünya nimetleri değil, bunların sebep olduğu gurur, gaflet ve azgınlıktır:

97 et-Tevbe 10/38. Bu âyet, Tebük seferinde nazil olmuştur. Bu sefer, hicretin 9. yılında Roma İmparatorluğu'na karşı hazırlanmıştı. Roma, İslâm'ın yayılmasını durdurmak için pek tehditkâr bir tavır almıştı. Bunu bastırmak için Resûlullah'ın (sa) etrafında 30.000 asker toplandı. Fakat gerek düşmanın kuvvetli oluşu, gerekse zamanın elverişli olmayışı harbe çıkmayı zorlaştırıyordu. Bir taraftan, yazın şiddetli sıcağı ve yolun uzunluğu var. Diğer taraftan, meyveler tam olgunlaşmış, toplanacak halde. Bunlardan ayrılmak kolay değildi. Münafıklar bütün bu menfi şartları kullanarak kargaşa çıkarmak, harbi engellemek istiyorlardı. İşte yukarıda meâli verilen âyet bunun üzerine nâzil oldu. Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, IV, 640.

98 el-Enfâl 8/28. Ayrıca bkz. en-Nûr 24/37.

99 en-Nahl 16/96.

100 el-Kehf 18/46.

"İnsana nimet verdiğimiz zaman, yüz çevirip yan çizer."[101] Nitekim sahip olduğu dünyevi imkânların âhirette kendisini muhtemel felâketlerden kurtaracağını sanan ve bu imkânlarını Peygamberimiz'e karşı düşmanlık vasıtası yapan Ebû Leheb, Tebbet sûresinde kötülenmiştir.[102] Hatta Hümeze sûresinde malın verdiği azgınlık ve gururun başkalarının izzet-i nefsine saldırmaya kadar götürdüğü anlatılıyor:

"Arkadan çekiştirmeyi, yüze karşı eğlenmeyi âdet edinen herkesin vay haline! (O), malının kendisini ebedî kılacağını zanneder."[103] Her iki sûrenin sonunda da, malına dayanarak azgınlık yapanlar, ağır azap tehdidine marûz bırakılmışlardır. Peygamberimizin vefatından sonra mürted olanlar da mal hırsından bu duruma düşmüşlerdir. "Namazı kılarız, ama zekâtı vermeyiz." diyorlardı.[104] İnsanın ihtiyaç duyduğu mal, cennete köprü olacağı yerde, kötü niyet ve kötü kullanım yüzünden, cehenneme köprü olmaktadır.

Hülâsa olarak bazı âyetlerde dünyanın aşağılandığı bir gerçektir. Fakat Kur'an'da aşağılanan dünya, onun dış görünüşü ve nimetlerinden istifade cihetiyle değil, ona karşı taşıran niyet ve tavır yönüyledir. Mal mülkle ilgilenmenin herhangi bir sakıncası yoktur. İç âlemimize hükmetmeye ve bizi esareti altına almadığı sürece, dünyanın yiyecek, içecek, giyecek vb. nimetlerinden istifade yasak değildir. Hatta böyle bir "yasaklık" iddiasını Kur'an, ağır ve iğneleyici bir ifadeyle reddeder:

De ki: Allah'ın kulları için yarattığı süsü ve temiz rızıkları kim haram kıldı?[105]

Dünyalık olan şeylerin elde edilmesinde niyet ve kasıt önemlidir. Bunları dünya ve âhirette huzurlu yaşamanın va-

101 el-İsrâ 17/83.
102 *"Ebû Leheb'in iki eli kurusun! Kurudu da. Malı ve kazandıkları ona fayda vermedi. O, alevli bir ateşte yanacak. Odun taşıyıcı olarak ve boynunda hurma lifinden bükülmüş bir ip olduğu halde karısı da (ateşe girecek)."* Tebbet 111/1-5.
103 Hümeze 104/1-4.
104 Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid*, VI, 220. Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi'l-Buhârî*, Kahire, 1988, III, 377.
105 el-A'râf 7/32.

sıtası bilerek elde edenler hayır görürler, onu gaye sananlar ise zarara uğrarlar.[106] Bu noktada bir Müslümanın davranışlarının hedefi tayin olunurken hayatı dahil her davranışının Allah rızâsına dayanması gerekmektedir.[107]

Sabri F. Ülgener, İslamın dünyaya karşı tutumunu dikkat çekici şu sözleriyle özetlemektedir:

> Uzağında durulması istenen kirli ve günahkâr 'dünya' eşyanın maddesinden kişinin iç âlemine (kasd ve niyetine) aktarılmış olmaktadır. Nitekim dünya malı (dünya hayatının metâ) kalem kalem sayılıp dökülecek olsa her birinin kendi maddesinden çok, peşine taktığı hırs ve ihtirastan[108] dolayı aşağılandığı görülür. İslam, mala kibir, gurur metâ ve çokluk yarışı olduğundan karşıdır.[109]

Bu sözlerinden kasd ve niyetin ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Başlıklar halinde sunduğumuz ve daha geniş şekliyle pek çok âyette de var olan dünya ve dünya hayatı hakkında yerici ifadelerin bulunmasının sebepleri içerisinde insanların, âhiret hayatını dünya hayatı ile kıyas etmek, insanın ihtiras ve hırsını dizginlemek, ayrıca dünyaya olan düşkünlüğünü dengelemek amacı yattığı anlaşılmaktadır. Yoksa dünya ve nimetleri bizâtihi kötülenmiş değildir. Kur'an'da kötülenen dünyadan maksat, maddeye olan ihtiras ve şahsi çıkardır. Bu bağlamda mal, mevki, şehvet, lüks israf ve pintilik gibi tutku ve eğilimler kınanırken, manevi değerlere ve uhrevî hayata bağlılık gösterilmesi istenmiştir. Ayrıca dünyalık olan şeylerin iyi veya kötü olması kullanmaya bağlıdır. Çünkü din dediğimiz kut-

106 Mubârekfûrî, Ebu'l Ulâ Muhammed, *Tuhfetu'l-Ahvezî bi şerhi câmii't-Tirmizî*, Beyrut 1990, VII, 163.
107 Ahmet Coşkun, "Kur'an-ı Kerim'in Dünya ve Ahirete Bakışı", s. 278-281.
108 Kur'ân'da yüce Allah bu bağlamda şöyle buyurmaktadır: "*Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyiniz ve kendi nefislerinizi öldürmeyiniz!*" (en-Nisâ 4/29). Allah başkasını Allah yolundan saptırmanın insan öldürme gibi olduğunu belirterek şöyle buyurmaktadır: "*Hahamlardan ve rahiplerden bir çoğu, insanların mallarını haksız yollardan yerler ve Allah yolundan engellerler.*" (et-Tevbe 9/34). Bu âyetlerde insanın yaratılışında, mayasında var olan bir eğilime ve ihtirasa işaret edilmektedir. İnsanoğlu kadın, evlat, altın, gümüş vb. her türlü dünya varlığına düşkündür. Kolay kolay gözü doymaz. Kendisine, "Bir vadi dolusu altın verilse ikincisini ister, ikincisi verilse üçüncüsünü ister. Onun gözünü ancak toprak doldurur..." Buhârî, Rikâk, 10.
109 Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 33.

sal olgu, dünyada yaşanır, âhiret de dünyada kazanılır. Ayrıca dünya bir imtihan alanı olduğu için dünyayı âhiret için yaşamak gerekir. Aslında ebedî mutluluk bu dünyada kazanıldığı için bu yönüyle dünya hayatı çok değerlidir. Bunun kıymeti bilinmeli, ömür boşa harcanmamalıdır. Kur'an'da dünya için "bugün" âhirete de "yarın" denilmiş, âhiretin bir gün kadar yakın olduğu ve ona azık hazırlanması istenmiştir.[110] *"Yerde ne varsa hepsini sizin için yaratan Allah'tır."*[111] mesajına yer veren Kur'an, dünyadan el etek çekilmesini emretmez. Ayrıca yine, *"Namaz kılındıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan (nasibinizi) arayın. Allah'ı çok zikredin/anın ki kurtuluşa eresiniz."*[112] *"Dünyadan nasibini unutma!"*[113] gibi emir tavsiyeleri bünyesinde barındıran Kur'an bize çalışmayı emretmiş, dünya nimetlerinden meşrû şekilde istifade etmemizi tavsiye etmiştir. Dinî metinlerde dünyanın yerilmesi dünyadaki insanların yaptıkları işlere bağlıdır. Zira dünya cennete ve cehenneme giden bir köprüdür. Dünyanın yerilmesi, kötülüklerin, insanlara galip gelmesinden dolayıdır. Allah, insanları mallarının ve çocuklarının kendini zikirden dolayı alıkoymasından sakındırmıştır. Her kimi, malı ve çocukları Allah'ın zikrinden alıkoyarsa, işte gerçekten zarar ve ziyanda olan o kimsedir.[114]

III. KUR'AN'DA DÜNYA-ÂHİRET DENGESİ, DÜNYA-ÂHİRET AYRIMININ DEĞERLENDİRİLMESİ ve DÜNYAYI TERK

İslam'ın dünya ve âhiret karşısında takındığı dengeli tutum, onu diğer dinlerden ayıran en belirgin özelliğidir. İslam'ın dünya ve âhiret anlayışını, *"Allah'ın sana verdiğinden (O'nun yolunda harcayarak) âhiret yurdunu ara, dünyadan da nasibini unutma. Allah'ın ihsan ettiği gibi sen de insanlara iyilik et. Yeryüzünde bozgunculuğu arzu etme. Şüphesiz Allah bozgun-*

110 el-Haşr 59/18.
111 el-Bakara 2/29.
112 el-Cum'a 62/10.
113 el-Kasas 28/77.
114 Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Sabredenler ve Şükredenler*, s. 204, 206. Âyetler için bkz. el-Münâfikûn 63/9; en-Nûr 24/37.

culan sevmez."[115] âyeti özlü bir şekilde ortaya koymakta ve aynı zamanda onun bir denge dini olduğuna da işaret etmektedir. Görüldüğü gibi İslam'ın hayat görüşünü; "âhireti kazanmak, dünyayı unutmamak" şeklinde dengeleyen bu âyette üç husus dikkat çekmektedir:

a) Allah'ın ihsan ve lütfu olan dünyevi imkânlarla âhireti araştırmak, diğer bir ifadeyle dünyadayken âhireti kazanmak.

b) Dünya hayatı için dünyadan faydalanmayı ihmal etmemek,

c) İyilik etmek, fesat çıkarmamak, haktan yana olmak.

Son iki husus, bir anlamda, "âhireti arama"nın şekil ve yöntemini göstermekte, izah etmektedir. Adeta şöyle denilmektedir: Sonlu ve sınırlıdır diye dünya küçük görülmemeli, çünkü sonsuz ve sınırsız olan âhiret yurdunun yaşantısı, onu değerlendirmeye bağlıdır.[116]

Kur'an'ın dünya ve âhirete bakışını ve ikisi arasındaki ilişkinin anlamını özlü bir şekilde ifade eden, Kasas sûresinin 77. âyeti, İslam'ın hayat anlayışının, âhireti aramak, dünyayı unutmamak, Allah'ın bize ihsan buyurduğu şeylerden diğer insanlara vermek ve yeryüzünde fesat (bozgunculuk) çıkarmamak şeklinde dört ilkeyi ihtiva ettiğini söylemek mümkündür.[117]

115 el-Kasas 28/77.
116 İsmail L. Çakan, *Müslümanca Yaşamak*, s. 29-30.
117 Yukarıda birkaç maddede ifade edilen dünya-âhiret dengesinin gerek ferdî, gerekse içtimaî olarak pratiğe ve hayata aktarılması, bu konuyla ilgili âyetlerdeki yoğun vurguyu da doğrularcasına hayli zor bir tecrübedir. Bu, Müslümanlar kadar, diğer din mensupları için de bir mesele olagelmiştir. Yahudilikte âhiret hayatı, Hıristiyanlıkta ise dünya hayatı ihmal edilmiştir. Kur'ân âyetlerinden de anlaşıldığı üzere Yahudiler, âhiret hayatından çok dünya hayatına düşkün, âhiretten umutlarını kesmiş ve Allah'ın azabını önemsemeyen insanlar haline gelmişlerdir (el-Bakara 2/94-95; el-A'râf 7/169; el-Mümtehine 60/13). Ahd-i Atîk'in ilk beş kitabında (Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar, Tesniye) âhiret inancının yer almaması, sürgün sonrası geç dönem peygamberlerinde çok zayıf bir şekilde ortaya çıkması da yukarıda belirtilen hususu desteklemektedir. (Bkz. Mehmet Pacacı, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi, Ankara 2001*, s. 104 vd.) Buna mukabil, İncil'e ise genellikle uhrevîlik ve ruhanîlik sinmiş durumdadır. Bkz. Yunus Ekin, *İslam'da, Dünya-Ahiret Dengesi Açısından İnfakın Önemi, Yeni Ümit Dergisi*, Temmuz-Ağustos-Eylül 2003, Sayı :61 Yıl :16, www.yeniumit.com.

Bütün bu yorumlardan İslam dininin dünyayı şartlı olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Zira İslamiyete göre asıl olan âhiret saadetidir; dünya hayatı ise bu mutluluğu elde etmek için bir deneme ve imtihandan ibarettir. Ancak bu durum, dünya hayati ve nimetlerinin inkarı manasına gelmemektedir. Çünkü Allah'ın halifesi diye nitelendirilen insanoğlu[118] Allah'ın mülkü olan dünyada yaşamak ve O'nun yarattığı nimetlerden intifa (faydalanma) hakkına sahiptir.[119] Zira göklerde ve yerde bulunan her şey insan için ve onun istifadesine elverişli olarak yaratılmıştır.[120]

Daha önce de işaret edildiği gibi Kur'an'ın amacının kendisine bağlananların iki dünya mutluluğunu temin etmelerini sağlamaktır. Orada her iki hayata da gereken önem verildiğini ve dünya-âhiret dengesini çok açık olarak ifade eden âyetlere rastlıyoruz. Kur'an'da dünya kelimesi el-hayâtu'd-dunyâ terkibiyle[121] birlikte âhiret kelimesi de aynı sayıda geçmektedir. Dünya kelimesinin mukabili olan âhiretin de Kur'an'da aynı sayıda geçmiş olması, üzerinde durulmaya değer bir konudur. Dünya ve âhiret kavramları arasında bu sayısal denklik, hiç kuşkusuz bize her türlü ifrat ve tefritten uzak bir dengeyi çağrıştırmaktadır. Bu âyetlerde dünya, âhiretin karşılığı olarak kullanıldığı gibi, ayrıca insanın doğumundan ölümüne, kısaca yaşadığı hayat ve bu hayatta meydana gelen olayların yaşandığı mekânı isimlendirmek bağlamında "arz/yer" anlamında da kullanılmıştır.[122]

Kur'an'a göre dünya ilk, âhiret ise son hayattır.[123] Dünya ve âhiret kavramları ontolojik anlamda ortak bir yaşam biçiminin, başı ve sonu gibidir. İslam tasavvurunda hayat bir bütündür, parçalanmış değildir. Bu noktayı anlamak için dünya kelimesinin, birbiriyle yakından ilgili, özel kelimeler grubuna

118 el-Bakara 2/30.
119 el-Bakara 2/36.
120 el-Bakara 2/29; en-Nahl 16/5, 12,14; İbrâhim 14/32-33; Lokman 31/20; el-Mülk 67/15.
121 Bkz. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, s. 21-23, 262-263.
122 İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, II, 137; Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 114. Ayrıca şu âyetlere de bakılabilir. el-Kehf 18/7-8.
123 ed-Duhâ 93/4.

dahil olduğunu söylemek yeterlidir.[124] Kur'an insan hayatını, dünya ve âhiret nitelemeleriyle bir bütün olarak değerlendirmekle birlikte, âhiret hayatını ihmal eden, uhrevî gerçeklere gözlerini yuman ve hayatı sadece ölüm öncesiyle sınırlayan bir hayat anlayışını kabul etmediği gibi, dünya hayatından kopuk ve dünyanın âhiretle ilgili belirleyici niteliğini göz ardı eden bir ruhanîliği de insanlığa takdim etmemiştir.[125]

Bu gibi mesajları veren Kur'an, Müslümanın her iki hayatta nasip ve mutluluk istemesinin Allah'ın muradına uygun olduğuna işaret etmektedir. Mesela Bakara sûresinin 201. âyeti, *"Onlardan kimi de: Rabbimiz bize dünyada da güzellik ver, âhirette de güzellik ver, bizi ateş azabından koru!' der."* tarzında istekte bulunulmasını öğütlemektedir. Bu âyetteki ifadelerin bir benzeri de Kârûn kıssasında geçmektedir. Kârûn, özetle Kur'an-ı Kerim'in bildirdiğine göre Hz. Musa'nın kavmindendir ve zamanının en zenginidir. İlmine ve malına mağrur olmuş, bu gururu kendisinin mal varlığı ile birlikte boğulup yerin dibine geçmesine sebep olmuştur.[126]

Kur'an pek çok âyette âhirete yer vermekle birlikte, daha önce işaret edildiği üzere dünya ile ilgili beyanlarıyla dünya hayatının aldatıcı, geçici, oyun, oyalanma, süslenme ve eğlenceden ibaret olduğunu hatırlatmaktadır. Bunların yanında Kur'an'ın; zikir, ibadet, vera' takvâ, ihlâs, namaz (gece namazı), zekâtı ve orucu teşvik eden âyetlerini düşünürsek Kur'an'ın öngördüğü hayatın dünyayı göz ardı etmeyen ve terketmeyen zühd hayatı olduğu ve bu zühd hayatının özünü teşkil eden pratikleri teşvik ettiği görülür. Öngörülen zühd hayatında Kur'an, bir Allah'a ve âhirete inanmayı mesajının merkezine yerleştirmektedir. Kur'an nâzil olmadan önce Câhiliyye Arapları çeşitli ilâhlara tapındığı için, dünya ve âhiret hayatları da dağınık, parça parça ve birleşemez haldeydi. Hislerinde dünya ile âhiret arasında bir bağ da yoktu.

124 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 118.
125 Bkz. Yunus Ekin, "İslam'da, Dünya-Ahiret Dengesi Açısından İnfakın Önemi", *Yeni Ümit Dergisi*, Temmuz-Ağustos-Eylül 2003, sy. 61 Yıl :16, www.yeniumit.com.
126 Bkz. el-Kasas 28/81.

Kur'an, sekülerleşmiş bir toplumdan, farklı -hatta tersi- bir dünya görüşüne sahip bir toplum oluşturmak için, önce onların sahip oldukları temel kabullerini, önyargılarını eleştirdi. Bir Allah'a ve âhirete inanmayı mesajının merkezine yerleştirmiştir. Câhiliye toplumunun dünya görüşünde hiç yer almayan bu iki öğe, Kur'an'ın oluşturmak istediği dünya görüşünün ise vazgeçilmez kavramlarıdır. Kur'an'ın öngördüğü dünya görüşü âhiret inancı üzerinde temellenmektedir. Mekkî sûrelerde ısrarlı bir şekilde âhiretten, öldükten sonra dirilmeden ve bu dünya yaşamında yapılanlardan hesap verileceğinden bahsedilmesi bundandır. Özetle ifade etmek gerekirse, Kur'an; evren-insan ilişkisinde, evrenin Allah'ın mülkü, insanın da bu evren içinde geçici olarak yaşayıp imtihan olmakta olan Allah'ın kulu, gerçek hayatın ise öldükten sonra gidilecek olan âhiret, yani öteki dünya olduğu inancını/önkabulünü kendisine inananlara sunmaktadır. Ferdin, toplumsal ilişkileri de hak ve hukuk çerçevesinde ve yine bu karşılıklı ilişkilerin hesaplarının sorulacağı âhiret inancı zemininde ele alınmıştır. Son tahlilde Kur'an'a göre dünya hayatı, insanın seçerek değil, zorunlu olarak geldiği bir deneme yeridir ve bu hayatı ebedî bir âhiret hayatını kazanmak için yaşamak durumundadır. "Dünya âhiretin tarlasıdır." anlayışının arkasında vahyin bu yönlendiriciliğinin olduğunu söyleyebiliriz.[127]

Dünya ve âhiret, siyah ve beyaz gibi birbirinin karşıtı değil, biri diğerinin karşılığıdır. Dünyada iyi olan âhirette de iyi, dünyada kötü olan âhirette de kötüdür. Yoksa dünyada iyi olan kişi âhirette kötü değildir. Âhiretin mukabili ve yeryüzü anlamına gelen dünya, hem güzelliklerin ve hem de çirkinliklerin insanlar eliyle var edildiği bir mekândır. Rasyonel ahlak anlayışına göre, erdemli davranışlar, toplumdan ve toplumsal sorumluluklarından kaçarak münzevî bir hayat seçmek yerine, yine o toplum içinde kalarak ve toplumla birlikte yaşayarak elde edilir. Bizâtihi dünya kötü değildir. Kötü olan, dünyanın göz kamaştırıcı metâına takılıp, "öte"yi unutmak-

127 Ahmet Keleş, "İslam İktisat Zihniyetinin Oluşmasında Zühd Hadislerinin Rolü", s. 4.

tır. Allah'ın yarattığı her şey güzeldir.[128] Bize düşen bu güzellikleri korumak, bu güzelliklerden hareketle "mutlak güzel"e yol bulmaktır. Kur'an'dan öğrendiğimize göre, mal sevgisiyle Allah'a rağmen yaşama biçimini kendisine bir tarz seçmiş olan Kârûn'a:

"Allah'ın sana verdikleri şeyler içinde sen âhiret yurdunu da gözet, dünyadaki payını da unutma."[129] uyarısıyla, kurtuluşun yine bu dünyada gerçekleştirilmesi istenmiştir. Kur'an'da geçen bu uyarı oldukça öğretici ve anlamlıdır. Zira âhireti bize kazandıracak olan bu dünyadır. O halde insan, dünyanın güzellikleri içinde yaşarken, kendisine, Allah'ı unutturacak çirkinliklerden de uzak kalacaktır. Yoksa "zemmü'd-dunyâ" Müslümanca bir bakış açısı değildir.[130]

Tabii ki insanın bu durumu, dünyaya ve ona ait şeylere tamamen sırt çevirmesi manasına gelmez. Kur'an'da da belirtildiği gibi insan dünyadaki payını unutmamalıdır.[131] Çünkü bazı ibadetlerin, Allah'a yakın olma çarelerinin bu "pay"la sıkı münasebetleri vardır. Şu halde Kur'an'ın öngördüğü derunî hayat, devamlı ötelere rabıtalı bir dünya hayatı ile beraber düşünülebilir.[132] Yüz çevrilmesi ve terkedilmesi gereken dünyadan maksat, aşırı ihtiraslar ve nefsin istekleridir.[133] Başka bir ifadeyle, "Dünya, nefsin hazları demektir, mal, mülk ve para demek değildir."[134]

Dünya ve âhiret hayat itibariyle, dünya hayatı ve âhiret hayatı olmak üzere iki kısımdır. Nitekim bu manada Kur'an'da birçok âyette şöyle buyrulur:

> *Azana ve dünya hayatını âhirete tercih edene, şüphesiz cehennem tek barınaktır.*[135]

128 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Eric Lee Ormsby, *İslam Düşüncesinde 'İlahi Adalet' Sorunu (Teodise)*, çev. Metin Özdemir, Ankara 2001.
129 el-Kasas 28/76-77.
130 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 158-159.
131 el-Kasas 28/77.
132 Bkz. Abdullah Aydınlı, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 36-37.
133 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 24.
134 Tehanevî, *Keşşâf*, I, 505.
135 en-Nâziat, 79/37-38-39.

Fakat siz (ey insanlar!) âhiret daha hayırlı ve daha devamlı olduğu halde dünya hayatını tercih ediyorsunuz.[136]

İşte onlar, âhirete karşılık dünya hayatını satın alan kimselerdir.[137]

Allah dilediğine rızkını bollaştırır da daraltır da. Onlar dünya hayatıyla şımardılar. Oysa âhiretin yanında dünya hayatı, geçici bir faydadan başka bir şey değildir.[138]

Bu son âyette dünya hakkında, geçici olarak kendisinden bir müddet faydalanılan şey manasına gelen metâ nitelemesinin kullanılması anlamlıdır.

Huzurumuza çıkacaklarını beklemeyenler, dünya hayatına razı olup onunla rahat bulanlar ve âyetlerimizden gafil olanlar yok mu, işte onların, kazanmakta oldukları (günahlar) yüzünden varacakları yer ateştir![139]

Yemin olsun ki, sen onları hayata karşı insanların en düşkünü olarak bulursun. Putperestlerden her biri de arzular ki, bin sene yaşasın. Oysa yaşatılması onu azaptan uzaklaştırmaz. Allah onların yapmakta olduklarını eksiksiz görür.[140]

"İbrahim rabbine, 'Ey rabbim! Ölüyü nasıl diriltti̇ğini bana göster' demişti."[141] âyetinde Hz. İbrahim, dünyevi musibetlerden uzak, uhrevî hayatı göstermesini istiyordu.[142]

Hz. Peygamber'in bazı hadis rivayetlerinde belirtildiği gibi, çalışıp kazanmak, helâlinden yemek ve giymek de güzeldir.[143] Bu bağlamda Kur'an'ın gayesinin dünyayı terk değil, dünyaya olan düşkünlüğü önlemektir. Çünkü dünya ihtirası insan ruhunu karartır. İnsanı mutlu edecek şey, yakasını bu ihtirastan kurtarıp Allah sevgisini hedef almaktır.[144] Bu hususta her türlü aşırılık zararlıdır. Mesela dünyadan nefret eden kimse de dünya ile meşgul oluyor demektir. Bu da severek meş-

136 el-A'lâ 87/16.
137 el-Bakara 2/86.
138 er-Ra'd 13/26.
139 Yûnus 10/7-8.
140 el-Bakara 2/96.
141 el-Bakara 2/260.
142 Ramazan Altıntaş, *Din ve Sekülerleşme*, s. 110.
143 "Allah nimetinin eserini kulunun üzerinde görmekten hoşlanır." Tirmizî, Edeb, 54; *Musned*, II, 311.
144 Mehmet Demirci, "Zahitlik Nedir, Dünya-Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?", s. 116.

gul olmak gibi bir şeydir. Çünkü Allah'tan başkası ile müsbet veya menfi meşguliyet Allah'la kul arasında bir perdedir.[145] Amaçsız dünyayı terketmek söz konusu değildir. Tembellikten dolayı bir terkediş arzu edilmiyor, dünyayı terkediş yüce bir ideal için olmalıdır.[146]

Dünya, insanın denenmeye tâbi tutulduğu şeylerin en karmaşığıdır. Onda sıkıntılar, elemler, kederler, lezzetler, eğlenceler, şehvet ve arzular vardır. Bolluk ve darlık iç içedir.[147]

Kur'an'da dünya ve âhiretle ilgili olarak zikredilen birçok âyet-i kerime, birbiriyle mukayese edildiğinde dünya ve âhiret arasında olması gereken Müslümanın hayat tarzını ortaya koymaktadır. Zira Müslümanın dünya hayatı, âhiretle irtibat halinde olmalıdır. Bu noktada Kur'an, müminin hayatını tanzim ederken bilhassa ve son hedef olarak ahiret mutluluğunu gaye edinir. Dünya mutluluğu da bir mümin için ancak âhiret mutluluğuyla mana kazanabilir.[148] *"Çünkü âhiret daha iyi ve bâki olandır."*[149] Fakat âhiretin daha iyi olması, Allah'a karşı sakınanlar içindir. Kur'an bu hakikati şu âyetlerde ortaya koymaktadır:

Dünya hayatı, âhiret yanında az bir geçimlikten ibarettir.[150]

Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Allah'tan sakınanlar için âhiret yurdu muhakkak ki daha hayırlıdır. Hâlâ akıl erdiremiyor musunuz?[151]

Kur'an, âhiret hayatını dünya hayatıyla karşılaştırırken, özellikle şu noktalara dikkat çekmektedir: Dünya hayatı geçici ve önemsiz, âhiret hayatı ise kalıcı ve değerlidir.

Dünya ve âhiret arasında bir tercih yapma durumu ortaya çıktığı zaman, hiç tereddüt etmeden âhiret hayatının tercih

145 Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, III, 367-368.
146 Mehmet Demirci, "Zahitlik Nedir, Dünya-Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?", s. 117.
147 Ali Çelik, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Fitne*, s. 22.
148 Abdullah Aydınlı, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 36.
149 el-A'lâ 87/17.
150 er-Ra'd 13/26.
151 el-En'âm 6/32; ayrıca benzer âyetler için bkz. Yûsuf 12/57, 109.

edilmesi istenmiş, aksine dünyayı tercih edenler şiddetle kınanmışlardır:

"Dünya hayatını âhiret hayatına tercih edenler, Allah yolundan alıkoyanlar ve onu eğri göstermeye çalışanlar var ya, işte onlar (haktan) uzak bir sapıklık içindedir."[152] Çünkü, *"Âhiret yurdu sakınanlar için daha hayırlıdır."*[153] Bu gerçek, bir âyet-i kerîmede şöyle ifade edilmiştir. *"Kim âhiret kazancını isterse, onun kazancını artırırız. Kim de dünyayı isterse ona da dünyadan bir şeyler veririz. Fakat onun âhirette bir nasibi olmaz."*[154]

Önce dünya diyenler yani dünyaya öncelik verenler, dünya karşılığında âhireti satanlar diye vasıflandırılmış, değerli ve çok olanı verip değersiz ve az olanı satın almanın hiç de kârlı bir iş olmadığı ifade edilmiştir:

> *İşte onlar, âhirete karşılık dünya hayatını satın alan kimselerdir. Bu yüzden ne azapları hafifletilecek ne de kendilerine yardım edilecektir.*[155]

Dünya malından faydalanmadan yaşamak mümkün değildir. Kur'an, insanın cismânî ve ruhanî hayatının bir takım maddi vasıtalarla kaim olacağını açıkça bildirmektedir. Kur'an'da maldan bahsedilirken, "*Allah'ın geçiminize destek kıldığı mallar*"[156] ifadesi malın hayatımızdaki yerini çok veciz bir şekilde anlatmaktadır. Mal, beslenme ve giyinme ihtiyacımız için olduğu kadar hürriyet ve istiklâl içinde yaşamamızın da şartları arasındadır. Bu anlamda Kur'an'ın amacı kendisine bağlananlara iki dünya mutluluğunu temin etmektir. Kur'an'da her iki hayata da gerekli önem verilmiştir. Bununla amacın, Müslümanın her iki hayatta nasip ve mutluluk istemesinin Allah'ın muradına uygun olduğunu bildirmek içindir.[157]

Sahip olunan bir maldan dolayı insan sevindiği zaman ona karşı hırs sahibi demektir. Hırs sahibi, ilâhî rahmetten

152 İbrâhim 14/3.
153 el-A'râf 7/169.
154 eş-Şûra 42/20.
155 el-Bakara 2/86.
156 en-Nisâ 4/5.
157 Ahmet Coşkun, "Kur'an-ı Kerim'in Dünya ve Ahirete Bakışı", s. 276.

mahrumdur. Elinde olmayan bir mal için üzülündüğünde ise, ilâhî taksime razı olunmamış olunur. İlâhî taksime razı olmayan kimse azap görür. Övülmekten hoşlandığı zaman ise, insan kendini beğenmiş olur. Kendini beğenmek amelin sevabını yok eder. Bu konuda yüce Allah şöyle buyurmuştur:

> *Elinizden çıkana üzülmeyesiniz ve Allah'ın size verdiği nimetlerle şımarmayasınız diye Allah böyle takdir etti.*[158]

Bu iki sıfat, yani elden gidene üzülmemek ve ele geçene sevinmemek zühdün en kâmil halleridir. Kime bunlardan biri verilmişse, diğeri de verilir. Çünkü elden kaçırdığı dünyalık şeylere üzülmeyen kimse, kendisine verilen şeyden dolayı da şımarmaz. Bunlar birbirinin benzeridir. Aynı şekilde kendisine verilen nimetle şımarmayan kimse, kaybedeceği şeye de üzülmez. İşte bu, mülkü kendisinin görmeyen ve rabbinin hükmüne uygun hareket eden kulun halidir. Bu, özellikle yakînî imana ulaşmış muhabbet ehlinin sıfatıdır. Bu sıfattaki kulun âhiret hallerini müşahede etmesi, kendisini dünya zevklerine vakit ayırmaktan alıkoymuştur. Onun gayb âlemini müşahede etmesi, onun fâni şeylerle meşgul olmasına vakit bırakmamıştır.[159]

Kur'an'a göre, mal mülkle ilgilenmenin herhangi bir sakıncası yoktur. İç âlemimize hükmetmeye ve bizi esareti altına almaya kalkmadıkça, dünyanın yiyecek, içecek vb. nimetlerinden istifade etmek yasak değildir. Hatta böyle bir yasaklık iddiasını Kur'an, ağır ve iğneleyici bir ifadeyle reddeder.[160] Kur'an'da dünya nimetlerinden uzak kalınmaması ve bu nimetlerin terk edilmemesi konusunda şu âyetler dikkat çekicidir:

> *De ki: Allah'ın kulları için çıkardığı süsü ve güzel rızıkları kim haram etti?*[161]

158 el-Hadîd 57/23.
159 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 250.
160 Ahmet Coşkun, "Kur'ân-ı Kerim'in Dünya ve Âhirete Bakışı", s. 281. Şâtıbî *el-Muvâfakât* adlı eserinde "Teâruz ve Tercih" bölümünde dünyanın lehinde ve aleyhinde vârid olan âyetleri bir araya getirerek konuyu teâruz açısından tahlil etmekte ve bazı değerlendirmeler yapmaktadır. Geniş bilgi için bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakât* (trc. M. Erdoğan), İstanbul 1990, IV, 307-314.
161 el-A'râf,7/32.

Ey iman edenler! Allah'ın size helâl ettiği o temiz ve güzel şeyleri (kendinize) haram kılmayın. Normal sınırı aşmayın. Çünkü Allah sınırı aşanları sevmez...[162]

Elmalılı M. Hamdi Yazır bu son âyetin tefsirinde şu yorumu yapar:

Ne Allah'ın nimetlerini beğenmemek, onlardan kaçınmak gibi nankörlük ve ne de bu dünya nimetlerini gaye zannedip Allah'tan ve âhiretten gaflet ederek hırs ve şehvete esir olunuz.[163]

Bütün bunlardan ortaya çıkan şudur: Gönlünü maldan çeken bir zâhidin bütün hallerde ele geçirmek istediği tek şey öncelikle Allah rızâsı olmalıdır. Çünkü onun bütün hazinesi ve birikimi budur. Mümin, dünya hayatında arzu ve isteklerini sınırlamak, kendini kontrol etmek, belirli kurallara uymak ve nefsini dizginlemek mecburiyetindedir. Kâfir için ise böyle bir durum söz konusu değildir. Yine dünya âhiret kıyaslaması yapılarak âhiretin sonsuzluğu, sınırsız nimetleri, dünyanın geçiciliği ve sıkıntıları karşısında Peygamberimiz, "Allahım! Gerçek hayat sadece âhiret hayatıdır." diyerek[164] ahiret hayatının unutulmamasına ve ihmal edilmemesine işaret etmektedir. Ayrıca dünya hayatının, ebedî olan âhiret hayatına tercih edilmemesi vurgulanmakla birlikte, dünyanın da terk ve ihmal edilmemesi istenmektedir.

Hasılı İbn Kayyim el Cevziyye'nin dünya ve âhiretle ilgili olarak şu tespitleri de önemlidir: Her akıl sahibinin kendisi için hazırlanmış ebedî lezzet ve faydaları, geçici ve hemen tükenen faydalara tercih etmemesi gerektiğini, sonradan verilecek şeylerin hemen verileceklerden daha faziletli olduğu ortaya çıktığında, kişinin daha faziletli olana rağbet etmesi icap ettiğini belirtmektedir. Ona göre kişi fâni ve nâkıs olanı tercih ediyorsa, bu durum onun kendisi için faydalı olanı ya bilememesinden veya daha faydalı şeye rağbet etmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu yanlış tercih hangi sebepten kaynak-

162 el-Mâide 5/87.
163 Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, 330.
164 Buhârî, Rikâk, 1, Cihâd, 33, 110, Menâkıbu'l-Ensâr, 9, Megâzî, 29; Müslim, Cihâd, 126. Ayrıca bk. Tirmizî, Menâkıb, 56; İbn Mâce, Mesâcid, 3.

lanırsa kaynaklansın, bu durum o kişinin iman, akıl ve basiret yönünden zayıf olduğuna delâlet eder. Çünkü dünyaya rağbet eden, ona karşı hırslı olan ve onu tercih eden kimse âhiretin daha şerefli, faziletli ve bâki olduğunu ya tasdik ediyor veya etmiyordur. Şayet tasdik etmiyorsa daha işin başında bu konudaki inancını kaybetmiş demektir. Yok, âhiretin daha faziletli olduğunu kabul ediyor da onu tercih etmiyorsa o zaman aklını yitirmiş, kendisi için kötüyü tercih etmiş demektir.[165] Nitekim, faziletli olanı verip değeri az olanı satın almanın zararlı bir iş olduğuna ve böyle kimselerin dünya karşılığında âhireti satanlar diye nitelendirildiğine şu âyet-i kerime işaret etmektedir:

İşte onlar âhirete karşılık dünya hayatını satın alan kimselerdir. Bu yüzden ne azapları hafifletilecek ne de kendilerine yardım edilecektir.[166]

IV. KUR'AN ve DÜNYEVİLEŞME

Dünya âhiret dengesinin dünya lehine bozulması, zamanla dünyada en güzel şekilde yaratılan (ahsen-i takvim) insanın aşağıların aşağısına (esfel-i sâfilîne) düşüş serüvenini başlatmıştır. Diğer bir deyişle, Allah'ı ve âhireti unutarak dine karşı kayıtsızlaşma, ahlaki ve dinî değerlere yabancılaşmak, kısaca bu dünyevileşmektir ki, Müslüman fert ve toplumları çok yakından ilgilendiren bir varoluş problemidir. Kur'an'ın, toplumları ve insanları çürüten, yozlaştıran ve ahlaki açıdan ölüme sürükleyen bu probleme karşı bakışı nasıl olmuştur? Bundan korunmak için çare ve alternatifler sunmuş mudur? Bu durum, Müslüman birey, toplum ve ümmet açısından önemlidir.

Kur'an gibi dinî metinlerde de görüleceği üzere, bir metnin, oluştuğu tarih dışında okunması, iki süreci barındırır. Birincisi, öze ait olmayan tarihsel alanın atlanması, ikincisi ise, öze ait olanın te'vil yoluyla keşfedilmesi, ortaya konması-

165 Bkz. İbn Kayyim, *el-Fevâid*, s. 122-123.
166 el-Bakara 2/86.

dır. Dünyevileşme, İbrahimî monoteist evrensel din (Kur'an'ın deyimiyle el-İslâm)[167] açısından insanlık tarihi kadar eski bir ahlaki sorundur. 16. yüzyıldan sonra bu ahlaki hastalığın Avrupa'dan başlayarak ve giderek bütün dünyaya bulaşması -bunda, başta Hıristiyan düşüncesi olmak üzere, İslam düşüncesinin kusurlarını da unutmamak gerekir- bizi şaşırtmamalıdır.[168]

İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'ın dünyevileşmeye bakışıyla ilgili olarak; Kur'an'da dünya ve âhiret dengesinin kurulmasından, dünya hayatının öz niteliğinden dünyevileşmenin ifalenderilmesinden ve dünyevileşmiş bir halk olarak müşrik Araplardan, Firavun, Kârûn ve Bel'am gibi dünyevileşmenin ahlaki saiki ve tipolojilerinden bahsedilmektedir.[169]

Kur'an'da dünyevileşmenin tipolojilerinden Kârûn'un kıssasıyla ilgili olarak da şöyle buyurulur:

> *Derken, Kârûn, ihtişamı içinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzulayanlar: 'Keşke Kârûn'a verilenin benzeri bizim de olsaydı; doğrusu o çok şanslı!' dediler. Kendilerine ilim verilmiş olanlar ise şöyle dediler: 'Yazıklar olsun size! İman edip iyi işler yapanlara göre Allah'ın mükâfatı daha üstündür. Ona da ancak sabredenler kavuşabilir. Nihayet biz, onu da, sarayını da yerin dibine geçirdik. Artık Allah'a karşı kendisine yardım edecek avanesi olmadığı gibi, o, kendini savunup kurtarabilecek kimselerden de değildi. Daha dün onun yerinde olmayı isteyenler: Demek ki, Allah rızkı, kullarından dilediğine bol veriyor, dilediğine de az. Şayet Allah bize lütufta bulunmuş olmasaydı, bizi de yerin dibine geçirirdi. Vay! 'Demek ki inkârcılar iflâh olmazmış!' demeye başladılar. İşte ahiret yurdu! Biz onu yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu arzulamayan kimselere veririz. (En güzel) âkıbet, takvâ sahiplerinindir.*[170]

167 "*Allah uğrunda, hakkını vererek cihad edin. O, sizi seçti; din hususunda üzerinize hiçbir zorluk yüklemedi; babanız İbrâhim'in dininde (de böyleydi). Peygamberin size şahit olması, sizin de insanlara şahit olmanız için, O, gerek daha önce (gelmiş kitaplarda), gerekse bunda (Kur'an'da) size "Müslümanlar" adını verdi. Öyle ise namazı kılın; zekâtı verin ve Allah'a sımsıkı sarılın. O, sizin mevlânızdır. Ne güzel mevlâdır, ne güzel yardımcıdır!*" (el-Hac 22/78).
168 İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, s. 15.
169 Bkz. İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, s. 15-23.
170 el-Kasas 28/79-83.

Kur'an'da zikredilen dünyevileşme tipolojilerinden Kârûn'un kıssasında görüleceği üzere insanın dünyevileş-mesinin mühim noktalarından biri, dünyevi şeylerin, özellikle de servetin insan psikolojisi üzerindeki etkisi, diğer bir ifadeyle dünya metâının insan aklı ve duygusuna negatif baskısıdır. Kur'an, bu durumu "istiğna",[171] yani kendini yeterli görme, Allah'a -hâşâ- muhtaç hissetmeme olarak tasvir eder. Bu his ve kabul, bir başkaldırıyı, tuğyanı, fesadı ve neticede inkârı sinesinde barındırır.[172]

İbrahimî monoteist ve evrensel din (İslam) açısından dünyevileşme, insanın tarihi boyunca her zaman marûz kalabileceği derin bir sapıklıktır. Kur'an oluşum süreci boyunca dünyevileşmiş Yahudi ve müşriklerle polemiğe girmiş, onları nankörler (kâfir) olarak nitelemiş ve âhiret azabı ile sürekli tehdit etmiştir.[173]

Kur'an'da dünya hayatının zemmedildiği yerler, aslında insanın dünyevileşmesi sebebiyledir. Kur'an'da bu dünyevileşme, duruma göre "yeryüzüne çakılıp kalma" olarak tasvir edilmekte, bunun arka planında ise, âhiret'ten vazgeçip sadece dünya hayatına sarılma ufuksuzluğu ve kişilik kaybının varlığı dikkat çekmektedir:

> *Ey iman edenler! Size ne oldu ki, 'Allah yolunda seferber olunuz' emri verilince bulunduğunuz yere yığılıp, çakılıp kaldınız? Yoksa âhiretten vazgeçip dünya hayatına mı razı oldunuz? Ama iyi biliniz ki dünya hayatının zevki, âhiret hayatının yanında pek az bir şeydir.*[174]

Bu âyet-i kerime, Tebük Seferi için seferberlik ilân edildiğinde insanların sıcak yaz gününde, meyvelerin olgunlaştığı, insanların rehavete daldığı bir zamanda Bizans gibi bir güce karşı orduya çağrıldıklarında bazı inananların dünyanın cazi-

171 *"Gerçek şu ki, insan kendini kendine yeterli görerek azar. Kuşkusuz dönüş rabbinedir."* (el-A'lâ 96/6-8).
172 Bkz. Yunus Ekin, "İslam'da, Dünya-Ahiret Dengesi Açısından İnfakın Önemi", *Yeni Ümit Dergisi,* Temmuz-Ağustos-Eylül 2003, sy. 61 Yıl :16, www.yeniumit.com.
173 Bkz. İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları,* s. 15-23.
174 et-Tevbe 9/38.

besine kapılarak işi ağırdan almaları, tembellik ve uyuşukluk göstermeleriyle ilgili nâzil olsa da[175] Müslümanları ve İslam medeniyetini bekleyen büyük bir tehlikeye karşı bir uyarı niteliğindedir. Ayrıca toplumlardaki dünyevileşmeyi, dolayısıyla da yozlaşmayı ve çürümeyi hazırlayan temel faktörlerden birisi, israf ve lükstür (terf); bir manada, yardımlaşmanın (infakın) doğru ve sıhhatli gerçekleşmemesidir.[176]

Kur'an'da dünya âhiret dengesinin bozulup dünyevileşme diye nitelendirilen, dünyaya çakılıp kalmayı çok net resmeden özlü anlatımlardan birisi, ilâhî hakikatleri ve hayatın gayesini bildiği halde, buna göre amel etmeyen ilim ehlinin nazara verildiği şu âyet-i kerimedir:

> *Onlara (Yahudilere), kendisine âyetlerimizden verdiğimiz ve fakat onlardan sıyrılıp çıkan, o yüzden de şeytanın takibine uğrayan ve sonunda azgınlardan olan kimsenin haberini oku. Dileseydik elbette onu bu âyetler sayesinde yükseltirdik. Fakat o, dünyaya saplandı ve hevesinin peşine düştü. Onun durumu tıpkı köpeğin durumuna benzer: Üstüne varsan da dilini çıkarıp solur, bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte âyetlerimizi yalanlayan kavmin durumu böyledir. Kıssayı anlat; belki düşünürler.*[177]

175 Bkz. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVI, 47; Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, IV, 343-344.

176 "*Onlar, 'Resûlullah'ın etrafındaki fakirlere infak etmeyin ki dağılsınlar' diyen bedbahtlardır. Halbuki göklerin ve yerin bütün hazineleri Allah'ındır, lâkin münafıklar bunu bilmezler, anlamazlar.*" (el-Münafikîn 63/7). İnfakla aynı kökten türetilen nifaka insanları sevk eden âmillerden biri de, işte bu dünyevileşme, sadece dünyalık peşinde koşmaktır. Bu itibarla infak, nifaka da çare ve onun zuhurunu önleyen bir engeldir. Âyet-i kerimede, Müslüman toplumların iktisadî açıdan çökertilmesi ve fakirleştirilmesinde özellikle münafıkların rolüne dikkat çekilmekte, bu tür çabaların Müslümanları dinden soğutma, ahlaki olarak çözme, sahip oldukları yüce değerlerden uzaklaştırma, kısaca dünyevileştirme hedefini gerçekleştirmek için yapıldığına işaret edilmektedir. Fert ve toplumların vahyin ve inancın gölgesinden sıyrılarak, dünyanın yakıcı menfaatlerine meyledip özünden uzaklaşması süreci olan dünyevileşmeye karşı İslâm'ın sahip bulunduğu ve emrettiği temel değerlerden biri infak, yani Allah rızâsı için vermek, insanlara ihsanda bulunmaktır (Bkz. Yunus Ekin, "İslam'da, Dünya-Ahiret Dengesi Açısından İnfakın Önemi", *Yeni Ümit Dergisi*, Temmuz-Ağustos-Eylül 2003, sy. 61 Yıl :16, www.yeniumit.com). Ayrıca bkz. Cemal Ağırman, "Yoksullukla Mücadelede Ahlaki ve Dinî Eylem Olarak İnfâkın Rolü", *Yoksulluk Sempozyumu*, II,

177 el-A'râf 7/175-176.

Burada karakteri sergilenen, ilim verildikten sonra dünyevileşmiş kişinin (Bel'am b. Bâûrâ, veya Ümeyye b. Ebî's-Salt) penceresinden, ilâhî kaynaklı bilgiden uzaklaşarak, şeytanın dünyasında yeryüzü saltanatına, maddeye râm olmuş modern zihniyeti, sekülerleşmiş insan tipolojisini seyredebiliriz.[178] Dinden ve vahiyden sıyrılmak suretiyle insanoğlu, varlığını tehdit eden düşmanlarına karşı en temel korunağını, zırhını ve barınağını kaybetmiş ve düşmanlarının yani şeytanların arkasına takılarak dünyalık peşinde koşarken asıl özüne, kazanması gereken mahiyete yabancılaşmıştır. Artık böylesini uyarmak da, uyarmamak da birdir. O, kalbî ve vicdanî reflekslerini yitirmiş, artık inkâr onun için huy ve seciye halini almıştır. İhtiyaç ve zaruretten ötürü değil, nefsinin kötü huyundan ve hırsından dolayı hep çirkin işleri yapar durur.[179]

Yukarıda dünyanın özelliklerinin yer verildiği âyetlerde görüldüğü gibi Kur'an'ın verdiği mesajlar, dünyevileşmiş bir toplumun dünya görüşüne yeni değerler kazandırmak içindir. Kendi hayatlarının gereği evlatlarını bile öldürmekten kaçınmayan bir toplumda, her davranışından hesap vereceğini bilen bir toplum meydana getirmenin başka türlü de olmayacağı âşikârdır. Kur'an bir taraftan bu toplumun inanç temelinden yoksun dünyaya ait beklentilerini sarsarken, diğer taraftan da o arzu ve beklentilerini "ebedî" bir surette kazanabilecekleri bir imkânı; "âhiret" inancını onlara teklif etmektedir. Bu inanç, yaşanılan dünyayı, "ebedî âhiret yurdu"nu kazanma temelinde algılamayı ve yaşamayı sunmaktadır. Yani, içinde yaşadığı dünya hayatının cazibesi, onun asıl yurdu olacak olan âhireti kazanmasına mani olabilir, bu ise insanın ebedî hüsranı demektir.

İlâhî dinler, insanın bu şekilde ebedî bir hüsrana düşmemeleri için onları sürekli uyarmıştır. Kur'an; 7. yüzyılın başında yaşamış olan bir kabile toplumundan, onların ateist hayat anlayışlarını değiştiren ve "her şeye hâkim olan Allah'a" inanacakları bir dünyayı yaşamalarını sağlayacak mesajları

178 Bkz. *Sadık Kılıç, Fıtratın Dirilişi*, İstanbul 1991, s. 81.
179 Bkz. İbn Atıyye, Abdülhakk, *el-Muharraru'l-Vecîz*, Dûhâ 1984, VI, 146.

ihtiva etmektedir. Yani dinin bu iki ana kaynağı, seküler ve âhiret inancından yoksun bir topluluğu, dünyevi yaşamlarını, âhiret hayatını kazanmaya endeksli olarak yaşamaya çağırmıştır. Bu nedenle hem Kur'an'ın, hem de hadislerin genel muhtevasında, âhiret vurgusu daha ağırlıklı olarak yer alır, dünya hayatı ise aşağılanarak veya hafife alınarak, bir anlamda yerilerek, ele alınır. Bu yaklaşım, İslam dininin oluşturmak istediği evrensel dünya görüşü değil, ilk indiği toplumun öncelikli problemlerinin dikkate alınmasının bir gereğidir. Tam anlamıyla sekülerleşen bir topluma âhiret inancına vurgusuna ağırlık verilmesi gerektiği gibi, dünyanın tümüyle terk edilmesi anlayışına karşı da, dünya hayatının önemini belirten mesajlara ağırlık verilmelidir.[180]

Kur'an, getirdiği prensiplerle indiği toplumun dünyevileşen değerlerine yeni anlamlar kazandırmıştır. Kutsala hürmetin kaybolduğu, hâkim güç ve otoritenin kutsallaştırıldığı, zevk ve eğlencenin yaygınlaştığı bir dönemde, insanlara kendilerinin ve âlemin farkına varmaları gereğini hatırlatmak için Allah Hz. Peygamber'i (sa) göndermiştir. Bu bakımdan Kur'an'ın yaşanan bir numunesi olan Hz. Peygamber'in (sa) hayata, dünyaya ve ahirete bakışı önem kazanmaktadır.

180 Ahmet Keleş, "İslam İktisat Zihniyetinin Oluşmasında Zühd Hadislerinin Rolü", s. 4-5 (Kısmen tasarrufla).

İKİNCİ BÖLÜM
Hz. PEYGAMBER'İN (sa) ZÜHD HAYATI ve DÜNYAYA BAKIŞI

İnsanlığa doğruları iletmek ve göstermek için görevli olarak insanlar arasından seçilen peygamberler; davetlerinin karşılığı olarak, insanlardan ne herhangi bir ücret/karşılık istemişler ne de beklenti içerisinde olmuşlardır.[1] Onlar kendi geçimlerini kendi el emekleri ve alın teriyle kazanmışlardır. Bu yönüyle peygamberler tarihine bir göz attığımızda bütün peygamberlerin bir meslek sahibi oldukları ve bu mesleklerle uğraştıkları görülmektedir. Onlar marangoz, terzi, çiftçi, demirci, ayakkabıcı gibi mesleklerle meşgul olmuşlardır.[2]

1 Onlar Kur'an'da geçen şu mesajı hep tekrarlamışlardır: "*Buna karşı sizden hiçbir ücret istemiyorum. Benim ecrimi verecek olan, ancak âlemlerin rabbidir.*" eş-Şuarâ 26/109, 127, 145, 164-180.

2 Kur'ân'da geçen şu âyet-i kerimelerin bir kısmından peygamberlerin meslek sahibi oldukları açıkça anlaşılmaktadır: "*Ona (Dâvûd'a), savaş sıkıntılarınızdan sizi koruması için zırh yapmayı öğrettik!*" (el-Enbiyâ 21/80). "*Biz Nuh'a şöyle vahyettik: Murakabeniz altında gemiyi vahyettiğimiz gibi yap!*" (el-Mü'minûn 23/27). Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Mûsâ'nın nasıl istihdam edildiği şöyle anlatılır: "*(Şuayb'ın) iki kızından biri, 'Babacığım, onu (Mûsâ'yı) ücretli olarak tut. Çünkü ücretle istihdam edebileceğin en iyi kimse, bu güçlü ve güvenilir adamdır' dedi. Babası, 'Bana sekiz yıl çalışmana karşılık bu iki kızımdan birini sana nikahlamak istiyorum'... dedi.*" (el-Kasas 28/26-27) Ayrıca hadislerde Zekeriyyâ'nın (as) marangoz olduğu ifade edilmektedir. (Bkz. İbn Mâce, Ticârât, 5) Ayrıca bunun yanında kaynaklarımız Hz. Âdem'in ziraatci, değirmenci ve ekmekçi; Hz. Nûh'un gemici, marangoz; Hz. İbrâhim'in kumaş tüccarı, Hz. Dâvûd'un demirci, Hz. Süleyman'ın zembil-küfeci; Hz. Zekeriya'nın marangoz; bizim Peygamberimizin çobanlık yaptığı belirtilir. (el-Mevsılî, Abdullah b.Mahmud, *el-İhtiyar*, İstanbul 1980, IV, 170). Kültürümüzde de bunun tezahürleri görülür. *Fütüvvetname*ler "helâl kazanç ve elinin emeğini yemek" prensibinde peygamberlerin her birinin meslek ehli olduğunu beyan edip onları örnek gösterirler. Bunlar arasında: Âdem (as) çiftçi, Şit (as) hallac, İdris (as) terzi, Nûh (as) tüccar ve gemici, İbrâhim (as) marangoz, İsmâil (as) avcı, İshak (as) ve Musa (as) çoban, Davut (as) zırhçı, Süleyman (as) örücü, Lokman (as) hekim, Yunus (as) balıkçı, İsa (as) seyyah ve Muhammed (as) tüccar olarak zikredilir. (M. Saffet Sarıkaya, *XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnamelere Göre Dinî İnanç Motifleri*, Ankara 2002, s. 90).

Hz. Peygamber'in (sa) bir hadislerinde ifade ettiği gibi hepsinin müşterek olarak yaptıkları iş ise çobanlık olmuştur. Rasûlullah (sa) bunu anlatırken "Allah, davar gütmeyen hiçbir peygamber göndermemiştir." deyince ashap ona, "Sen de mi ey Allah'ın Peygamberi?" diye sordular. Hz. Peygamber, "Evet, ben de birkaç kırat karşılığında (ücretle) Mekkeliler hesabına davar güdüyordum." diye cevap verdi.[3] Bu seçkin insanların farklı mesleklerde çalışmış olmaları, hem onların kendi hayatlarını el emekleriyle kazandıklarını, hem de insanlığın yararına olan her mesleğin değerli ve onurlu olduğuna, ayrıca da dünyaya bakışlarına işaret eder.

I. HZ. PEYGAMBER'İN (sa) HAYATINDA ZÜHD

Yukarıda da işaret edildiği gibi hemen hemen bütün peygamberler, dünya ve nimetleriyle olan ilişkilerini ihmal etmeyip sürdürmüş ve hayatın içerisinde olmuşlardır. Onlar bu yönleriyle de ümmetlerine örnek olmuşlardır. Bütün peygamberler vahyin çizdiği çerçeve dahilinde dünya ile olan ilişkilerini sürdürmüşler, bu tarz hayatın en önde gelen ideal temsilcileri olmuşlardır. Onlardan biri ve sonuncusu olan Hz. Peygamber, her hususta olduğu gibi zühd ve dünyaya bakış konusunda da bize en güzel örnekleri sunmuş, aynı zamanda Mescid-i Nebevî'nin kutlu çatısı altında verdiği doğru ve sağlıklı zühd eğitimiyle de maddeye kul olmayan örnek bir nesil yetiştirmiştir. Bu yönüyle onun hayatı zühdle iç içe geçen bir hayat olduğu söylenebilir. Ayrıca bu bağlamda zühd yüce Allah'ın peygamberlerinin, evliyasının ve O'nu sevenlerin şiarı olarak telakki edilmiştir. Amr b. Âs şöyle der: "Sizin tuttuğunuz yol, Rasûlullah'ın (sa) yolundan ne kadar da uzak! Şüphesiz o, dünyaya karşı insanların en zâhid olanıydı. Siz ise, insanlar içinde ona en fazla rağbet edenlersiniz!"[4]

3 Buhârî, İcâre, 2; İbn Mâce, Ticârât, 5. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrâ.*, I, 125-26; Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, Ankara 1975, VII, 28.

4 Hâkim, *el-Mustedrek*, IV, 315. Ayrıca geniş bilgi için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 204.

Zühd kelimesinin etimolojisinde ifade edildiği gibi zühdün bir anlamının da, dünya ve dünyalık şeylere karşı hırs ve ihtirası terketmektir.[5] İşte bu manada Hz. Peygamber (sa), insanların en zâhididir. O, bu manada zühd hayatını, dünyevi imkanları elde etmek için değil, fakat bunlara pek önem vermediği için tercih etmiştir. Kaynaklarda Rasûl-i Ekrem'in (sa) dünyalık itibariyle zengin olmadığı, aksine fakir denebilecek bir hayat sürdüğüne dair bilgiler mevcuttur. Ancak bu bilgiler tek taraflı ve belli bir döneme mahsus olsa da onun fakirliği zorunlu değil, ihtiyarî bir fakirlik olmuştur.[6] Çünkü kendisi şehirler ve ülkeler fethetmiş, hesabı tutulamayacak kadar dünya malı elde etmiş olmasına rağmen böyle bir hayat tarzını tercih etmiştir.

Hz. Peygamber'in (sa) diğer tavır ve davranışlarında olduğu gibi, zühdî unsurlar içeren bu tavır ve davranışları tamamen İslam'ı uygulamak ve yaşamaktan ibaretti. O bu konuda en güzel örnekleri vermeyi aynı zamanda maddeye kul olmayan örnek bir nesil yetiştirmeyi gaye edinmiştir. Rasûlullah'ın (sa) hayati daima hep aynı standart içinde olmuştur. Yani o daima mütevazi, sade ve basit bir hayat sürdürmüştür. Bu sade hayatı sırf kendisi yaşamamış, aile ve yakınlarına da öğretmiş, kendisinden sonra gelen bazı halifeleri onun yolunu takip etmiştir. Müslümanlar da, dünya ve âhiret mutluluğunu Kur'an'a tâbi olmak, Hz. Peygamber'e bağlanmak, onu örnek almak, izinden ve yolundan gitmekle elde edebilir. Öyleyse Rasûl-i Ekrem'in (sa) dünya hayatına bakışını, dünya nimetlerine karşı tutumunu ve bu bağlamda zühd anlayışını daha detaylı bir şekilde ortaya koymak büyük bir önem arzetmektedir.

A. Rasûlullah'ın (sa) Özel Hayatında Zühd

Bu manada Hz. Peygamber'in zühd anlayışını ve yaşayışını ele alan pek çok rivayete siyer ve hadis kaynaklarında rastlamak mümkündür. Ayrıca bu rivayetler hadis külliyatı içerisinde "zühd" veya "rikâk" başlıklı bölümlerde yoğun şekilde yer almaktadır. Bunların yanında zühd hadislerini bir araya geti-

5 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, III, 196-197.
6 Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, IX, 280-81.

ren çalışmalar yapılmış ve müstakil eserler oluşturulmuştur.[7] Aynı zamanda bazı dinî eserlerde zühd bölümleri vardır ve bu bölümlerde çok sayıda bu tür hadise yer verilmektedir.[8] Rasûlullah'ın (sa) zühd anlayışı ve yaşayışı yanında, genel olarak bu tür eserlerdeki zühdle ilgili rivayetlerin içeriklerini tahlil ettiğimizde bu tür rivayetler daha çok kibir ve gururdan uzak, sade bir hayat yaşamak, infak etmek, başkalarını düşünmek, lüks ve israfa girmemek, dünyanın geçiciliği ve imtihan yeri oluşunu unutmamak, âhireti dünyaya tercih etmemek, Allah ve Peygamber sevgisinin üzerine başka hiçbir sevgiyi geçirmemek, her türlü aşırılıktan kaçınarak mutedil çizgide kalmak, dünyayı ve nimetlerini putlaştırmamak, maddenin kölesi olmamak, takvâ, şükür ve sabır gibi iyi hasletlerle donanmış olmak gibi konuları içermektedir. Saydığımız bütün bu konular hadislerde yer aldığı gibi, âyetlerde de yer almaktadır.[9]

Hz. Peygamber'in hayatına baktığımızda, nübüvvetinin ilk on üç yılını Mekke'de çok zor şartlar altında geçirdiğini biliyoruz. Bu dönemde inananlar mallarından emin olamadıkları gibi, canlarından da emin ve güven içerisinde değillerdi. İlk Müslümanlar arasında fakir, köle ve varlıksız insanlar çoğunluktaydı. Üç yıl yaşadıkları ekonomik ve sosyal ablukayı da bu arada hatırlamak gerekir. Hicretten sonra başlayan Medine hayatı da gurbet hayatı olduğu için özellikle ilk yıllar oldukça sıkıntılı geçmiştir. Hicret edenler, Mekke'de evini, bağını, bahçesini, iş yerini, her şeyini bırakarak yeni bir hayata başlamışlardır. Hicretle birlikte Medine'de âdeta nüfus patlaması olmuştur. Kısa bir süre sonra da savaşlar başlamıştır.[10] Asr-ı

7 Bu eserler "Zühd Edebiyatı" başlığı altında incelenecektir.

8 Örnek olarak bkz. Kâdî İyâz, *Şifâ-i Şerîf* (trc. Suat Cebeci), Ankara 1992, s. 108 vd.; İbn Kesîr, *Şemâilü'r-Rasûl* (trc. Naim Erdoğan), İstanbul 1983, s. 95-107.

9 Bkz. Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik Zenginlik Problemi*, s. 226-227.

10 Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik Zenginlik Problemi*, s. 143. Ayrıca Ali Yardım bu duruma şöyle işaret eder: "Mekke'nin Müslüman ahalisinin büyük çoğunluğu, bütün gayri menkullerini bırakarak, bir tek canları ile Medine'ye gelmişlerdir. Neticede, Medine'de birden bire bir nüfus patlaması baş göstermiştir. Böylece, yerli halkın zaten kıt kanaat olan geçim mücadelesine, bir o kadar da işsiz güçsüz, evsiz barksız göçmen ilâve edilmiştir. Göç, toplumun bütün sosyal ve iktisadî dengelerini alt üst eden dehşetli bir olaydır." Ali, Yardım, *Peygamberimizin Şemâili*, İstanbul 1998, s. 441.

Saâdet dönemi Medine'sinde, akla hayale gelenin de fevkinde bir kıtlık ve kuraklık hüküm sürmüştür. Bu durumu, özellikle hadis kitaplarının "Dualar" bölümü ile, "İstiska" (yağmur duası) bahislerinde yakînen görmek mümkündür. Medine'de zaruri temel gıda maddelerinin temininde güçlük çekilmiştir. Yiyecek kuru ekmek bulamayanların sayısı, varlıklı ailelerden daha çoktur. Üretimle tüketim arasında büyük bir uçurum bulunmaktadır ki, kısa vadede alınacak tedbirlerle bu uçurumu kapatmak mümkün olmamıştır.[11]

Bu bağlamda bizler için uyulması gereken güzel bir örnek olan[12] Hz. Peygamber'in (sa) hayatına baktığımızda onun hayatında yukarıda belirtilen hususlar yanında, kendine has zühdî davranışlar ve tavırlar içerisinde bulunduğunu görmekteyiz. Rasûl-i Ekrem (sa) daha peygamberlikten önce Hira dağında başlayan riyâzet ve tefekkür hayatını ömrü boyunca devam ettirmiştir. Hz. Peygamber (sa), daha peygamberlikle görevlendirilmezden önce yalnız başına tefekküre dalmak, rabbini anmak için yanına biraz azık ve su alarak mağaraya gider, azığı bitince dönüp yine az miktarda aldıktan sonra tekrar Hira mağarasına çekilir, Hira dağının sessizliği ve engin çöl gecelerinin derin letafeti içerisinde derin düşüncelere dalardı. Onun bu halini gören Araplar, "Muhammed (sa) rabbine âşık oldu."[13] derlerdi. Bu bağlamda Buhârî'de yer verilen bir rivayet şöyledir: "Peygamber'e (sa) yalnızlık sevdirildi. Hira mağarasına çekilir, orada tehannüs ederdi. Tehannüs, ailesine dönmeden aldığı azıkla yetinip birkaç gece ibadet etmesidir. Sonra tekrar Hatice'ye döner, bir o kadar gün için yine azık alırdı..."[14] Bu ibadet hayatına, risâletten sonra da yoğun

11 Ali Yardım, *Peygamberimizin Şemâili*, s. 443.
12 el-Ahzâb 33/21.
13 Gazzâlî, *el-Munkızu Mine'd-Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, haz. Abdülhalim Mahmud (trc. Salih Üçan), İstanbul 1990, s. 185.
14 Buhârî, Bedu'l-Vahy, 3. Hz. Peygamber'in (sa) bi'setten birkaç yıl önce tehannüs şeklinde başlayan ibadeti, bütün hayatı boyunca artarak devam etmiştir. Zira rabbi ona, gecelerinin büyük bir kısmını ibadetle, zikirle, Kur'an okumakla geçirmesini emrederek şöyle buyurmuştur: "*Ey örtüsüne bürünen (Rasûlüm), birazı hariç, geceleri kalk namaz kıl. (Gecenin) yarısını (kıl). Yahut bunu biraz azalt, ya da çoğalt ve Kur'ân'ı tane tane oku. Doğrusu biz sana (taşıması) ağır bir söz vahyedeceğiz. Şüphesiz gece kal-*

bir şekilde devam ettiği ve hatta, "Şüphesiz ki bu hususta siz benim gibi değilsiniz. Zira ben, Rabbim beni doyurup sulayarak geceliyorum. Sizin gücünüzün yeteceği amelleri üzerinize alın."[15] diyerek ashabını nehyettiği halde, kendisinin visal orucu[16] tuttuğu bilinmektedir. Ancak Rasûlullah'ın (sa) hayatında tamamen terk-i dünya anlayışı yoktur ve olmamıştır.

Yine yukarıda zikredilen Buhârî'deki rivayet çerçevesinde kaynaklar,[17] daha önceden de işaret edildiği gibi zühd hareketinin, Hz. Peygamber'in yetiştiği İslam öncesi ortamda mevcut olduğunu, bazı kimselerin tenhaya çekilip ibadetle meşgul olduklarını, bu davranışı özellikle Ramazan ayında yaptıklarını zikretmektedirler.[18] Bu ibadet ve tefekkürdür ki kendisini melekten vahiy alma durumuna hazırladı. Bu durum ondan önceki peygamberlerin de geçirdiği bir hal olarak gözükmektedir.[19]

Bu tecrübeden sonra, Rasûlullah'ın (sa) hayatının bazı dönemlerinde yaşadığı toplumun malları, kendisine sel gibi aktığı halde, bunlara zerre kadar önem vermiyor, eline geçen maddi şeyleri bir gün bile yanında tutmadan hemen dağıtıyor, ümmetinden fakir birinin yaşayışı gibi hayat sürüyordu. Nitekim Allah Teâlâ dünya nimetlerini ona arzetmişti. Bir gün Cebrâil (as)

kışı (kalp ve uzuvlar arasında), tam bir uyuma ve sağlam bir kıraate daha elverişlidir. Zira gündüz vakti, sana uzun bir meşguliyet var. Rabbinin adını an. Bütün varlığınla O'na yönel." (el-Müzzemmil 73/1-8). "*Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nâfile olmak üzere namaz kıl. (Böylece) rabbinin, seni, övgüye değer bir makama göndereceği umulur.*" (el-İsrâ 17/79). Geceleri o kadar namaz kılardı ki ayakta dura dura ayakları şişerdi. Kendisine, "Senin geçmiş ve gelecek günahın bağışlanmadı mı?" denildiğinde: "*Şükreden bir kul olmayayım mı?*" derdi. Buhârî, Teheccüd, 10; Müslim, Munâfikîn, 79. Bu konuda ayrıca bkz. Habil Şentürk, *İbadet Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İst. 2000, s. 59-60.

15 Buhârî, Savm, 49-50; Müslim, Siyâm, 57-58; Dârimî, Savm, 14.

16 Visal orucu; iki gün hatta üç gün arka arkaya hiçbir şey yemeden tutulan oruçtur.

17 Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, IV, 242-246.

18 Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 12-13.

19 Bunun en güzel örneği, Hz. Mûsâ'nın (as) hayatındadır. Yüce Allah onun, Allah'ın konuşmasını dinlemek üzere Sina dağına gelmezden önce bahsettiği halvet ibadetini şöyle anlatıyor: "*Mûsâ ile otuz gece (bana ibadet etmesi) için sözleştik ve buna on gece daha kattık. Böylece rabbinin (kendisiyle konuşmak için), belirlediği vakit kırk geceye tamamlandı.*" el-A'râf 7/142. Geniş bilgi için bkz. Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 13; Habil Şentürk, *İbadet Psikolojisi*, s. 17-18, 58-59.

geldi ve "Yâ Muhammed! Allah sana selam ediyor. İsterse onun için şu dağı altına çevireyim diyor, ne dersin?" dedi. Rasûl-i Ekrem (sa) şöyle cevap verdi: "İstemem. Bu dünya, evi olmayanların evi, malı olmayanların malıdır. Dünya malını akılsızlar toplar."[20] Bir rivayette, "Allah Teâlâ dilersem benim için Mekke vadisini altına çevireceğini vaad etti. Ben de, 'İstemem yâ rabbi, bir gün aç kalayım, bir gün tok olayım. Aç olduğumda sabredeyim, tok olduğumda şükredeyim', dedim."[21]

İşte bu noktada günümüzde de Rasûlullah'ın (sa) anlaşılması konusunda mevcut olan yanlışlardan biri de, Hz. Peygamber'in, hayatı boyunca böyle fakir, yoksul ve muhtaç bir kişi olarak ve hiç zenginlik yüzü görmemiş, varlık sahibi olmamış, sürekli maddi sıkıntı içinde yaşamış bir insan gibi gösterilmiş olmasıdır ki, bu, tarihî gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Te'vil ve tefsire muhtaç bazı hadisler -zâhir ve lafızlarına bakılarak- veya bazı uydurma rivayetler esas alınarak bu tür kanaatler ortaya konulmuştur.[22]

Hz. Peygamber'in (sa) hayatında yer alan bazı durumları ve yanlış anlaşılması noktasındaki problemi ortaya koyduktan sonra, onun kendine mahsus sayılabilecek zühdî hayatının belirgin bir kısım özelliklerini ayrı ayrı ele almak yerinde olacaktır. Onun zühdî hayatının belirgin bazı özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür:

Rasûlullah (sa) Kur'an'ın öğretileri ve prensipleri çerçevesindeki örnek konumuyla, her vesileyle dünya hayatının geçiciliğini vurgulamış, dünyaya bağlanmamaya özen göstermiş ve bunu ümmetine tavsiye etmiştir. Ona göre mutlak olarak olmasa da dünya önemsiz olmuş,[23] bu denli önemsiz olduğu

20 *Musned*, I, 242, 258, 300, 301, VI, 71.
21 Tirmizî, Zuhd, 35.
22 Bkz. Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik Zenginlik Problemi*, s. 191-192.
23 O hadislerinde şöyle buyuruyor: "Dünya müminin hapishanesi, kâfirin ise cennetidir." Müslim, Zuhd, 1; Tirmizî, Zuhd, 16; İbn Mâce, Zuhd, 3. Ayrıca rivayet "Mevzûât" kitaplarında da yer almaktadır. Geniş bilgi için bkz. M. Emin Özafşar "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'i", *AÜİFD*, c. XXXIX, Ankara 1999, s. 316-318. "Allah Teâlâ'yı zikir ve ona tâbi olanlar hariç dünya ve içindekiler lanetlenmiştir." Tirmizî, Zuhd, 14; İbn Mâce, Zuhd, 3. Tirmizî rivayeti hasen-garîb olarak nitelendirmiştir.

için de ona meylettirecek işlerden, davranışlardan ashabını sakındırmış ve mal varlığının meydana getireceği fitneye dikkatleri çekmiştir.[24] Hz. Peygamber'in, muhtemelen maddi sıkıntı çektiği dönemlere ait ve onun kendine mahsus olduğu söylenebilecek zühd hayatıyla irtibatlandırılan[25] bazı rivayetleri bu konuda fikir vermesi bakımından şöyle sıralamak mümkündür:

Hz. Âişe, "Rasûlullah (sa) hayatı boyunca günde iki defa ekmekle zeytinyağı yemedi." diye anlatmaktadır.[26]

Yine Hz. Âişe'den bu konuda şu rivayetler gelmiştir:

> Muhammed'in ailesi, onun vefat ettiği güne kadar iki gün arka arkaya arpa ekmeğiyle karnını doyurmadı.[27]

> Hz. Peygamber'in (sa) hiçbir zaman karnı doymadı ama asla şikâyetçi de olmadı. Bazan onun bu haline acır ve "Bari sana yetecek kadar bir rızka erişseydin." derdim. O ise, ülü'l-azm peygamberlerin bu dünyadan gelip geçtiklerini anlatırlardı.[28]

İbn Abbâs şöyle anlatır:

> Rasûlullah (sa) yemek yemeksizin peş peşe birkaç gece gecelerdi. Ailesi de yiyecek akşam yemeği bulamazdı. Çoğu zaman ekmekleri arpa ekmeği idi.[29]

Ebû Hureyre şöyle anlatır:

> Rasûlullah (sa) vefat edinceye kadar üç gün (peş peşe) yemek yeyip doymamıştır.

Yine ondan şöyle dediği rivayet edilir:

> Rasûlullah (sa) arpa ekmeğine karnı doymadan dünyadan göçüp gitmiştir.[30]

24 Abdullah Aydınlı, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 38.
25 Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 257-265.
26 Muslim, Zuhd, 29; Buhârî, Et'ime, 23; Rikâk, 17; Müslim, Zuhd 20, 21, 22, 23, 24, 25. Rivayetin diğer bir tarikı şöyledir: "Muhammed'in (sa) ailesi Medine'ye geldiğinden vefatına kadar üç gün peş peşe buğday ekmeğinden doya doya yememişlerdir."
27 Buhârî, Eymân, 22; Müslim, Zuhd, 21-23. Ayrıca bkz. Buhârî, Et'ıme, 23, 27; İbn Mâce, Et'ıme, 48.
28 Kâdî İyâz, *Şifâ-i Şerif*, s. 110.
29 İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, I, 400; Tırmizî, Zuhd, 38; İbn Mâce, Et'ime, 49.
30 Tirmizî, Zuhd, 38. Ayrıca bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, XI, 297.

Müslim Sahîh'inde şöyle rivayet eder:

Hz. Ömer hutbe okudu ve insanların dünyada elde ettiklerini anlattı, sonra şöyle dedi: Gerçekten ben Rasûlullah'ı şu halde gördüm: Bütün gün açlıktan kıvranıyor, karnını doyuracak bir iki kötü hurma bulamıyordu![31]

Tirmizî ve İbn Mâce, Enes'ten Rasûlullah'ın (sa) şöyle buyurduğunu rivayet eder:

Gerçek şu ki, Allah yolunda eziyet gördüğüm kadar kimse eziyet görmedi. Allah yolunda korkutulduğum kadar kimse korkutulmadı. Hakikaten gecesi ve gündüzüyle birlikte üzerimden üç gün[32] geçerdi de Bilâl'in koltuğunun altında sakladığı bir parça azıktan başka ne bende ne de Bilâl'de bir canlının yiyebileceği yiyecek bulunmazdı.[33]

İbn Mâce, Süleyman b. Surad'dan rivayet eder:

Rasûlullah (sa) bize geldi ve bizimle birlikte üç gece kaldı ve (bu süre zarfında) hiç yemek yiyemedik.[34]

İbn Abbâs'tan, o şöyle anlatıyor:

Rasûlullah ve ailesi çok geceyi akşam yemeği yemeden geçirirlerdi. Genellikle yedikleri ekmek de arpa ekmeğiydi.[35]

Süheyl b. Sa'd'e, "Rasûlullah (sa) has ekmek yer miydi?" diye sordular. "Peygamberliği boyunca irtihaline kadar asla has ekmek yüzü görmedi." diye cevap verdi.[36]

Ebû Hureyre'den, o şöyle rivayet eder:

Rasûlullah'a (sa) sıcak bir yemek getirildi. Yemeği yedi ve bitirince şöyle derdi: Allah'a hamdolsun! Şu kadar zamandan beri mideme sıcak yemek girmemişti![37]

Hz. Peygamber'in midesine bir günde iki ayrı çeşit yiyecek girmemiştir. Eğer o, et yemişse ona başka bir şey katmaz, hurma

31 Müslim, Zuhd 36.
32 Tirmizî'de "otuz gün", İbn Mâce'nin rivayetinde ise "üç gün" şeklinde geçmektedir.
33 Tirmizî, Kıyâmet, 34, İbn Mâce, Mukaddime, 11.
34 İbn Mâce, Zuhd, 10.
35 İbn Mâce, Et'ime, 49; *Musned*, I, 255, 374.
36 Buhârî, Et'ime, 22, 23; İbn Mâce, Et'ime, 44.
37 İbn Mâce, Zuhd 10.

yediyse ona başka bir şey katmaz, ekmek yediyse ona da başka bir şey ilâve etmezdi.[38]

Rasûlullah, Allah'a kavuşuncaya kadar ince undan yapılmış ekmek ve kızarmış koyun eti yememiştir.[39]

Enes anlatıyor:

Rasûlullah (sa) hiçbir zaman yüksek sofrada ve salata gibi iştah açıcı yiyeceklerle süslenmiş bir sofrada yemek yemedi. Çörek ve kuzu etinin yüzünü bile görmedi.[40]

Bir gün adamın biri Hz. Peygamber'den yiyecek istemişti. Zevcelerinden birine yiyecek vermesi için haber gönderdi. O da, evde sudan başka bir şey olmadığını bildirdi. Diğer zevcesine haber gönderdi, ondan da aynı cevabı aldı.

Ömer b. Hâris anlatıyor:

Rasûlullah (sa) vefat ettiği zaman evinde bir raf üzerinde yarım ölçek kadar arpadan başka hiçbir yiyecek yoktu.[41]

Urve'nin Hz. Âişe'den rivayet ettiğine göre o, "Ey kız kardeşimin oğlu! Allah'a yemin ederim ki biz bir hilâli sonra diğerini, sonra bir başkasını, yani iki ayda üç hilâli görürdük de Rasûlullah'ın (sa) evlerinde hiç ateş yakılmazdı." demişti. Ben de, "Teyzeciğim o halde ne ile geçinirdiniz?" diye sordum. Teyzem, "İki siyah yani hurma ve su." Ancak şu var ki Rasulullah'ın (sa) sağmal hayvanları bulunan komşuları vardı, onlar Rasulullah'a (sa) bu hayvanların sütlerinden gönderirlerdi. O da bize içirirdi." dedi.[42]

38 İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, I, 404. Hz. Peygamber'in maddi sıkıntısını anlatan hadisler için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-kubrâ*, I, 400 vd.; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd* (trc. M.Emin İhsanoğlu), İstanbul 1993, I, 16-17.

39 Buhârî, Et'ime, 8.

40 Buhârî, Et'ime, 8; Rikâk, 16; Tirmizî, Et'ime, 1; Zuhd, 38; İbn Mâce, Et'ime, 20; *Musned*, III, 130. Başka rivayetlerde Hz. Peygamber'in et yediği ve etin en çok sevdiği yemek olduğu zikredilmektedir. Ancak bu rivayetlerde genelde etten daha çok da koyun etinden bahsedilmektedir. Bkz. Buhârî, Tefsîr, Sûre (17), 5; Tirmizî, Kıyâme, 10; İbn Mâce, Et'ime, 28; *Musned*, I, 204-205.

41 Buhârî, Vesâyâ, 1; Megâzî, 83; Cihâd, 61, 86; Hums, 3; Muslim, Vasiyye, 18; İbn Mâce, Vesâyâ, 1.

42 Buhârî, Hibe, 1; Rikâk, 17; Et'ime, 6, 41; Müslim, Zuhd, 28; Tirmizî, Kıyâme, 34; *Musned*, I, 164.

Ebû Nadir anlatıyor:

Ben Âişe validemizden şöyle konuştuğunu duydum: 'Bir gün Allah Rasûlü (sa) ile birlikte oturuyorduk. Babam Ebû Bekir bize bir koyun budu ikram etti. Gece karanlığında Allah Rasûlü (sa) ile onu kesmeye çalışıyorduk. Birisi, 'Kandiliniz ve ışığınız yok mu?' diye seslendi. "Yakacak yağımız olsa, biz onu yerdik."[43] dedim.

Enes b. Mâlik anlatıyor:

Hz. Fâtıma Peygamberimiz'e pişirdiği ekmekten bir parça getirmiş ve Allah Rasûlü, "Bu nedir?" diye sorduğunda, "Pişirdiğim çörektir. Size getirmeden içim çekmedi." demişti. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sa), "Üç gündür babanın ağzına giren ilk lokma bu olacak." buyurdu.[44]

Hz. Ömer kendi hilâfeti zamanında Müslümanların zenginleşip, refah ve lükse daldıklarını görünce şöyle derdi:

Size ne oluyor ki? Ben Rasûlullah'ın (sa) bir gün boyunca karnını doyuracak âdi bir hurmayı bile bulamadığı zamanları gördüm.[45]

Ebû Hureyre'nin rivayetine göre de Allah Rasûlünün açlıktan beline (karnına) taş bağladığı olurdu.[46] Ebû Talha anlatıyor:

Rasûlullah'a (sa) açlıktan şikâyet ettik ve karınlarımızı açıp gösterdik. Herkeste bir taş vardı. Rasûlullah (sa) da karnını açtı, onda iki taş vardı.[47]

Yukarıda rivayetlerde geçtiği üzere hayatı boyunca üst üste üç (bir rivayette iki) gün arpa ekmeğiyle dahi karnını doyurmadığı,[48] bazan bir ay boyunca mübarek hanelerinde

43 İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I, 405.
44 İbn Sa'd, *age*, I, 400.
45 Muslim, Zuhd, 34, 35; Tirmizî, Zuhd, 39; İbn Mâce, Zuhd, 10; *Musned*, I, 24. Rivayetlerle ilgili geniş bilgi için bkz. Selahaddin Polat, "Hadislerle Rasûlullah'ın Ahlakından Örnekler", *Diyanet Dergisi*, c. XVI, sy. 5, Ankara 1977, s. 268-271.
46 İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I, 400. Ebû Hureyre ve Hz. Âişe'den gelen bir rivayette aylar geçtiği halde Rasûlulah'ın (sa) evinde bir çorba pişmediği ve aile halkının hurma ve su ile beslendiği, bazan da sağılan hayvanları bulunan komşularının gönderdikleri sütü içtikleri rivayet edilir. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I, 401. Konuyla ilgili başka rivayetler için bkz. İbn Sa'd, *age*, I, 400-405.
47 Tirmizî, Zuhd, 39.
48 Buhârî, İmân, 22; Müslim, Zuhd, 22.

sıcak aş pişmediği zamanlar olduğu, bundan dolayı da bu durumlarda şöyle dua ettiği rivayet edilmiştir:

> Ey Allahım! Muhammed ailesine kifayet edecek kadar rızık ihsan eyle.[49]

Rivayetlere göre çoğu zaman yiyecek yemek bulamayan Hz. Peygamber'in (sa) maddi sofrasının değişmeyen yemek çeşidi, iki adet hurma ve su olmuştur. Hz. Âişe'nin anlattığına göre, Allah Rasûlü'nün midesine bir günde iki tür yemek birden girmemiş, et yemek istediği zaman başka bir şey yemediği gibi, hurma ve ekmek yediği zamanda onların üzerine bir şey ilâve etmezdi.[50]

Hz. Âişe anlatıyor:

> Ensardan bir kadın yanıma gelmişti. Rasûlullah'ın (sa) yatağının katlanmış bir şilteden ibaret olduğunu görünce, doğru çıkıp evine gitti ve içi yün doldurulmuş bir yatak alıp getirdi. Rasûlullah (sa) (eve) geldiği vakit, "Bu nedir?" diye sordu. Ben de "Ensardan falanca kadın gelmişti. Senin yatağını gördü ve bunun üzerine bunu gönderdi." dedim. Rasûlullah (sa) Hz. Aişe'ye, "O yatağı geri yolla." dedi. Ben ise yollamadım, çünkü böyle bir yatağın evimde bulunması hoşuma gidiyordu. Rasûlullah (sa) ısrarla bana, üç sefer onu geri vermemi istedi ve "Ey Âişe! Allah'a yemin ederim ki, şayet isteseydim Allah, altın ve gümüşten dağları benimle yürütür." buyurmuştur. Bunun üzerine ben de yatağı geri gönderdim.[51]

Yine Hz. Peygamber bir gün hasır üzerinde uyumuş ve hasır vücudunda iz yapmıştı. Bu sebeple ashaptan bazıları kendine, "Ey Allah'ın Rasûlü! Müsaade etseniz de size rahat edebileceğiniz bir yatak hazırlasak." diye teklifte bulunmuşlardı. Buna karşılık Rasûlullah "Dünyadan bana ne ki? Benimle dünyanın misali, bir yaz günü yoluculuk yapıp da, bir ağaç altında uyuyan, sonra uyanıp yoluna devam eden kimsenin misali gibidir."[52] diye cevap vermiştir. Hatta

49 Buhârî, Rikâk 17; Müslim, Zekât 126; Tirmizî, Zühd 38.
50 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, I, 404; Buhârî, İmân, 22; Müslim, Zuhd, 22. Enes b. Mâlik'in anlattığına göre, "Hz. Peygamber (sa) öğle ve akşam ekmek ile eti bir arada cem'ettiği olmamıştır." İbn Sa'd, *age*, I, 404.
51 Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'z-zuhd*, s. 30; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, XI, 102.
52 Tirmizî, Zuhd, 44, İbn Mâce, Zuhd, 3; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 1, 391; *Kitâbu'z-Zuhd*, s. 27.

Allah'ın kendisine Mekke vadisini altın yapıp emrine vermeyi teklif ettiğini, fakat bunu kabul etmeyip bir gün tok, bir gün aç kalmayı tercih ettiğini ve ayrıca, "Uhud dağı kadar altınım olsa -borcum için ayırdığım hariç- üç günden fazla saklamazdım."[53] diyerek, onun hayatı boyunca dünyalığa önem vermeyip kendine mahsus zühd hayatını tercih ettiğini göstermektedir.

Rasûlullah'ın (sa) hiç ama hiç şikâyet etmeden sürdürdüğü kendine mahsus bu hayatına aile efradı, aileleri dahi sabredemeyip, "Ey Allah'ın Rasûlü, biraz dünyalık isteriz." diyerek seslerini yükseltmişlerdi. Fakat Hz. Peygamber (sa) "Benim yaşadığım hayat bu, düşünün, ya beni ya da istediğiniz dünyalığı tercih edebilirsiniz." demiş, bu konuda düşünüp serbestçe karar verebilmeleri için de bir müddet (otuz veya yirmi dokuz gün süreyle) onlardan ayrı yaşamış, bir bakıma onları boykot etmişti. Bu süre zarfında Hz. Peygamber'i (sa) bir hasır üzerinde uyumuş gören Hz. Ömer ağlamış, Allah Rasûlü de, dünyanın değersizliğini ve dünyadan yüz çevirmek gerektiğini anlatarak onu teselli etmişti."[54] Nihayet konuyla alakalı Ahzâb suresinin ilgili âyetleri nâzil oldu:

> *Ey peygamber! Eşlerine şöyle söyle: Eğer dünya dirliğini ve süsünü (refahını) istiyorsanız, gelin size boşanma bedellerinizi vereyim de, sizi güzellikle salıvereyim. Şayet Allah'ı, Peygamberini ve ahiret yurdunu diliyorsanız, bilin ki, Allah, içinizden güzel davrananlar için büyük bir mükâfat hazırlamıştır.*[55]

Allah Rasûlü (sa) bir defasında üzerinde alâmet (sembol, işaret) bulunan nakışlı bir elbise ile namaz kıldı. Selâm verdikten sonra, "Bundaki nakışlar beni meşgul etti; bunu Ebû Cehm'e götürün de bana onun elbisesini getirin."[56] buyurdu. Böylelikle kaba giysiyi, yumuşak giysiye tercih etti.[57]

53 Buharî, Temennâ, 2; Müslim, Zekât, 31.
54 Müslim, Talâk, 29-35. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XIV, 163; XVIII, 192.
55 el-Ahzâb 33/28-29.
56 Buhârî, Salât, 244; Müslim, Mesâcid, 61; Ebû Dâvûd, Salât, 168; Nesâî, Salât, 187; İbn Mâce, Libâs, 1.
57 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 259.

Bir gece Hz. Âişe, Hz. Peygamber (sa) için yeni bir yatak sermişti. Kendisi, her zaman eski bir abânın üstünde uyurdu. O gece sabaha kadar yatakta dönüp durdu. Sabaha çıktığında Âişe'ye, "Eski abâyı tekrar ser, bu yatağı da benden uzaklaştır. Beni bütün gece uyutmadı."[58] buyurdu.

Bir defasında Allah Rasûlü'nün (sa) ayakkabısının bağı eskimişti. Onları deriden yeni bağlarla değiştirdikten sonra namaza durdu. Selâm verdikten sonra, "Bana eski olanı getirin, bunu da alın. Namaz boyunca ona baktım."[59] buyurdu.[60]

Hz. Peygamber (sa) yeni bir yüzük takmıştı. Minberde iken ona dikkatle baktı, sonra da çıkarıp attı ve şöyle buyurdu: "Bir size bakıyorum, bir buna bakıyorum, beni sizden alıkoydu."[61]

Konuyla ilgili olarak yukarıda zikredilen ve zikredilmeyen diğer rivayetlere baktığımızda bunların; Hz. Peygamber (sa) ve aile fertlerinin üç gün arka arkaya buğday ve arpa ekmeğiyle karınlarını doyurmadıkları, yine birkaç ay evde ocak yanmayıp sadece su ve hurma ile günlerini geçirdikleri, Rasûlullah'ın (sa) masa ve yükseltilmiş sofralarda yemek yemediği, çoğu zaman karnını doyuracak âdi bir hurma bile bulamadığı, bir ömür boyu elenmiş un görmediği, ailelerine yetecek kadar rızık ve azık için dua ettiği, 30 ölçek arpa karşılığında zırhını bir Yahudi'ye rehin verdiği, dokuz hane olan evlerinin bir ölçek yiyecek bulamadan sabahlayıp akşamladıkları, yatağının,

58 Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I, 465.
59 Abdullah b. Mubârek, *Kitâbu'z-zuhd*, h. no: 383.
60 Yine zayıf bir rivayette, Hz. Peygamber (sa) yeni bir çift ayakkabı edinmişti. Onların güzelliği hoşuna gidince hemen secdeye kapandı. Sonra şöyle buyurdu: "Onların güzelliği hoşuma gitti. Bana gazap etmemesi için hemen rabbimin önünde tevazu ile eğildim." Ardından o ayakkabıları çıkardı ve gördüğü ilk fakire verdi. Hz. Ali'ye yeni bir çift ayakkabı almasını emretti. O da Hz. Peygamber (sa) için bir çift Sind işi gösterişsiz ayakkabı satın aldı. Allah Rasûlü (sa) onları giydi."Zebidî, *İthafu's-Sâde*, III, 204 (Buradaki kayda göre hadisi, Abdullah b. Hufeyf, *Şerefu'l-Fukarâ* isimli eserinde zayıf bir senedle Hz. Âişe'den rivayet etmiştir).
61 *Musned*, I, 322; Nesâî, Zînet, 81. Hz. Âişe anlatıyor: "Resülullah'a (sa) Habeş kralı Necâşi'den hediyeler geldi. İçerisinde Habeşi kaşlı bir de altın yüzük vardı. Rasûlullah onu bir çöple veya tiksinerek bir parmağıyla aldı. Kızı Zeyneb'in kızı Ümâme Bint Ebi'l-Âs'ı çağırıp, 'Yavrucuğum al şunu, takın!' dedi." Ebû Dâvud, Hâtem, 8.

ayakkabısının durumu, Asr-ı sâadet'ten sonraki dönemlerde insanların ne hale gelecekleri, mideden daha tehlikeli bir kap olmadığı ve yemek yeme şeklinin nasıl olması gerektiği, sade hayat sürdürmenin imandan olduğu gibi vb. konularda olduğunu görmekteyiz. Bunların yanında Hz. Peygamber'in et, süt, tirit vb. yemekler yediği, süslü cübbe giydiği, koku süründüğü, tarak ve ayna kullandığı şeklinde rivayetler[62] de mevcuttur. Bunları da gözardı etmemek gerekir. Bizzat Hz. Peygamber'in hayatına baktığımızda görürüz ki o, bir peygamber olduğu kadar, bir devlet reisi, bir komutan, bir âbid, bir hâkim, bir öğretmen ve aile reisi idi. Eğer bulabilirse yiyecek ve içeceklerin iyi ve güzelini tercih eder, güzel giyinmeyi, güzel koku sürünmeyi severdi. Hz. Peygamber böyle davranmakla, aslında Kur'an'ın şu emrine uymuş olmaktan başka bir şey yapmıyordu: *"Allah'ın sana verdikleriye ahiret yurdunu ara, dünyadan da nasibini unutma."* (el-Kasas 28/77)[63]

Ancak çalışmanın boyutunu aşacağı ve ayrı bir çalışmayı gerektirdiği için kapsamlı isnad ve metin tetkiki/tenkidi yapamadığımız bu rivayetlerin değeri ile ilgili genel olarak şunlar söylenebilir: Burada yer verilen ve yer verilmeyen benzer rivayetlerin hemen hemen hepsi rivayet edenlerin ferdî tespit ve intibalarından ibarettir. Bunlar tek taraflı ve eksiktir.[64] Herkes belli bir zaman kesitinde Hz. Peygamber'i (sa) nasıl görmüşse onun o zamanki halini, anlatmaya ve yansıtmaya çalışmıştır. Anlatılmaya çalışılan dönem Medine hayatının ilk yılları olup, topyekün maddi sıkıntı çekildiği zamanlardır. Rasûlullah'ın (sa) belli dönemlerde maddi sıkıntı çektiğini anlatan bu tür hadislerden devamlı fakirliği ve zühdü tercih ettiğini söylemek doğru değildir. Bütün bunlarda fakirlik veya zenginliğin olumsuz durumlarına dikkat çekildiği anlaşılmaktadır.[65] Veya zorunlu olarak maddi sıkıntı çektiği

62 Bkz. Buhârî, Tefsîr, Sûre (17), 5; Tirmizî, Kıyâme, 10; İbn Mâce, Et'ime, 28; *Musned*, I, 204-205; Ebu'ş-Şeyh el-Isbehânî, *Hz. Peygamber'in Edeb ve Ahlakı*, s. 113-116; 159-162; 185-189, 194, 197-198, 208.

63 M. Hayri Kırbaşoğlu, *Sünnetten Çağa Elli İki Mesaj*, s. 46.

64 Bkz. Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik Zenginlik Problemi*, s. 191.

65 Bkz. İbn Hacer Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Kahire 1988, XI, 286-299.

dönemleri örnek almak mecburiyetinde de değiliz. Ancak zorunlu dönemlerde fakirlikten de olsa Hz. Peygamber'in bu tür zühdî tavırları andıran tavırları kendi tercihidir. Çünkü bolluk ve refah dönemlerinde de bu tavrını sürdürmüştür.

Şunu da belirtmek gerekir ki, peygamberlik vazifesi Rasûl-i Ekrem'in (sa) ailesinin gelirini büyük ölçüde azaltmış ve hatta bir süre tamamen kesintiye bile uğratmıştır. Kaynaklar onun, âilesini, hicrî 3. ve 4. yıllara kadar ne gibi gelir kaynaklarıyla geçindirdiği hususunda bir bilgi vermez. (...) Bir taraftan ilâhî vazifeyi yerine getirme mecburiyeti, öte yandan tabiatından kaynaklanan beşerî istekler, aile mesuliyeti ve ayrıca toplumun sert ve vahşi tepkisi bütün bunlar ona ancak bir peygamberin dayanabileceği külfetler getiriyordu.[66] Hz. Peygamber (sa) hayatının belli kesitlerinde bazı sebeplere bağlı olarak maddi sıkıntı içerisinde kalmış ve maddi zorluklarla karşılaşmıştır. Bunun aksini kimse iddia edemez. Onun zaman zaman aç kalışının sebebini etrafındaki fakir ve yoksul insanlarla ilgilenişine ve onların ihtiyaçlarını karşılamak için uğraş vermesine bağlayan sahâbîler vardır. Ancak Hayber'in fethinden sonra öncesine nazaran topyekün bir ferahlama olmuştur.[67] Rasûl-i Ekrem (sa), Hayber arazisinin mahsullerinden her yıl zevcelerinden her birine 100 vesk,[68] buğday, 80 vesk hurma, 20 vesk arpa verirdi.[69] Ancak zorunlu dönemlerde fakirlik ve yokluktan da olsa Hz. Peygamber'in bu tür zühdî tavırları andıran davranışları kendi tercihidir. Çünkü bolluk ve refah dönemlerinde de bu tavrını sürdürmüştür.

İşte bu noktada Hz. Peygamber'in mal varlığı ve geriye neler bıraktığının bilinmesi onun zühd hayatı açısından sağlıklı bir sonuca ulaşmak için önem arz etmektedir.

66 Celal Yeniçeri, "Hz. Peygamber Âilesinin Gelirleri, Geçimi ve Bıraktığı Miras", s. 354.

67 Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, II, 113-115. Hayberdeki arazi, ganimet ve mal varlığının taksimi için bk. Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhim, *Kitâbu'l-harâc*, Pakistan, 1987, s. 50-51.

68 1 vesk= 122,161 kg.dır. Buna göre 100 vesk=12216,1 kg. dır. Bkz. Muhammed Necmüddîn el-Kürdî, *Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri* (trc. İbrahim Tüfekçi), İstanbul 1996, s. 210.

69 Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-harâc*, s. 89-91.

1. Hz. Peygamber'in (sa) Mal Varlığı ve Bıraktığı Miras

Konuyla ilgili kaynaklarda farklı ve çelişkili gözüken rivayetler bulunmaktadır. Hz. Âişe'den rivayet edildiğine göre, "Rasûlullah (sa) vefat ettiğinde evimizde biraz arpadan başka yiyecek hiçbir şey yoktu. Uzun zaman hep ondan yedim, bitecek diye telâşlanıp ölçtüm, böylece tevekkül ortadan kalkmış oldu ve hemen tükeniverdi."[70] Yine Hz. Âişe ve diğer bir kısım râviler kanalıyla gelen bir rivayette "Rasûlullah (sa) vefat ettiğinde geriye ne bir altın, ne bir gümüş, ne bir köle ve cariye, ne de koyun ve deve (bunlardan birini) bırakmıştır."[71] Müminlerin annesi Cüveyriyye bint Hâris'in erkek kardeşi Amr b. Hâris şöyle demiştir:

> Rasûlullah (sa) vefat ettiğinde geride sadece bindiği beyaz katırı, silahı ve yolcular için vakfettiği arazi dışında ne altın ne gümüş ne köle ne câriye ne de bir şey bıraktı.[72]

Hz. Peygamber dünya nimetleri bu kadar önüne serildiği halde, vefat ettiğinde geriye çok az bir şey bıraktığı rivayet edilir. Hatta bir rivayete göre Rasûlullah (sa) vefat ettiğinde zırhı, bir Yahudi'de rehin olarak bulunuyordu. Rivayete göre o, Yahudi'den aldığı bir miktar buğday karşılığında, zırhını rehin olarak bırakmıştı.[73]

Hz. Peygamber ne peygamberliği ve ne de devlet başkanlığı karşılığında herhangi bir maaş almıyordu. Kur'an-ı Kerim'de onun görevi karşılığında ücret istemediğine ve bir karşılık verilmediğine dâir pek çok âyet bulunmaktadır.[74] O, Müslümanlardan tahsil edilen gelirlerin; hem kendisine hem de aile

70 Buhârî, Humus 3; Müslim, Zuhd, 27; *Musned*, IV, 256.

71 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, II, 316-317; Buhârî, Vesâyâ, 1; Megâzî, 83; Cihâd, 61, 86; Hums, 3; Muslim, Vasiyye, 18; İbn Mâce, Vesâyâ, 1.

72 Buhârî, Vesâyâ, 1; Megâzî, 83; Cihâd, 61, 86; Hums, 3; Muslim, Vasiyye, 18; İbn Mâce, Vesâyâ, 1.

73 Buhârî, Rikâk, 17, Megâzî, 86; Muslim, Zuhd, 18, 19; Zekât, 126; Tirmizî, Zuhd, 38; Nesâî, Buyû', 83; İbn Mâce, Rehn, 1. Rivayetin metin tenkidi açısından değerlendirilmesi için bkz. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed ed-Dineverî, *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs* (Hadis Müdâfaası), (trc. M. Hayri Kırbaşoğlu), İstanbul 1989, s. 240-244; M. Said Hatiboğlu, *İslami Tenkid Zihniyeti*, s. 56-57.

74 "*Halbuki sen bunun için (peygamberlik görevini ifa için) onlardan bir ücret istemiyorsun. Kur'ân, âlemler için ancak bir öğüttür.*" Yûsuf 12/104. Ayrıca bkz. Sebe 34/47; eş-Şûra 42/23; es-Sâd 38/86; Tûr 52/40; el-Kalem 52/46.

fertlerine ve akrabalarına haram olduğunu ilân etmiştir.[75] Böylece onun bu gelirlerden herhangi bir şekilde faydalanması söz konusu değildir.

18. ve 19. asırlara gelinceye kadar krallar, devlet başkanları vergiyi halk adına değil, kendi adlarına toplamışlardı. Bu alanda ilk yeniliği Hz. Muhammed (sa) yaptı ve "halktan vergiyi gene halk için toplama" esasını getirdi. Hz. Peygamber tarafından 1400 sene önce ortaya konulan bu esas, günümüz çağdaş bütçe hukuklarının temelini ve ruhunu oluşturmaktadır ki bu, demokrasilerin hiçbir zaman vazgeçemeyecekleri bir kaide olmuştur.[76]

Onun mal varlığının kaynaklarını ve gelirlerini genel manada şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

a) Kendisine verilen hediyeler.[77]

b) Gayrimüslimlerden vergi olarak toplanan ve fey ismi verilen gelirlerden hissesine düşenler.[78]

c) Savaşlarda elde edilen ganimetlerde hissesine düşenler. Onun ganimet ve fey gelirlerinden sadece Kur'an-ı Kerim tarafından belirlenen hakları bulunuyordu.[79] Dolayısıyla

75 Bkz. Celal Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, s. 290, 357-363.
76 Celal Yeniçeri "Hz. Peygamber Âilesinin Gelirleri, Geçimi ve Bıraktığı Miras", s. 360; "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'de İslâm*, İstanbul 1995; I, 328.
77 Hediyeleri kabul ettiğine dair geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, I, 388-391; Buhârî, Rikâk, 17; Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (trc. M. Sait Mutlu-Salih Tuğ,), İstanbul 1965, II, 229-230, 1041.
78 Fey: Gayrimüslimlerden sulh yoluyla alınan vergilerdir. Bunlar da; onların mal ve canlarının teminatı olarak ödedikleri "cizye: kişi vergisi", fethedilip halkına bırakılan arazilerden veya sulh yoluyla alınan yerlerden belli ölçülere göre tahsil edilen "harac" gelirleri ve bu tebaanın ödedikleri gümrük vergileridir. Yabancı gayrimüslim tüccarların ödedikleri gümrük vergileri de fey gelirlerine dahildir. Bkz. Celâl Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, s. 234-235. Fey ve taksimâtıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye* (*İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*), (trc. Ali Şafak), İstanbul 1976, s. 140-141.
79 Celal Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi", I, 338-339. Ganimetlerdeki hissesi hakkında şu âyet bilgi vermektedir: "... *Ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Rasûlüne, onun akrabalarına, yetimlere, yoksullara ve yolcuya aittir. Allah her şeye hakkıyla kadirdir.*" el-Enfâl 8/41.

Hayber, Fedek ve Nadîroğulları'ndan payına düşen araziler ve hurmalıklar vardı.[80]

Rasûlullah'a (sa) babasından Ümmü Eymen adında bir câriye, beş deve, bir miktar davar, kölesi Şükrân ve bunun Sâlih isminde oğlu miras kalmıştı. Annesi Âmine'den ise bir ev, hanımı Hz. Hatice'den de bir ev ve bir miktar menkul mal miras kalmıştır.[81] İbn Abbas da onun 100 devesi olduğundan bahseder.[82] Vedâ haccında kesmeye niyet ettiği 100 deveden altmış üç tanesini bizzat kendisi kesmiş, geri kalanını da Hz. Ali'ye kestirmiştir.[83]

İbn Sa'd (ö. 230/849) ve İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), yirmi adet süt veren devesi, yedi koyun ve yedi adet keçisi, 7 adet atı, ayrıca katır ve merkepleri olduğunu söyler. Sahip olduğu köle ve câriyelerinden de bahsedilmektedir.[84] İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) de Hz. Peygamber'e ait sağılan kırk beş deve, 100 adet koyun veya keçi,[85] ihtilaflı olsa da on beş kadar atından söz etmektedir.[86] Bunlarla birlikte Hz. Âişe, Peygamber'in kullandığı yatağından da şöyle bahseder:

"Rasûlullah'ın yatağının yüzü tabaklanmış deriden, içi de yumuşak hurma lifindendi."[87] Rasûl-i Ekrem (sa) kuru hasır

80 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, I, 502-503; II, 58, 114. Ayrıca bkz. Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, II, 229-230; Celâl Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi", I, 344.
81 Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, s. 162-63; Celal Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi", s. 317.
82 Ebu'ş-Şeyh el-Isbehânî, *Hz. Peygamber'in Edeb ve Ahlakı* (trc. Naim Erdoğan), İstanbul 1995, s. 139.
83 İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd* (trc. Muzaffer Can), II, 825-826. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Menâsik, 24; İbn Mâce, Menâsik, 84. Buhârî'de yedi deve kestiği rivayeti de bulunmaktadır. Bkz. Buhârî, Hac, 120. Geniş bilgi için bkz.İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, XI, 297.
84 Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, I, 489-498; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi* (trc. Heyet), İstanbul 1985, II, 286-289.
85 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, I, 164.
86 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, I, 163-64; Ebu'ş-Şeyh el-Isbehânî, *Hz. Peygamber'in Edeb ve Ahlakı*, s. 138-39. 100 adet keçisi olduğuyla ilgili olarak bkz. Ebû Dâvûd, Tahâret, 56.
87 Buhârî, Rikâk, 17. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, I, 464-465; Ebû Dâvûd, Libâs, 42; Tirmizî, Libâs, 27; İbn Mâce, Zuhd, 11; *Musned*, VI, 48.

veya kanepe üzerine yatıp uyuduğu zamanlar da oluyordu. O, yatak hususunda, daima sert ve serin tutan malzemeyi tercih etmişler; insanı çok uyutan, rehavete sevkeden yumuşak ve konforlu malzemeden titizlikle sakınmıştır.[88] Ancak Hz. Âişe'nin evindeki döşeğinin yüzü meşin idi. İçine yün veya pamuk yerine hurma lifi doldurulmuştu. Yastıkları da aynı malzemeden yapılmıştı.[89]

Hz. Peygamber, hicretin 9. yılına gelindiğinde Yemen de dahil olmak üzere bütün Arabistan onun idaresi altına girmiş, Bizans ve Sâsânî hudutlarına erişilmişti. Devletin gelirleri, eskisine nazaran artmış ve Rasûl-i Ekrem (sa) şahsi gelir kaynakları arazileri de çoğalmıştı. (...) Ancak Rasûlullah (sa), hanımlarına, eskisi kadar sıkıntılı olmasa da sade bir hayat yaşatıyor ve şahsi gelir fazlasını, pek çok eserin kaydettiğine göre devletin ve halkın umumi ihtiyaçlarına, harp, silah ve vasıtalarının teminine ve fakirleri sosyal güvenliğe kavuşturmaya harcıyordu.[90] Bundan dolayı Hz. Peygamber'in hayat standardı, gelirlerin paralelinde artmamış ve bu durum bir süre hanımlarıyla arasının açılmasına sebep olmuştur.[91] Rasûlullah (sa), Nadîroğulları hurmalığından elde ettiği mahsulünü satar ve bu parayla ailelesinin bir yıllık ihtiyacı için ayırırdı Geri kalanı devlet malına katardı. Bunu hayatı boyunca böyle yapmıştır.[92]

Verdiğimiz bütün bu bilgilerde -her ne kadar bazılarında muhteva ve sıhhat bakımından farklılıklar olsa da- Hz.

88 Ali Yardım, *Peygamberimizin Şemâili*, s. 346.
89 Ali Yardım, *Peygamberimizin Şemâili*, s. 346. Hafsa vâlidemiz, her gece serdiği örtüyü (battaniyeyi) veya döşeği bir gece dört kat yaparak serer. Hz. Peygamber, onun üzerinde uyur, sabah kalkınca Hz. Peygamber Hafsa'ya; "Ey Hafsa! Dün geceki döşeğin ne idi?" diye sordu. "Her gece serdiğim döşek. Ne var ki, bu gece ben onu dörde katladım." dedi. "Ey Hafsa! Onu eski haline çevir; çünkü yeni hali beni gece namazından alıkoydu." buyurdular. Bkz. Ebu'ş-Şeyh el-Isbehânî, *Hz. Peygamber'in Edeb ve Ahlakı* s. 146.
90 Celal Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi", I, 342.
91 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Celâl Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi", I, 343-346.
92 Bkz. Buhârî, Nafakât, 3, Megâzî, 24; Müslim, Cihâd, 48; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, I, 503.

Peygamber'in hayatının tamamında olmasa bile belli dönemlerinde sahip olduğu mal varlığından hiç de fakir olmadığı ve maddi sıkıntı çekmediği anlaşılmaktadır. Hiçbir şeyinin olmadığını söylemek zordur. Ancak vazifelerin en ağırıyla görevlendirilen Hz. Muhammed (sa) ve dolayısıyla ailesinin sık sık geçim sıkıntısı içine düştüğü de bir gerçektir. O büyük davanın tebliği, Hz. Peygamber'e şahsen geçim peşinde koşma imkânı vermiyordu. Aynı davada ona yardımcı olanlar da başlangıçta bu sıkıntıları çektiler. Sıkıntıların en başında şüphesiz ki yeterli rızık temin edememe geliyordu. Rasûlullah (sa) kısıtlı imkânlarıyla ailesinin nafakasını sağlamaya çalışıyordu.[93] Dolayısıyla hayatının belli kesitlerinde Hz. Peygamber'in maddi sıkıntı çektiği de bir gerçek olup, bunu dile getiren muhtelif rivâyetler mevcuttur.[94] Böylelikle hayatının tamamını aynı kategoride değerlendirmek mümkün değildir. Nitekim Kurtubî'nin (ö. 671/1273) Rasûl-i Ekrem (sa) fakirlik ve zenginlikle olan ilişkisini üç safhada değerlendiren şu yaklaşımı gerçekçidir ve onun çeşitli dönemlerdeki mali durumunu yansıtır:

a) Fakirlik safhası (İlk zamanlar fakir olup, sabır ve tahammül gösterdiği dönemler).

b) Zenginlik safhası. Fetihler yoluyla elde edilen menkul ve gayri menkuller sayesinde elde edilen maddi refah seviyesi. Bu safhada Hz. Peygamber, etrafındaki ihtiyaç sahiplerini de hiç unutmamış, onları da müstefit kılmıştır.

c) Başkasına muhtaç olmayacak (orta hal) seviyede bulunduğu safha ki, Rasûlullah (sa) bu hal üzere vefat etmiştir.[95] Kurtubî'nin bu yaklaşımının gerçekçi olduğunu düşünüyoruz.

93 Celâl Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi", I, 348-49.

94 Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, XI, 297; Celâl Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi", I, 348-352.

95 Kurtubî, insan için üçüncü halin en efdal olduğu görüşündedir. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî*, XI, 331. Ayrıca bkz. Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik Zenginlik Problemi*, s. 205-206.

Ganimetler sayesinde Hayber fethiyle Müslümanlara bir ferahlık gelmesine karşın yine de darlık, sıkıntı ve geçim sıkıntısı tamamen ortadan kalkmış değildi. Çünkü Medine, sıkıntı ve darlık çekilen bir belde idi.[96] Ali Yardım, Hz. Peygamber'in maddi sıkıntı çekmesinin sebebini farklı bir açıdan ele alarak şöyle açıklar: Yukarıda geçen hadislerde Hz. Peygamber'in sofrasında uzun müddet su ve hurmadan başka bir şey bulunmayışının ve çoğu zaman açlık çekişinin başka bir sebebi, onun fedakârlık ve cömertliğinden kaynaklanıyordu. Yoksa yokluktan değil; kendi dışındaki muhtaçların çokluğundandır. Bu durum, Rasûlullah'ın (sa), "Komşusu aç iken, tıka basa karnını doyuran kimse (gerçek) mümin değildir." hadisinin[97] bizzat kendisi tarafından yaşanmasıdır. Bu konuyla ilgili hadisleri açıklayan bir kısım âlimlerin, "Hz Peygamber'in geçim sıkıntısı çekmesi, ihtiyarî (kendi irâdesi ile ortaya çıkan) bir fakirliğin neticesi olup, ıztırarî (çaresizlik sonucu) bir fakirlikten dolayı değildi." demelerinin hakikati de budur.[98] Rasûlullah'ın (sa) sofrasında misafir hiç eksik olmazdı, yalnız başına yemeğe oturduğu çok nadirdi. İhtiyaç sahibi insanlar çoktu. Aynı zamanda dışarıdan gelen heyetlere de ziyafetler veriliyordu.[99] Bu bağlamda Hz. Peygamber'in kurduğu üç çeşit sofradan bahsedilir:

a) Âile sofrası

b) Fakirlere ve misafirlere kurduğu sofralar

c) Siyasi (nitelikli) sofralar.[100]

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Hz. Peygamber'in hayatının tamamıyla fakirlikle geçmediği, varlıklı olduğu ve bolluk gördüğü zamanlar da olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin kaynaklarda onun yediği yiyecek ve içecekleri incelediğimizde tükettiği çok çeşitli yiyecek ve içeceklerle karşılaşıyoruz. Rasûl-i Ekrem'in

96 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, I, 409.
97 Buhârî, *Edebu'l-Mufred*, I, 125, h. no: 112; Hâkim, *el-Mustedrek*, IV, 167.
98 Ali Yardım, *Peygamberimizin Şemâili*, s. 445-446.
99 Bkz. Buhârî, Megâzî,.12; Müslim, Zekât, 41.
100 Bk. Celal Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi", I, 346.

(sa) tükettikleri arasında deve, koyun ve tavuk eti, toy kuşu, zebra ve tavşan eti, kebap, helva, bal, kuru ve yaş hurma, süt, un çorbası, hurma şerbeti, acur, keş yemişi, kabak, tereyağı, peynir, zeytin yağı, karpuz vb. yiyecek ve içecekleri sayabiliz.[101] Damak tadına sahip olan Hz. Peygamber, et konusunda hayvanın kol ve sırt kısmını sevmektedir.[102] Bütün bunlar Rasûlullah'ın (sa) maddi refah seviyesini göstermektedir. Ancak o, varlıklı olduğu zamanlar elindekilerini etrafındaki ihtiyaç sahiplerine vermiştir. Çünkü etrafında yoksul ve ihtiyaç sahibi insanların sayısı oldukça çok idi. O, böyle bir ortamda mal, mülk, servet, altın ve gümüş biriktiremezdi. Ayrıca o isteseydi maddi açıdan çok rahat ve sıkıntısız bir hayat yaşayabilirdi. Yeryüzünün hazineleri, ülkelerin anahtarları ona verilmesi, önceki peygamberlere helâl kılınmayan savaş ganimetleri ona helâl edilmesine, o hayatta iken Hicaz, Yemen ve bütün Arap yarımadası, Irak ve Şam bölgelerinin fethedilmesiyle oralardan elde edilen "*Ganimetlerin beşte birinin Allah'a, Rasûlüne... ait.*"[103] olmasına, cizye ve zekâtlardan, başka ülkelerin krallarında bile toplanamayacak kadar çok malın Rasûlullah'a (sa) toplanıp getirilmesine rağmen o, bunlardan en küçük bir şeyi kendine almamış, bir dirhem dahi alıkoymaksızın hepsini uygun şekilde sarfetmiş ve onlarla başkalarının ihtiyaçlarını gidermiş ve Müslümanları güçlendirmeyi hedeflemiştir.

Bunun da ötesinde Hz. Peygamber, en asgari geçim seviyesinde aile ihtiyaçlarının ötesindeki fazlalıkları hiç bekletmeden daima muhtaçlara ve harp için gerekli silâh ve malzeme teminine harcadığından, sene sonunda zekât mükellefi olma

101 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubrâ*, I, 391-394; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Meâd*, I, 175-176. Hz. Peygamber'in yiyecek ve içecekleri hakkında geniş bilgi için *Kütüb-i Sitte*'nin 'Et'ime ve Eşribe' bölümlerine bakılabilir. Ayrıca bkz. *Musned*, I, 204-205; Ali Yardım, *Peygamberimizin Şemâili*, s. 219. Bir hadiste "Et, dünya ve cennet ehli yemeklerinin şahıdır." buyrulmuştur (İbn Mâce, Et'ime, 27-29). Hz. Peygamber'in et yemesi, yediği etler ve sevdiği meyveler hakkında bilgi için bk. Ebu'ş-Şeyh el-Isbehânî, *Hz. Peygamber'in Edeb ve Ahlakı*, s. 185-189, 194, 197-198, 208.

102 İbn Mâce, Et'ime, 28.

103 Bkz.el-Enfâl 8/41.

gibi bir durumla karşılaşmamıştır. Aslında onun yaptığı şey bir bakıma her zaman zekât vermek gibi bir şeydir.[104]

B. Rasûlullah (sa), Sosyal Hayat ve Zühd

İnsan sosyal bir varlıktır. Her insanın pek çok noktada birbirine muhtaç olduğu bilinen bir gerçektir. İnsanın dünyada mutlu ve huzurlu yaşabilmesi kendisinin dışındakilerle, yani sosyal çevresi ile ilişkilerini sağlıklı bir zemine oturtmasına bağlıdır. Bundan dolayıdır ki, etrafındakilerle ve yaşadığı toplumdaki sosyal sınıflarla haksızlığa ve çatışmaya mahal vermeden diyalog içerisinde bulunmak, sosyal hayatın içerisinde kalınarak topluma hizmet sunmak; dostluğu devam ettirebilmek, düşmanlığa sebep olabilecek tavır ve davranışlardan kaçınmak, toplumlarda değişimin öncüsü olan kişilerde olması gereken özellikler arasında yer almaktadır. Peygamberler de yaşadıkları toplumlarda bu yönüyle öncü olmuş şahsiyetlerdir.[105]

Dünya hayatı kurulduğundan beri toplumda zengin ve varlıklı insanlar olduğu gibi, fakir ve varlıksız insanlar da sürekli olagelmiştir. Bütün insanların mal varlığında eşit olması düşünülemez. Sosyal ve ekonomik statülerde eşitliğin sağlanması imkânsızdır. Bu, eşyanın tabiatına aykırıdır. İslam dini sınıf ve statü farkına bakmasızın herkese insanca muâmele yapılmasını ister. Diğer bazı dinlerde olduğu gibi inananlarına belli bir hayat anlayışını, dünya görüşünü ve olaylar karşısında belirli bir tutumu telkin ve tavsiye eden İslam dini, inananların onu anlamaları ve yorumlamaları çerçevesinde belirli bir zihniyeti de beraberinde getirmiş ve yerleştirmeyi gaye edinmiştir. Söz konusu bu zihniyet yorumlara göre bazan aktif, canlı ve hareketli, bazan pasif, âtıl ve durgun bir hayat anlayışını oluşturmuştur. Müslüman toplumun büyük bir bölümü tarafından paylaşılan dinî inanç ve değerlerin oluşturduğu ikinci tür olumsuz bir zihniyet anlayışı, onların

104 Celal Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi", I, 334. Ayrıca konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik Zenginlik Problemi*, s. 194-214.

105 Bkz. Habil Şentürk, *İslâmî Hayatın Psikolojik Temelleri*, Isparta 2005, s. 32-34..

çalışma ve iş alanlarına da tesir etmiştir. Hz. Peygamber de hayatı boyunca her statüdeki insana insanlığını hatırlatmış ve onlara insanca muamele yapılması konusunda örnek davranışlar sergilemiştir. Özellikle toplumda hor görülen ve değer verilmeyen insanlara yani yoksullara, yetimlere, miskinlere, kölelere, kadınlara ve çocuklara özel ilgi göstermiş, onlarla yakından ilgilenmiş ve onlara da insanca muamele yapılmasını öğretmiştir. Bu özel ilgiden dolayı bu konuyla ilgili söylemiş olduğu bazı hadisler maalesef yanlış anlaşılmıştır.[106] İşte bu noktada sosyal hayat içeresinde bulunan biri olarak Hz. Peygamber'in dünya ve dünyalık şeylere karşı hırs ve ihtirası terk gayreti içinde olduğu, elindekileri toplumun faydası için harcadığı, sosyal dayanışma içerisinde bulunduğu, bunu teşvik ettiği, toplumda hor görülen ve değer verilmeyen insanları kollayıp gözettiği, hatta bu noktada aşırı gidenleri ve şehvetlerine düşkün olanları uyardığı ve eğitilmesi gerektiğiyle ilgili en güzel örnekler sunduğu görülmektedir. Hz. Peygamber, en asgari geçim seviyesinde aile ihtiyaçlarının ötesindeki fazlalıkları hiç bekletmeden ihtiyaç sahiplerine veriyordu.[107]

Bu yönüyle Rasûlullah'ın (sa) zühd anlayışında sosyal ve ekonomik hayatın içinde bulunmanın, çalışıp kazanmanın ve insanlara infak etmenin önemli bir yeri vardır. Hz. Peygamber bu konuda da öncü ve örnek olmuş, infakta bulunmuş, yoksullara yardım etmiş ve her konuda başkalarını yararlandırmak için çaba göstermiştir. Onun sosyal boyutlu bu tutum ve davranışları, nimetleri elde etmeye çalışan kimsenin gösterdiği olumlu bir zahitlik örneğiydi. Hz. Peygamber, bu konumuyla sosyal ve ekonomik hayatın bizzât içerisinde, merkezinde bulunuyordu. Onun zâhidliği, Hint felsefesinden esinlenerek elde edilen mahrumiyet zâhidliği değildi. Bu zâhidlik, başkaları için çalışıp kazanan kimsenin zâhidliğiydi. Kazandıklarının belli bir kısmını hayatını sürdürebilmek ve başkalarının yararına olan çalışmaları devam ettirebilmek için kendi şahsına ayırıyordu. (...) Onun zâhidliği, manastırlara kapanan

106 Bkz. Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, s. 171.
107 Bkz. Celâl Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi", I, 334.

rahiplerin zâhidliğine benzemiyordu. Aksine o, hayatın bütün alanlarında uğraş veriyor ve bu ruhu çevresindeki insanlara aşılamaya çalışıyordu.[108]

Onun sosyal hayatı ilgilendiren zühdî hayatının belirgin bu gibi özellikleri olduğundan bunları ayrı ayrı ele alıp sıralamak yerinde olacaktır:

1. Fertleri manevi hasletlerini yitirmiş, cimrilik, istiğnâ ve inkâr gibi şeylerle köreltip dünyevileşmiş bir toplumda, fert-toplum, toplum-fert münasebeti ve etkileşmesi sebebiyle dünya hırsı, bencillik, israf, lüks ve servetle şımarma ön plana çıkar; özellikle bu menfi sıfatlarda öne çıkan kimseler, toplumu daha bir yozlaşmaya ve çöküşe götürür. Bu noktada Allah yolunda, insanlığın yararına yapılan infakın, insan psikolojisi ve kişiliği üzerinde katkı ve etkileri olduğu gibi, toplumların varlıklarını idamede, sosyal yapılanmaları üzerinde de etkileri vardır. Sosyal dayanışma ve yardımlaşma hem içtimaî hayatın kalitesini yükseltir, hem de umumi huzura büyük ölçüde zemin hazırlar. Medeniyetlerin ve milletlerin gerek inşasında, gerekse çöküşünde verme kültürünün (infak) rolü büyüktür.[109]

Hz. Peygamber (sa) insanın dünyevileşmesinin önemli noktalarından biri olan dünyevi şeylerin, özellikle de servetin insan psikolojisi üzerindeki etkisinin, diğer bir ifadeyle dünya metâının insan aklı ve duygusuna negatif baskısının ve insanın sinesini imana ve yüzünü uhrevî âleme yöneltici en mühim faktörlerden birisinin infak olduğunu bildiği için elinde bulunan dünyalık olan şeyler toplumda ihtiyacı olanlara dağıtmış ve öncülük yapmıştır. Bu konudaki bazı rivayetler şöyledir:

Ebû Zer anlatıyor:

> Peygamber (sa) ile birlikte Medine'nin Harra mevkiinde yürüyordum. Derken Uhud dağı karşımıza çıkıverdi. Rasûlullah (sa):
>
> "Yâ Ebû Zerr!" dedi. Ben de, 'Buyur yâ Rasûlallah, emrine amadeyim' dedim. Rasûlullah (sa),

108 Muhammed Ebû Zehra, *Son Peygamber Hazret-i Muhammed*, I, 318, 319.
109 Bkz. Yunus Ekin, "İslâm'da, Dünya-Ahiret Dengesi Açısından İnfakın Önemi", www.yenuumit.com.

'Yanımda şu Uhud dağı kadar altın olsa bu iş beni sevindirmez. Bir borcu ödemek için ayırdığımdan başka da yanımda bir dinar bulunduğu halde üç gün geçmesini istemem. -Rasûlullah (sa) önüne, sağına, soluna ve arkasına verme işareti yaparak- yanımda bulunanı şöyle şöyle Allah'ın kullarına dağıtmak isterim, buyurdu ve yoluna devam ederek, 'Dünyada kendilerine çok mal verilenler âhirette sevabı az olanlardır veya cennette onlar azınlıktadırlar. Yalnız sağına soluna şöyle şöyle infak edenler müstesnadır. Onlar da ne kadar azdır' buyurdu...[110]

Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu:

Uhud dağı kadar altınım olsa borcum kadarı hariç ondan yanımda bir miktar bulunduğu halde üzerimden üç gece bile kalmaması beni sevindirir.[111]

Hz. Peygamber (sa) hastalığında evinde yedi (veya altı) altın bulunduğunu hatırlayınca onların fakirlere dağıtılmasını istemiştir. Kendisi bu şekilde ölmeyi uygun bulmamıştır.[112]

Bir defasında Hz. Peygamber'e (sa) yatsı vakti beş veya altı dinar para gelmişti. O gece para yanındayken yatağa yattı. Ama gece yarısı kalktı, geç vakitte parayı elinden çıkarttı. Hz. Âişe diyor ki: "Ancak bundan sonra uyudu ve hırıltısını duymaya başladım. Allah Rasûlü (sa) daha sonra şöyle buyurdu:

Eğer Muhammed yanında bu parayla rabbine kavuşursa, ne olacağını zanneder acaba?[113]

110 Rivayetin devamı şöyledir: "Sonra bana, 'Ben yanına gelinceye kadar yerinde dur' diye tembih ederek gecenin karanlığında yürüyüp gözden kayboldu. Bir müddet sonra yükselen bir ses duydum. Bir kimsenin Peygamber'e (sa) saldırmasından korktum, yanına gitmek istedim. Fakat ben gelinceye kadar olduğun yerden ayrılma emrini hatırlayarak o gelinceye kadar bir yere ayrılmadım. Rasûlullah (sa) yanıma gelince bir ses duydum ve korktum diyerek olanları anlattım. 'Sen o sesi duydun mu?' diye sordu. Ben evet diye cevap verdim. Bunun üzerine bana dedi ki: 'O Cebrâil idi. Bana ümmetinden Allah'a ortak koşmayarak ölen kimse cennete girer' dedi. Ben, 'Zina edip hırsızlık yapsada mı?' dedim. 'Zina etse de hırsızlık yapsa da cennete girer' buyurdular." Buhârî, İstikraz, 3, Müslim, Zekât, 32.

111 Buhârî, Temennâ, 2; İsti'zân, 30, Rikâk, 14; Müslim, Zekât, 31; İbn Mâce, Zuhd, 8. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, II, 237-238.

112 İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ.*, II, 237-238; *Musned*, VI, 49; Humeydî, *Musned*, I, 135, h. no: 283.

113 İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ.*, II, 237-239; *Musned*, VI, 49.

Kendisi ziyafet verdiği gibi, ziyafetlere de gitmiştir. Evliliklerinde düğün yemeği verdiğine dair bilgiler mevcuttur. Örneğin Hz. Zeyneb (ö. 20/641) ve Hz. Safiyye (ö. 50/670) ile evlendiğinde düğün yemeği vermiştir.[114] Hediye kabul ettiği gibi, hediye de vermiştir. Mesela Hz. Ömer'den devesini satın almış ve deveyi oğlu Abdullah'a hediye etmiştir.[115]

Bu bağlamda Hz. Peygamber'in (sa) hatırlanması gereken zühdî tavır ve davranışlarından biri de onun cömert olması ve cömertliği teşvik etmesidir. Çünkü cömertlik, zâhidin sıfatı olarak kabul edilmiş ve zâhid olan kimsenin muhakkak cömert olacağı belirtilmiştir.[116]

Rasûlullah (sa) insanların en cömerti idi ve esen rüzgardan daha cömertti. Abdullah b. Abbâs, Hz. Peygamber'in cömertliğini şöyle anlatır:

> "Allah'ın Rasûlü, insanların en cömerti ve en iyilik severiydi. Ramazanda Cebrâil ile beraber bulunduğu zamanlarda her şeyini verirdi." Cebrâil, her ramazan gecesi Rasûlullah'ın yanına gelir, ona Kur'an öğretirdi. Cebrâil şöyle derdi: "Allah'ın Rasûlü bereket getiren rüzgârlardan daha cömerttir."[117]

Hz. Peygamber (sa) her zaman hayatında son derece cömertçe davranışlarda bulunmuştur. Bu konuda sayısız örnek vardır. Bunlardan bazıları şöyledir:

> ...Bir ganimet dağıtımı sonunda Rasûl-i Ekrem'in (sa) hissesine düşen bir sürüyü hayranlıkla seyretmekte olan ve henüz Müslüman dahi olmamış Safvân b. Ümeyye'nin durumunu farkeden Hz. Peygamber (sa), Safvân'a, "Hoşuna gittiyse o sürü senin olsun." diyor, duyduklarına inanamıyan ve sevincinden şaşkına dönen Safvân, kendine gelerek Müslüman oluyor ve şöyle diyordu: "İnsanlar içinde en kızdığım Muhammed idi. Bugün nazarımda insanların en sevimlisidir."[118]

114 Ebû Dâvûd, Et'ime, 2; İbn Mâce, Nikâh, 24.
115 Buhârî, Hibe, 25.
116 Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 251.
117 Müslim, Fezâil, 50.
118 İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, II, 153; Müslim, Fedâil, 57-59; Tirmizî, Zekât, 110.

Yine adamın birine bir vadi dolusu koyun vermişti. O zat bu cömertlik karşısında hayretler içinde kaldı ve kavmine dönünce şöyle dedi:

Gidiniz Müslüman olunuz, Muhammed fakirlikten korkmadan çok büyük ihsanlarda bulunuyor.[119]

Cömertlikte o derece eşsizdi ki, elinde ihtiyacından fazla bir mal kalır da onu dağıtamazsa rahatsız olurdu. Ukbe b. Hâris rivayet ediyor: "Bir gün Rasûlullah (sa) bize ikindi namazını kıldırdıktan sonra, süratle safların arasından geçerek evine gitti. Bir müddet sonra geri döndü ve şöyle dedi: "Evde bulunan bir miktar altın hatırıma geldi. Elimde kalır korkusuyla hemen gidip onları dağıttım."[120] Hz. Peygamber'in (sa) böyle yapmasını dünya malının kendisini Allah'tan alıkoyacağı endişesiyle yaptığı söylenebilir.

Bu söz, şu hadise açıklık getirmektedir:

Cömert insan, Allah'a yakındır, insanlara yakındır, cennete yakındır; ama ateşten uzaktır. Cimri insan Allah'tan uzaktır, insanlardan uzaktır; ama ateşe yakındır. Cömert cahil, ibadet eden cimriden Allah'a daha sevimlidir.[121]

İnsanların en cömerti olan Rasûlullah (sa) kendisinden bir şey isteyen hiçbir kimseyi geri çevirmemiş, istediği şeyi vermiştir. Câbir anlatıyor:

Hz. Peygamber (sa) ne istendi ise hayır demezdi.[122]

Onun cömertliğine dost düşman hayran olmuş ve bazıları bu sayede Müslüman olmuştur. Maddeten hiçbir kimsenin

119 Muslim, Fezâil, 57-58; *Musned*, III, 108, 175, 259, 284. Ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, II, 153.

120 Buhârî, Ezân, 158; Nesâî, Sahv, 104; *Musned*, IV, 384; İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*., II, 238.

121 Tirmizi, Birr, 40; Heysemî *Mecmau'z-Zevâid*, I, 127. Ebû Tâlib el-Mekkî'ye göre Allah'ın Rasûlü (sa) bu hadisi ile şunu açıklamıştır: Hangi mana ve türden olursa olsun cömert kimse Allah Teâlâ'ya ve cennete yakındır. Çünkü cömertlik, yakîn derecesindeki imandan kaynaklanmaktadır. Ne şekil olursa olsun cimri, Allah Teâlâ'dan uzaktır, cehenneme yakındır. Çünkü cimrilik, ilahî hüküm ve vaatlere şüpheden ileri gelmektedir. Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 251.

122 Muslim, Fezâil, 56, 57, Tirmizî, Cihad 14.

yapamayacağı cömertliği gösteren Hz. Peygamber'in cömertliğine sayısız örnekler verilebilir. Fakat bu kadarının yeterli olacağını düşünüyoruz

Cömertliği yanında Rasûl-i Ekrem (sa), insanın maddeye, para ve servete karşı hırslı olduğunu ve bunun infaka engel olmaması için eğitilmesi gerektiğini zımnen şöyle ifade etmektedir:

> İnsanoğlunun bir dere dolusu altını olsa, bir dere daha ister, onun ağzını topraktan başka bir şey doldurmaz. Ama Allah, tövbe edenin tövbesini kabul eder.[123]
>
> İnsan ihtiyarlasa bile, onun iki duygusu hep genç kalır: Çok kazanma hırsı ile çok yaşama arzusu.[124]
>
> Allahım! Senden hidayet, takvâ, iffet ve zenginlik (gönül zenginliği) dilerim..[125]

Yukarıda Hz. Peygamber'in (sa) şahsında örnekleri görüldüğü gibi, cömertlik, yardımlaşma ve infak gibi erdemleri şiar edinmiş toplum ve milletlerin kurdukları medeniyetler, sahip oldukları ilmî ve iktisadî birikimleri başkalarıyla paylaşan medeniyetler olmuşlar, onları birer tahakküm aracı haline getiren medeniyetler durumunda olmamışlardır. Bu açıdan İslam medeniyeti bu özellikleri bünyesinde barındıran, veren, barışın ve adaletin teminatı bir medeniyet olmuştur.

2. Toplumlardaki dünyevileşmeyi, dolayısıyla da yozlaşmayı ve çürümeyi hazırlayan temel faktörlerden biri, sahip olunan nimetleri gereksiz ve aşırı tüketmek olan israf ve lükstür. İnsanlık tarihinin her döneminde, Allah'ın kendilerine verdiği bol mal mülkten dolayı şımarıp israfa ve inkâra sapanlar, diğer insanlara yardım etmeyi düşünmeyen müsrif ve mütref (lüks ve refahtan şımarmış) kişiler, içinde barındıkları medeniyetlerin çöküşünü hazırlamışlardır.[126] Dolayısıyla israf hem fert ve hem de toplum için bir bozuluş sürecidir. İsraf için-

123 Buhârî, Rikâk, 10; Müslim, Zekât, 116-118; Tirmizî, Zuhd, 27; İbn Mâce, Zuhd, 27.
124 Buhârî, Rikâk, 5; Müslim, Zekât, 115.
125 Müslim, Zikir, 72; Tirmizî, Deâvât, 72; İbn Mâce, Duâ, 2.
126 Bkz. Erdoğan Pazarbaşı, *Kur'ân ve Medeniyet*, İstanbul 1996, s. 315.

de olmanın dinimiz tarafından uygun olmayan bir davranış olduğu belirtilmiş ve insanoğlunun yeme, içme ve harcama konusunda belirli bir denge içerisinde kalması istenmiştir.[127] Tüketici, gerekli ihtiyaç maddelerinden kabul edilen malları harcarken de, gereğinden fazla harcamamaya dikkat etmek durumunda olmalıdır. İsrafın biraz daha ileri boyutu kabul edilen lüks, bir toplum için "şer" kabul edilmiştir. Lüksün hoş görülmediği ve haram kılındığı konusunda çeşitli uyarılar bulunmaktadır.[128] Ancak burada lüksü ileri teknoloji ürünü âletleri evimize sokma şeklinde anlamak yanlıştır. Çünkü bu aletler ihtiyaç olduğuna göre, bundan uzak durmak mümkün değildir.

İşte bu noktada Hz. Peygamber'in (sa) zâhidâne yaşayışıyla ilgili olarak mutlak sûrette hatırlanması lâzım gelen özelliği de lüks ve israfa karşı olan tavrıdır. Zaten lüks ve israfı zühdle birlikte düşünmek dahi mümkün değildir. Bu itibarla lüks ve israftan uzak bir yaşantı onun hayatı boyu sürdürdüğü bir yaşantı tarzı olmuştur. Örnek olarak şu zikredilebilir: Bir defasında Rasûlullah (sa) bir sefere çıkmış, Hz. Âişe'yi de evine bırakmıştı. Rasûlullah (sa) seferden döndüğü zaman Hz. Âişe'nin evin tavanını örtülerle süslediğini görmüş, onları çıkartmış ve şöyle buyurmuştur: "Allah bize çamuru ve tuğlayı süslemekle emretmedi." Allah Rasûlü (sa), bir defasında Hz. Âişe'nin kapısında süslü bir perde gördü, onu yırtarak, "Onu her görüşümde dünyayı hatırlıyorum. Onu falan aileye gönder."[129] buyurdu. Ebû Ümâme İbn Sâ'lebe el-Ensârî anla-

127 "*Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun.*" (el-İsrâ 17/29). "*Ey âdem oğulları! Her secde edişinizde güzel elbiselerinizi giyin; yeyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez.*" (el-A'râf 7/31). Hz. Peygamber de buyuruyor ki: "İsraf ve gurur karışmadığı sürece yiyiniz, içiniz, sadaka veriniz ve giyininiz. Şüphesiz Allah Teâlâ nimetinin eserini kulunun üzerinde görmek ister." (Buhârî, Libâs, 1; Nesâî, Zekât, 66; İbn Mâce, Libâs, 23).

128 "*Bir de akrabaya, yoksula, yolcuya hakkını ver. Gereksiz yere de saçıp savurma. Zira böylesine saçıp savuranlar şeytanların dostlarıdırlar. Şeytan ise rabbine karşı çok nankördür.*" (el-İsrâ 17/26-27).

129 Müslim, Libâs, 87, 88, 89, 90; Ebû Davud, 31/48 Tirmizî, Zuhd, 97; Sıfatu'l-Kıyâme, 32; Nesâî, Zînet, 109; *Musned*, VI, 53; Abdullah b. Mubârek, *Kitâbu'z-Zühd*, h. no: 382.

tıyor: Rasûlullah'ın yanında dünyayı zikretmişlerdi. Buyurdular ki: "Duymuyor musunuz, işitmiyor musunuz? Mütevâzi giyinmek imandandır, mütevâzi giyinmek imandandır!"[130]

Bundan da anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber (sa) hayatının her safhasında lüks ve israfa karşı dikkatli ve titiz olmuş ve hayatı boyunca yemesi, içmesi, giyimi ve hulâsa bütün yaşantısıyla ne bir israf ne de lüks örneği vermiştir. Onun hayatı son derece sade, düzenli ve temiz, nezih ve mütevazi, kibir, gurur ve gösterişten uzak olmuştur. Ayrıca bu bağlamda dinimiz de insan hayatına her konuda bir denge getirmiş, inançta, amellerde, ahlakta, mal kazanma ve harcamada, duygularda, nefret ve sevmede hep orta yolu tavsiye etmiştir. Ne aşırılık, ne de tembellik veya gevşeklik. Ne ifrat, ne de tefrit. İslam ümmeti, "vasat bir ümmettir."[131] Yani orta yolu izleyen, dengeli ve hayır yolları üzerinde olan bir ümmettir. Bu ümmetin mal konusundaki tutumu da israf ve lüksten uzak, dengeli, harcamaları da ölçülü olmalıdır.

3. Hz. Peygamber toplumda yer alan insanları; aşırı arzu ve isteklere, şehvetlere, dünya ve dünyalık şeylere karşı uyarmış, hırs ve ihtirası terketmelerini istemiş, bunlara karşı nasıl tavır alacakları noktasında telkinlerde bulunmuştur.

İnsanlar dünyada var olanlara düşkünlük temayülü içerisinde olabilirler. Mesela, insan dünya malından gönlünü çekebilir, fakat nefsin kötü arzularından gönlünü çekemez. Yine ev-ocak yapmaktan uzak durabilir, fakat giyim kuşam ve yemek konusunda zühd halini elde edemez. Dünya malından gözünü gönlünü çeker, ancak herhangi bir günahtan veya hevâsının kendisine galip gelmesinden dolayı makam ve mansıptan gönlünü çekemez. Her ne şekilde olursa olsun kul, nefsinin kötü arzularından gönlünü çekerse, bütünüyle dünyadan gönlünü çekmiş olur. İşte bu, insanın nefsine karşı zühd halini elde etmektir. Çünkü nefis, dünyaya rağbetin kaynağıdır; hevâ/kötü arzular ise nefsin ruhudur. Onu iyi

130 Ebû Dâvûd, Tereccül 1; İbn Mâce, Zuhd, 4.
131 Bkz. el-Bakara 2/143.

tanımak gerekir.[132] Nitekim Enes b. Mâlik Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir:

"Kıyamet günü hesap meydanına, Tihame dağları büyüklüğünde ameli olmasına rağmen cehenneme atılması emredilen insanlar gelirler." Bunun üzerine sahâbe, "Ey Allah'ın Rasûlü! Onlar namaz kılarlar mıydı?" diye sordular; Hz. Peygamber (sa), "Evet, namaz kılarlar, oruç tutarlar, geceleri ağlayıp inlerler, fakat önlerine bir dünyalık geldiğinde (helâl haram demeden) hemen üzerine atlarlardı." buyurdu.[133]

Allah Teâlâ, Kur'an'da nefislerinin arzularına ve şehvetlerine tâbi olanları kınamıştır:

Nihayet onların peşinden öyle bir nesil geldi ki, bunlar namazı bıraktılar; nefislerinin arzularına uydular. Bu yüzden ileride sapıklıklarının cezasını çekecekler. Ancak tövbe edip, iman eden ve iyi davranışta bulunan kimseler hariçtir. Bunlar, cennete, girecekler ve hiç bir haksızlığa uğratılmayacaklardır.[134]

Rasûlullah'dan (sa) gelen bir rivayet ise şöyledir:

En hayırlı nesil benim neslimdir. Sonra onları izleyenler, sonra da onları izleyenler. Bunların ardından şahitlikleri istenmediği halde şahitlik eden ve söz verdikleri halde vefa göstermeyen bir topluluk gelir. Bunlar arasında şişmanlık yaygınlık kazanır.[135]

Diğer bir rivayet şöyledir:

Rasûlullah (sa) şişman bir adam gördü ve eliyle karnına işaret ederek buyurdu ki: Eğer şu buradan başka bir yerde olsaydı senin için daha hayırlı olurdu![136]

Allah Rasûlü'nün (sa) bundan daha ağır bir ifadeyle şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir:

Ümmetimin nimetler içerisinde yüzenlerinin en kötüleri, çeşit çeşit yiyecek ve giyecek isteyen ve konuşurken de ağzını doldura doldura boş konuşan kimselerdir.[137]

132 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 268.
133 Ebu Nuaym, *Hilye*, I, 233; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 269.
134 Meryem 19/59-60.
135 Buhârî, Şehâdât 9, Fezâilu'l-Ashâb 1, Rikâk 7, Eymân 27; Müslim, Fezâilu's-Sahâbe, 214; Tirmizî, Fiten 45, Şehâdât, 4; Ebû Dâvûd, Sünnet, 10; Nesâî, Eymân, 29.
136 *Musned*, IV, 339; Hâkim, *el-Mustedrek*, IV, 121-122, 317.
137 Ahmed, *Kitâbu'z-zuhd*, I, 123; h. no: 400; Taberânî, *el-Kebir*, h. no: 7512; Hâkim, *Müstedrek*, III, 568.

Yine bir rivayette, Rasûlullah (sa) şişman birini gördü ve buyurdu ki:

Sizin hakkınızda en çok korktuğum şeyleriniz, cinsel arzularınız ve hevanın saptırmaları ile günahlara dalmanızdır.[138]

Hz. Fâtıma, Rasûlullah'ın (sa) şöyle buyurduğunu rivayet eder:

Ümmetimin en şerlileri; nimetlerle beslenen, türlü türlü yemekleri yiyen, çeşit çeşit elbiseleri giyen ve sözü de yapmacık söyleyenlerdir.[139]

Tirmizî ve İbn Mâce, İbn Ömer'den şöyle rivayet eder:

Adamın biri Rasûlullah'ın (sa) yanında geğirdi. Bunun üzerine Rasûlullah (sa) buyurdu ki: Geğirmeni bizden uzak tut. Zira dünyada iken tokluğu en fazla olan kimseler kıyamet günü açlığı en uzun olacak kimselerdir![140]

İmam Ahmed'e, Rasûlullah'ın (sa) 'Midenin üçte birini yemeğe, üçte birini içeceğe ve üçte birini de nefese ayırın'[141] hadisini sorarlar. Der ki: Üçte birinin yemek için olması, ayakta kalacak gıda demektir. Üçte birinin içecek için olması kuvvettir. Üçte birinin nefes için olması da ruh içindir. En doğrusunu Allah bilir.[142]

Bunlarla birlikte giyim kuşamda zühdün ölçü ve uyarıları noktasında da şu rivayetleri görmekteyiz.

Bir hadiste Allah Rasûlü'nün (sa) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir:

Giydiği elbiseyi kibirden dolayı yerde sürükleyen kimseye Allah kıyamet günü (rahmet bakışıyla) bakmaz..[143]

Meşhur bir hadiste ise Allah Rasûlü'nün (sa) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir:

138 *Musned*, IV, 420, 423.
139 Bezzâr, *el-Müsned*, h. no: 3616. Ayrıca bkz. Abdullah b. Mübârek, *ez-Zuhd*, h. no: 758; Hâkim, *el-Mustedrek*, III, 568; Beyhakî, *Şu'abu'l-Îmân*, h. no. 5669; İbn Adiy, *el-Kâmil*, V, 1956.
140 Tirmizî, Sıfatu'l-kıyâme, 37; İbn Mâce, Et'ime, 50.
141 Bkz. Tirmizî, Zuhd, 47; İbn Mâce, Et'ime, 50.
142 Hâkim, *el-Mustedrek*, IV, 315. Ayrıca geniş bilgi için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 478-480.
143 İbn Mâce, Libâs, 6.

Sade elbise giymek imandan kaynaklanan güzel bir haslettir.[144]

Rivayete göre Allah Rasûlü (sa), Âişe'ye şöyle buyurmuştur:

Eğer kıyamette bana katılmak istiyorsan, dünyada yolcunun azığı kadar yiyeceğin olsun, zenginlerle içli dışlı olma ve yama vuruncaya kadar elbiseni değiştirme.[145]

Yukarıda da zikredildiği üzere burada yer verilen ve yer verilmeyen benzer rivayetlerin önemli kısmı sened ve metin açısından sıkıntılı, ayrıca bir kısmı da ferdî tespit ve intibalardan ibârettir. Konuyla ilgili rivayetleri tek tek değil de bütüncül bakış açısıyla değerlendirmenin daha doğru ve uygun olacağı söylenebilir.

Bunlarla birlikte Hz. Peygamber'in (sa) insanları; aşırı arzu ve isteklere, şehvetlere, dünya ve dünyalık şeylere karşı uyarma gibi bu tavırlarının temelinde Kur'an'ın şu âyetlerine dayandığı görülmektedir:

Andolsun ki biz sana tekrarlanan yedi âyeti (Fâtiha suresi) ve yüce Kur'an'ı verdik. Sakın onlardan bazı kimselere verdiğimiz dünya malına göz dikme, onlardan dolayı üzülme ve müminlere alçak gönüllü ol.[146]

Sakın, kendilerini denemek için onlardan bir kısmına faydalandırdığımız dünya hayatının çekiciliğine gözlerini dikme! Rabbinin nimeti hem daha hayırlı, hem de daha süreklidir.[147]

Hz. Peygamber (sa), bu çileli ve sıkıntılı hayatına rağmen, bir hadisinde, "Şu dünya caziptir; göz alıcı ve gönül çekicidir, tatlıdır."[148] buyurmuş, bununla da dünya ve dünya nimetlerine karşı herkesin kendisi gibi davranamayacağını belirtmek istemiştir. Ayrıca Müslümanların servet edinmelerine müsaade etmiş, İslam'ın zenginlik ve servet konusunda getirdiği ölçülere uymak şartıyla zenginliği öven sözler söylemiş, zen-

144 Ebû Dâvûd, Teraccül; 1; İbn Mâce, Zuhd, 4; Hâkim, *Müstedrek*, I, 9; Taberânî, *el-Kebir*, I, h. no: 791.
145 Tirmizî, Libâs, 38; Hâkim, *Mustedrek*, IV, 312; Beyhakî, *Şuabu'l-imân*, h. no: 6131.
146 el-Hicr 15/87-88.
147 Tâhâ 20/131.
148 Buhârî, Cihâd 37; Tirmizî, Fiten, 26; Zuhd, 41.

ginliği reddetmemiştir. O, dünyayı tamamen terkedin, elinizde olan malları feda edin diye bir tavsiyede bulunmadığı gibi, Markos ve Luka İnciller'inde geçen,

"Göklerin melekûtu, mâneviyat âleminin kapıları zenginlerin yüzlerine kapalıdır."[149] diye de buyurmamıştır. Nitekim bir hadislerinde Hz. Peygamber (sa), "Dürüst ve emin tâcir, nebîler, sıddıklar ve şehidlerle beraberdir."[150] buyurmuştur. Diğer bir hadislerinde ise zenginlik hakkında konuşan bir grup sahâbeye, "Allah'tan ittika eden kimsenin zengin olmasında bir beis yoktur."[151] diyerek zengin olmaya karşı olmadığını belirtmiştir. Onun yaptığı *"Kendilerine verdiğimiz rızıklardan infak ederler."*[152] âyetinde ifade edildiği gibi, mallarının bir kısmını hayra sarfetmeleri hususunda ashabına tavsiyede bulunmaktan ibarettir.

Ayrıca yukarıda da belirtildiği üzere, Hz. Peygamber (sa) dünyayı kötüleyip insanları da dünyanın esaretinden kurtararak Allah'a kul olmaya yönlendirirken dünyadan, maldan el etek çekip münzevî bir hayata girilmesini hedef almıyordu. Aksine mümin meşrû sınırlar çerçevesinde hem dünya nimetlerinden faydalanacak, hem de toplumdaki vazifelerini yerine getirecektir. Rasûlullah'ın (sa) şöyle buyurduğu rivayet edilir:

> İnsanlarla haşir neşir olup ezalarına katlanan Müslüman, insanlara karışmayıp ezalarına katlanmayan Müslümandan daha hayırlıdır.[153]

Şu hadiste de dünya nimetlerine dikkat çekilir:

> Nebî (sa) Hz. Ömer'in üzerinde beyaz bir gömlek görür. 'Bu gömleğin yeni mi eski mi?' diye sorar. Hz. Ömer; 'Eski' der. Bunun üzerine Rasûlullah (sa) şöyle buyurur:
>
> "Yeni giy, çok hamdederek yaşa, şehid olarak öl! Allah sana dünya ve âhirette sevindirecek şeyler nasip etsin."[154] diye dua eder.

149 Markos 10/23; Luka 18/24.
150 Tirmizî, Buyû', 4; İbn Mâce, Ticârât, 1.
151 İbn Mâce, Ticârât, 1.
152 el-Bakara 2/3.
153 Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme, 55.
154 *Musned*, II, 89; İbn Mâce, Libâs, 2.

Bunlardan Hz. Peygamber'in (sa) dünyadan el etek çekmeyi tasvip etmediği ve sevmediği anlaşılmaktadır. Hatta o, bazı ashaptan dünya ve nimetlerine tamamen yüz çevirmek suretiyle bu yola meyledenleri ve aşırılığa kaçanları menetmiş, kendisinin beşeri yönünü hatırlatmış ve uyarmış, kendi yaşam tarzının her yönüyle insani bir yaşam tarzı olduğunu göstermiştir. Yaşadığı hayat itibariyle dünya karşısında takınılması gereken tavrın nasıl olması gerektiğini göstermiştir. Nitekim yukarıda da belirtildiği gibi o, "Uhud dağı kadar altınım olsa üç günden fazla saklamazdım."[155] diyerek hayatı boyunca dünyalığa önem vermediğini ortaya koymuş, hatta vefatından sonra birkaç şahsi eşyasından ve çok az miktarda maldan başka bir şey bırakmamış olmasına rağmen, Hz. Peygamber de hayatın içinde bulunarak herkes gibi yemiş, içmiş, uyumuş, evlenip çoluk çocuk sahibi olmuş, ordular sevketmiş, savaşlar yapmış, elçiler göndermiş, elçiler kabul etmiş, dünyanın imar ve tanziminin içinde bulunmuş, hülasa deve çobanlığından peygamberliğe varıncaya kadar beşerî hayatın her safhasını yaşamıştır. Bu özelliklerinden dolayı Hz. Peygamber (sa), bedevî bir toplumdan, dünyanın en medenî ve en insancıl toplumunu meydana getirmiştir. Eğer bu özellikleri olmasaydı, bu topluluğu ıslah etmek ve onları yönlendirmek zor olurdu. Zira sayılan hususların hiçbiri peygamberlik vasfına aykırı işler değildir. Çünkü Rasûlullah (sa) dinî ve dünyevi hayatı tanzim konusundaki sayılan bu tavırları, tamamen peygamberlik vasfının gereğidir. Aslında Hz. Peygamber'in (sa) yaptığı şey, dünyada Allah'ın kulu gibi yaşamasıdır. Böylece o hem dünyanın, hem de âhiretin rabbi olan Allah'ın buyrukları ile insana dünyayı ve âhireti kazandırmaya çalışmıştır.[156] Özellikle dünya ve âhiret arasında kurulan dengeyi bozmaya çalışanlara karşı takındığı tavırda bunu açıkça görmek mümkündür. Nitekim ben hiç evlenmeyeceğim, hiç et yemeyeceğim, devamlı oruç tutacağım, bütün gün namaz kılacağım gibi dünya ve ahiret arasında kurulan dengeyi bozmaya çalışan ve İslam'ın tasvip etmedi-

155 Buhârî, Zekât, 4; Müslim, Zekât, 10.
156 Kemal Sandıkçı, "Hz. Peygamber'in Dünya Hayatına Bakışı", s. 69.

ği ruhbanlık anlayışına göre yaşamak isteyen bazı sahâbîlere Hz. Peygamber (sa) şu önemli ve yönlendirici ikazları yapmıştır: "Vücudunun,[157] gözünün,[158] nefsinin,[159] hanımının,[160] çocuğunun,[161] ailenin,[162] arkadaşının,[163] misafirinin[164] ve rabbinin senin üzerinde hakkı vardır. Her hak sahibine hakkını ver."[165] Ayrıca bu gibi kimselere, Allah'tan en çok kendisinin korktuğunu hatırlattıktan sonra kendi hayatını örnek göstererek gece hem uyuyup hem namaz kıldığını, bazan iftar edip bazan oruç tuttuğunu, evlendiğini ve hayvan eti yediğini belirtmiş ve "Benim sünnetimden ayrılan benden değildir."[166] buyurmuştur. Böylece O, Müslümanı yaşanan hayattan çekmek değil, bütün yönleriyle yaşanan hayatın içine sokmak istemiş, hayatı ve insanları ıslah etmeyi emretmiştir. Müslümanın dünyadan el etek çekmesi olan ruhbanlığı da şiddetle reddetmiştir.[167] İslam dininde dünyadan el etek çekmek olmadığını, bir Müslümanın mubah ve meşru bütün dünya zevklerinden istifade edebileceğini söylemiştir. Hatta bu meyanda, "İslam'ın ruhbanlığı cihaddır."[168] buyurmuş, dünyayı ihmal etmemeyi hatırlatmış, insanları çalışmaya, yeryüzünün imar ve ıslahına katkıda bulunmalarını tavsiye ve teşvik etmiştir.

Yine bu bağlamda dünya malının esiri olmadan olabildiğince sâde bir hayat tarzını tercih eden Hz. Peygamber'in (sa), hayattan koptuğunu söylemek de mümkün değildir. Ona göre

157 Buhârî, Savm, 55, Nikâh, 89, Edeb, 84; Müslim, Siyâm, 182, 193; Nesâî, Savm, 76.
158 Buhârî, Savm, 55, Nikâh, 89, Edeb, 84; Müslim, Siyâm, 186, 193; Nesâî, Savm, 76.
159 Buhârî, Savm, 51, Teheccüd, 20, Edeb, 86; Müslim, Siyâm, 186; Tirmizî, Zuhd, 63; Ebû Dâvûd, Tatavvu', 27; Dârimî, Nikâh, 3.
160 Buhârî, Savm, 54, 55, Edeb, 84; Müslim, Siyâm, 182, 193; Nesâî, Savm, 76.
161 Müslim, Siyâm, 183.
162 Buhârî, Savm, 51; Teheccüd, 20; Edeb, 86; Müslim, Siyâm, 186; Tirmizî, Savm, 45; Zühd, 63; Ebû Dâvûd, Savm,57; Tatavvu', 27; Dârimî, Nikâh, 3.
163 Nesâî, Savm, 76.
164 Buhârî, Savm, 54, 55; Müslim, Siyâm, 182, 183; Tirmizî, Zuhd, 63; Ebû Dâvûd, Tatavvu', 27.
165 Buhârî, Savm, 51, Edeb, 86; Tirmizî, Zühd, 63.
166 Buhârî, İmân, 13, Nikâh, 1, 8; Müslim, Nikâh, 5, 8; Fezâil, 127; Nesâî, Nikâh, 4; Dârimî, Nikâh, 1, 3.
167 Dârimî, Nikâh, 3; *Musned*, V, 226, VI, 226.
168 *Musned*, III, 82, 266.

insan, hayatın içinde olmak, çalışmak, helâlinden kazanmak, başkalarına yük olmamak zorundadır. Hatta dinî amaçla bile olsa hayatla irtibatı kesmek, dünyadan el etek çekmek doğru değildir. Bu noktada çeşitli uyarılarda bulunmuş, manevi gelişme yanında maddi gelişmenin de ihmal edilmemesi gereğine işaretle Müslümanların hem mânen hem de maddeten güçlü olmalarını ve sürekli bir biçimde ilerleme kaydetmelerini istemiştir. Onun nazarında tembel, miskin, uyuşuk ve pısırık bir kişi yaşayan ölüdür. Tasavvufi ifadesiyle o, her an en ideal olan ameli yakalayan ve yapandır. İslam meskenet ve mezellet dini değildir. Hatta Hz. Peygamber (sa), bir rivayette "Helâli talep etmek her Müslümanın üzerine farzdır."[169] şeklinde buyurarak hayatın mücadele olduğunu vurgulamıştır.[170]

Bundan dolayıdır ki, Rasûl-i Ekrem (sa), son nefesinde bile dünya işiyle, yeryüzünün ıslahıyla uğraşmıştır. Hastalığının ağırlaştığı bir zamanda şöyle buyurmuştur: "Bana kalem kağıt getirin; benden sonra sapıtmamanız için size tavsiyelerimi yazacağım."[171] Görüldüğü gibi o, son nefesinde bile dünyayı ve insanları düzeltmeyi düşünüyordu. Çünkü o, biliyordu ki, dünyayı düzeltmeden âhiret kazanılmaz. Rasûlullah (sa) bu tavırlarıyla dinle dünyayı barıştırmış, madde ile mana arasında görülegelen tezadı ortadan kaldırmış, aynı zamanda hem bir insan ve hem de dinin bir tebliğ edeni olmuştur.

Kettânî'nin naklettiğine göre İbn Kayyim el-Cevziyye, Hz. Peygamber'in hayata bakış açısını şöyle tanımlar:

> Hz. Peygamber, alışveriş ve ortaklıklar yapmış, vekil tayin etmiş, kendisi başkalarına vekil olmuş, hediye vermiş, verilen hediyeleri kabul etmiş, bağışta bulunmuş, başkalarının bağışını (hibe) kabul etmiş, borca girmiş, ödünç almış, kefil olmuş, vakıfta bu-

169 Bkz. Suyûtî, *el-Câmiu's-sağîr*, II, 54.
170 Erhan Yetik, "Hz. Peygamber'in Zühd ve Takvası", *OMÜİFD*, sy. 7 (Samsun 1993), s. 131-132.
171 Bkz. Buhârî, Megâzî, 83, Merdâ, 17, İlim, 39, Cihâd, 176, Cizye, 6, İ'tisam, 26; Müslim, Vasiyyet, 20-23; *Musned*, I, 222, 293, 324, 355, II, 325, 326, III, 346. Ancak tarihî süreç itibariyle bu rivayetle ilgili tartışmaları da dikkate almak zorundayız. Bilgi için bkz. Ramazan Boyacıoğlu, "Hz. Muhammed'in Hastalığı Sırasında Hz. Ömer'in Tavrı ve Halife Seçimi", *CÜİFD*, Sıvas 2002, c.: 6, sy.: 1, s. 85-92.

lunmuş, yapılan rica ve şefaatleri duruma göre kimi kez kabul kimi kez reddetmiş; ama kızıp kötülememiş, kendisi yemin etmiş, başkalarına yemin verdirmiş, kâh yeminini tutup kâh rücû' ederek kefâretini vermiş, şakalaşmış ve her hâlü kârda daima hakkı söylemiştir. O tam bir örnek hayat yaşamıştır.[172]

Hz. Peygamber (sa) toplumların gelişmesi, ilerlemesi ve mutluluğuna vesile olacak olan ilmin yaygınlaştırılması, neslin eğitimi, ülkenin bayındır hale getirilmesi gibi din, kültür ve kamu hizmetlerine büyük önem vermiş, bu vesileyle din ile dünyayı iç içe gören ve yürüten bir anlayışı ümmetine armağan etmiştir. Miskinlik, tembellik ve kadercilik, onun kesinlikle yasakladığı şeylerdir. Güzel yollardan rızık kazanmak için çaba sarfedilmesini istemiş, tembelliğe karşı, "Allah'tan korkunuz!" diye ümmetini uyarmıştır.[173] Bunun yanında Hz. Peygamber (sa) kendi döneminde mevcut olan teknik ve bilim imkânlarından yararlanmış ve bu konuda gereken hassasiyeti göstermiştir. Mesela, Külâb savaşında yaralanan Arfece'nin, madenle kaplatılan kesik burnunun koku yapması üzerine, yaranın altınla tutturulup kaplatılmasını emretmişti.[174]

Bizim peygamberimiz, bütün diğer peygamberler gibi elinin emeği ile geçinen, insanların eline bakmayan, işini iyi yapan ve ölüm döşeğinde dahi işini bırakmayan bir peygamberdir. Peygamber olmadan önce çobanlık yapan Hz. Muhammed (sa), aynı zamanda iyi bir tüccardı. Hem de Mekke dışına gidip gelen uluslararası bir tâcir. O, altmış üç yıllık hayatını dolu dolu geçirmiş bir insandır. Bu sınırlı ömründe o, ne insanların haklarını görmezden gelmiş ve ne de yüce yaratıcıya karşı görevlerini aksatmıştır. Gecesini gündüzünü insanlığın kurtuluşuna adamış bir güzel insandı Peygamberimiz (sa). O, ömrünün son anlarında Suriye taraflarına göndermek üzere bir ordu hazırlamış ve ölüm döşeğinde o ordunun yola çıkıp

172 Kettânî, *et-Terâtîbu'l-idâriyye*, II, 2.
173 İbn Mâce, Ticâret, 2.
174 Arfece İbn Es'ad anlatıyor: "Câhiliye devrinde cereyan eden Külâb savaşında burnum isabet almış, bu sebeple gümüşten bir burun taktırmıştım. Bilâhare kokmaya başladı. (Durumu kendisine açınca), Rasûlullah (sa) bana altından bir burun yaptırmamı söyledi." (Ebû Dâvûd, Hâtem 7; Tirmizî, Libâs 31, Nesâî, Zînet 41).

çıkmadığını sormuştu. ve o, bu plan ve programları düşünürken dünyasını değiştirdi.

Bütün bunlardan Hz. Peygamber'in dünya hayatından kopmadığını ve hayatın içinde olduğunu anlıyoruz. Bu noktada o, dünya hayatı ile âhiret hayatının tamamen birbirinden ayrı, birbirinin zıddı iki alem olduğu kanaatinde değildir. Ayrıca yine o, birinden birini tercih edip diğerini dışlamak gerektiğine taraftar değildir. Rasûlullah (sa), dünyayı âhiret için rızık elde edilecek bir tarla olarak vasıflandırmaktadır. Fakat bütün bunların yanında Hıristiyanların yaptığı gibi aşırı zühd ve nefse eziyetten menetmektedir. Bir hadiste şöyle buyurmaktadır: *"Dünya da, âhiret de Allah'ındır."*[175] Kur'an'da da; *"Muhakkak ki âhiret de dünya da bizimdir."*[176] *"Âhiret de dünya da Allah'ındır."*[177] buyrulmaktadır. Ancak bu derece dünyaya önem vermesine rağmen Hz. Peygamber (sa), dünya malına değer vermemiş, olabildiğince sade bir hayatı tercih etmiştir. O sade yaşamış, sade giyinmiş, sade yemekler yemiştir. Bulduğunu yer, bulduğunu giyer, yer üstünde oturmaktan çekinmezdi. Her şeyde sadeliği severdi. Öyleyse daha rahat şartlarda yaşama imkanına sahipken Hz. Peygamber'in (sa), böyle sade ve mütevazi bir hayatı tercih etmesinin hikmetini iyice düşünmek ve kavramak gerekir. Şüphesiz onun sade ve mütevazi hayatı tercih etmesinin amacı, kıyamet gününe kadar gelecek müminler arasında imtihan ve şartlar gereği fakir olarak yaşamaya mecbur olan kimselere örnek olmaktır. Gerçi onun hayatı sadece fakirlere örnek değildir. Çünkü bu dünyanın nizamı çeşitli topluluklar, farklı sınıf ve kitleler üzerine kurulmuştur. Bunların hepsi de, hayatta mesut olabilmek için örnek alınacak bir şahsiyete muhtaçtırlar. İşte Hz. Peygamber'in (sa) sîreti, her çeşit beşer tabakasına örnek olmaya yetecek mahiyettedir. Süleyman en-Nedvî'nin de belirttiği gibi, servet sahibi bir kişi, bütün Arabistan'a hâkim olan, bütün Arap ulularını kendisine boyun eğdiren Rasûlullah'ın (sa) sünnetine tâbi olabilir. Eğer zayıf ve güç-

175 Nesâî, Fey', 1.
176 el-Leyl 92/13.
177 en-Necm 53/25.

süz biri ise Mekke'de müşriklerin nizam ve idaresi altında yaşayan Hz. Peygamber'in (sa) hayatından örnek alabilir. Şayet muzaffer bir fâtih ise, Bedir ve Huneyn'de düşmanlarına karşı galip gelen, Mekke'ye muzaffer ordusuyla giren Rasûl-i Ekrem'in (sa) şerefli hayatından ibret alabilir... Eğer bir çiftlik sahibi olup oradaki işlerini yoluna koymak isterse Benî Nadîr, Hayber ve Fedek arazisine sahip olduktan sonra, onları ıslah ve 'en iyi yolda idare edecek adamları iş başına getiren Rasûlullah'ı kendisine örnek alabilir... Kısaca Hz. Peygamber (sa), bir çok farklı meziyyeti birleştirip hayatında toplayan örnek bir şahsiyettir.[178]

Buhârî'nin *el-Edebu'l-mufred* adlı eserinde rivayet edilen şu hadis hayli ilgi çekicidir.

> Hz. Peygamber (sa), *"Kıyamet koparken birinizin elinde bir hurma fidanı olsa, eğer kıyamet kopmadan dikebilirse, onu diksin!.."*[179] buyurmuştur.

Dikilen bir fidanın ağaç haline gelmesi ve ondan istifade edilebilmesi için en az beş on sene geçmesi gerekir. Halbuki o anda kıyamet kopmaktadır, binâenaleyh insanın ondan faydalanması mümkün olmayacaktır. Öyle ama, her şeye rağmen yine onu diksin... Çünkü kıyametten sonra da olsa, ondan yine faydalanacaktır. Zira dünya, hareket ve faaliyet, âhiret ise dünyadaki faaliyetlerin muhasebe yurdudur.[180]

İşte bu hadis, dünya ve âhiret ayrımını, onların birbirinin zıddı imiş gibi algılamayı reddetmektedir. Dünya ve âhiret birbirinin devamı ve birbirini tamamlayan iki alemdir. Âhirete dünyadan geçerek gidilir. Dünyadan ilgiyi keserek ahiret kazanılmaz. (...) Dünya âdeta meyveli bir ağaç gibidir. Bu ağacın dalları ve meyveleri âhiret sokaklarına kadar uzanmaktadır. (...) Her iki hayatı ayrı düşünmek, insanı ifrat ve tefride götürür. Bazılarını âhiret gayesiyle dünyadan vazgeçmeye ve uzlete sevkederken, bazılarının da tamamen dünya hayatına mey-

178 Nedvî, *Hz. Muhammed Hakkında Konferanslar*, s. 105.
179 Buhârî, *Edebu'l-mufred* (*Ahlak Hadisleri*), I, 488-489; *Musned*, III, 191.
180 Hadisin geniş açıklaması için bkz. Muhammed Kutup, *Peygamber'den İktibaslar* (çev. Akif Nuri), s. 21-45.

ledip âhireti unutmalarına yol açar. Onları dünyanın kulu, şehvetlerinin esiri yapar. Halbuki İslam, Allah'ın kullarının, Allah'ı unutup dünyaya kul olmalarına asla rıza göstermez.[181]

Hasılı, âhiret hayatını kazanmak ile dünyayı kazanmak birbirinin zıddı değildir. Birini bırakıp bütünüyle öbürüne meyletmek doğru değildir. Doğru olan teraziyi dengelemektir. Kur'an'da dünya ve âhiret kelimelerinin tekrarında bile dengenin gözetilmiş olması, fevkalâde enteresandır.[182]

Dünya ve âhiret birbirine bağlı iki vagondur. Her ikisini idare eden lokomotif aynıdır. Yalnız dünya vagonu, bir müddet sonra devreden çıkacak, sadece ahiret vagonu kalacaktır. Ama âhiret vagonuna da, mutlaka dünya vagonundan geçerek gidilir. Oraya gitmenin başka bir yolu yoktur. İnsan ilk mekânı olan dünyayı gerektiği şekilde mamur etmeli ki, ebedî mekânı olan âhiret vagonunda mutlu olmaya hakkı olsun...[183]

Rabbimiz, yüce kitabında bu konuda insanlara tek satırlık bir âyette duaların en güzelini öğretmektedir:

Ey rabbimiz! Bize dünyada da güzellik ver, âhirette de güzellik ver![184]

Hz. Peygamber'in hayatından anlıyoruz ki, zühd, mal mülk edinmemek değil, harama karışmamak ve servetin kölesi olmamak demektir. Çoluk çocuğunu da başkalarına muhtaç etmemektir.

Bütün bunlardan hulâsa olarak şu ortaya çıkmaktadır: Hz. Peygamber'in zühd anlayışı, dünyayı ve maddeyi aşmayı, her türlü lüks ve israftan uzak bir yaşayışı, çalışmayı, hayatın içinde olmayı, dünyanın imar ve intizamı için gayret göstermeyi gerekli ve zorunlu kılmaktadır.

181 Kemal Sandıkçı, "Hz. Peygamber'in Dünya Hayatına Bakışı", s. 65-66.
182 "Dünya" kelimesi Kur'ân'da 115 defa zikredilmiş, "ahiret" kelimesi de 115 defa zikredilmiştir. Ayrıca "Hayat" kelimesi genellikle "dünya"ya izafe edilerek, nadiren de müstakil olarak Kur'an'da yetmiş bir defa geçmektedir. Yeryüzü manasına gelen "el-arz" kelimesi ise toplam 462 defa geçmektedir. Bkz. M. Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzı'l-Kur'ân*, s. 26-32.
183 Kemal Sandıkçı, agm, s. 66.
184 el-Bakara 2/201.

İslami zühde yani insan dünya ilişkisine Kur'an'ın ve Sünnet'in ışığında baktığımızda ne bir malın zayi ve ne de Allah'ın kulları için helâl kıldığı herhangi bir nimetin yasaklanması söz konusudur. Haram malın azabına, helâl malın hesabına hazır olmak şartıyla insan bütün dünya nimetleriyle iç içe olabilir. İnsanın dünya ile ilişkisi Mevlâna'nın da *Mesnevî*'de anlattığı gibi gemi ile su arasındaki ilişkiye benzer. Gemi için su ne ölçüde gerekli ve önemli ise, insan için de dünya o ölçüde önemli ve gereklidir. Fakat geminin altında iken onu yüzdüren, ona hareket etme, yol alma, kısacası fonksiyonunu icra imkânı veren su, geminin içine girdiğinde onu batırır, helâk eder. Dünya da böyledir.[185] Geminin su alması gibi dünya da kimin kalbine, gönlüne girerse onu tutsak eder, şaşırır, hedefinden saptırır ve netice itibarı ile sonu hüsran olan bir yolun yolcusu yapar.[186]

II. SAHÂBE'DE ZÜHD

İslam'ın doğru anlaşılması ve yaşanması meselesi biz Müslümanların en fazla ihtiyaç duyduğu husustur. Bundan dolayı da Kur'an ve Sünnet'in muhatabı olan ilk Müslüman nesil olan sahâbenin anlayışına ihtiyaç vardır. Çünkü onlar ilk Müslüman nesil olmaları hasebiyle Hz. Peygamber'e ve kaynaklara en yakın olma ayrıcalığına sahiptirler. Bu sebeple sahâbenin zühd anlayışının ortaya konulması, bizim ihtiyaç duyduğumuz ve edinilmesi gereken dinî anlayış ve sağlıklı bir bakış açısının oluşmasına yardımcı olacaktır.

Kur'an'ın, Allah'a iman, iyiliği emredip kötülükten sakındırma ve insanlar arasından seçilmiş en hayırlı ümmet olma gibi vasıflarını zikrederek övdüğü,[187] Rasûlullah'ın da, "Ashabıma sövmeyin. Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, sizden biriniz Uhud dağı kadar altın infak etse onlardan birinin verdiği bir ölçek, hatta yarım ölçek derecesine

185 Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 79.
186 Erhan Yetik, "Hz. Peygamber'in Zühd ve Takvası", s. 134-35.
187 Âl-i İmran 3/10.

ulaşamaz."[188] diye methettiği ilk neslin, dünya ve nimetlerine karşı tutumunu, her konuda kendilerine güzel bir örnek olan Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin belirlediği açıktır. Bununla birlikte ashap arasında hem zühd anlayışı hem de zühd hayatı bakımından birtakım farklılıkların bulunduğu da gerçektir. Onları sosyal statü ve ekonomik durumlarına göre taksim etmekle birlikte dünya ve nimetlerine karşı tutumlarını genelde şu şekilde gruplandırmak mümkündür.

1. Dünya ve nimetlerine karşı müsbet tavır alıp servet edinen ve onu İslam için kullanmayı benimseyen, bununla birlikte kalplerinde, dünyaya yer vermeyenler. Dört halife, Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652), Talha b. Ubeydillah (ö. 36/656), Ebû Talha Zeyd b. Sehl (ö. 34/654), Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656) vb. sahâbîler bu grubu oluşturmaktadır.

2. Abdullah b. Amr, Ebû Zer el-Gıfârî, Ebu'd-Derdâ ve Osman b. Mazûn gibi dünyaya kalplerinde yer vermeyen, aza kanaat eden ve birinci gurubun aksine dünyalık teminine pek ehemmiyet vermeyerek daha ziyade kendilerini ilim ve ibadete adayan sahâbîler.[189]

3. Zaman zaman da olsa dünya malına meyledip ona rağbet eden sahâbîler.

Bunların dışında bir de zühdde aşırılığa kaçmak istemeleri sebebiyle Hz. Peygamber tarafından uyarılan birkaç sahâbî vardır.[190] Ancak bir kısım sahâbenin hayatına bakıldığında yukarıda da belirtildiği gibi, dünyaya karşı zâhidâne bir hayat sürdükleri dikkat çekmektedir. Buna bağlı olarak da ister zengin veya fakir, isterse güçlü yahut zayıf olsun, bazı sahâbîlerin, kendi anlayış ve temayüllerine göre dünya ve nimetlerine karşı az-çok farklı tavırlar sergilediği gözlemlenmektedir.[191] Bu

188 Buhârî, Fezâilü Ashâbi'n-Nebî, 5; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 221, 222; Tirmizî, Menâkıb, 58.

189 Bkz. Ali Özcan, *Hicrî Birinci Asırda Zühd Hareketini Doğuran Âmiller*, s. 33.

190 Örnekler için bkz. Leknevî, Ebu'l Hasenât Abdulhay, *İkâmetu'l-hucceealâ enne'l-iksâr fi't-ta'abud leyse bi bid'a* (nşr. Ebû Gudde), Haleb 1990, s. 123-145.

191 Geniş bilgi için bkz. Abdullah Aydınlı, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 57-64; Nevzat Aşık, *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutum ve Tavrı*, İzmir 1996,

geniş ve bizim çalışmanın boyutunu aşan bir konudur. Bu itibarla biz tarihî sürecin tamamlanması itibariyle konuyla ilgili bu kadar bilgi vermeyi yeterli buluyor, hadislerde zühd ve dünyaya bakış konusuna geçmek istiyoruz.

III. HADİSLERDE ZÜHD ve DÜNYAYA BAKIŞ

İslam dininin ana kaynaklarından biri olan hadis (sünnet), hiç kuşkusuz İslami hayatın oluşmasında büyük bir etkiye sahiptir. Bu etki, tarihimiz boyunca azalmaksızın devam etmiştir. İslam'ın ulaştırıldığı her kültür ve coğrafyaya hadisler de ulaşmış ve pratik İslami hayatın şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Özellikle İmam Şâfiî'den itibaren, her bir hadis aynı zamanda Nebevî bir sünnetin taşıyıcısı formunda anlaşılmaya başlayınca, rivayet edilen hadislerin Müslümanların hayatlarındaki etkisi iyice artmıştır.[192] İslami hayatın bir parçası görülen zühdün, hadislerde nasıl yer aldığı hususu dinî hayatın şekillenmesi bakımından ayrı bir önem arz etmektedir.

Hadislere baktığımızda sözlük ve terim manası yönüyle zühdün muhtevası içerisine girebilecek hususlara farklı ve çeşitli boyutlarıyla yer verildiğini ve manalar yüklendiğini müşahade etmekteyiz. Bazı hadislerde zühde daha çok tasavvufi bakış açısıyla anlamlar yüklendiği görülmektedir. Bunları şöyle sınıflandırmak mümkündür:

a) Ebû Tâlib el-Mekkî'nin yorumuna göre,[193] bazı hadislerde zühd; dünya malını iyice azaltmak, dünyanın sonunu yakın görmek, dünyayı kalpte basitleştirmek ve onu küçümsemek olarak anlaşılmaktadır. Bir kısmının sıhhatlari konusunda tartışma olsa da, bahsedilen konularla ilgili bazı rivayetler şöyledir:

s. 133-173; Yunus Vehbi Yavuz, *Çalışma Hayatı ve İslâm*, s. 126-141; Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara 1999; s. 153-196.

192 Ahmet Keleş, "İslam İktisat Zihniyetinin Oluşmasında Zühd Hadislerinin Rolü", s. 1. Bu konuda ayrıca geniş bilgi için bkz. Ahmet Keleş, *Sünnet Yaşayan Hz. Muhammed*, İstanbul 2003.

193 Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 249-50; 251-52.

Daha önce de bir başka vesileyle yer verdiğimiz bir rivayette Hz. Peygamber'in (sa) Hz. Ali'ye söylediği söz, zühdün bir şeye değer vermeme manasını ifade etmektedir. Allah Rasûlü'nün herhangi bir soru sormak isteyen kimsenin, onunla özel görüşme yapacağı zaman sadaka vermesini emreden âyet nâzil olduğunda, Rasûlullah (sa), Hz. Ali'ye, "Bunun için ne kadar sadaka belirlesek uygundur?" diye sordu; Hz. Ali, "Bir arpa ağırlığı altın yeter." diye cevap verdi. Hz. Peygamber (sa) ona, "Gerçekten sen çok zâhidsin. Fakat onların bir dinar vermelerini emredelim."[194] buyurdu.

Allah Rasûlü Hz. Ali'ye, sen zâhidsin derken, sen dünyayı gözünde çok küçülten ve ona hiç değer vermeyen birisin demek istedi. Hz. Peygamber'in (sa) kullandığı kelime, mübalağa ifade etmektedir. Bunun benzerleri Arapçada çoktur. Bir hadiste "Asıl zenginlik mal çokluğu değil, gönlün zengin olmasıdır."[195] buyurulmuştur.[196]

Yine bir defasında Hz. Peygamber (sa), ashabına, *"Allah'tan hakkıyla hayâ ediniz."* buyurmuş. Sahâbe, "Ey Allah'ın Rasûlü, biz Allah'tan hayâ ediyoruz!" dediler. Hz. Peygamber (sa), onlara, "Böyle söylüyorsunuz fakat oturmayacağınız evler inşa ediyor, yemeyeceğiniz şeyler topluyorsunuz." buyurdu.[197] Bu hadisi Rasûlullah'ın (sa) kendisini ziyarete gelen heyete söyledikleri ile beraber düşünürsek, mana daha tamam olacaktır. Rasûlullah (sa) kendisine gelen bir heyete:

"Sizler kimsiniz?" diye sordu; onlar da, "Biz müminleriz!" diye karşılık verdiler: Hz. Peygamber (sa): "İmanınızın alâmeti nedir?" diye sordu; onlar, belaya karşı sabrettiklerini, genişlik anında şükrettiklerini, başa gelen kazaya rıza gösterdiklerini, düşmana bile gelse, musibet anında eğlenip şamata etmediklerini/ibret aldıklarını, söylediler. Allah Rasûlü:

194 Bkz. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXVIII, 20-21; Begavî, *Mealimu't-Tenzîl*, VIII, 60; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, V, 191.
195 Buhârî, Rikâk, 15; Müslim, Zekât, 120; Tirmizî, Zuhd, 40.
196 Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 249.
197 Taberânî, *el-Kebîr*, XXV, 172; Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*; h. no: 10562; Heysemî, *Zevâid*, X, 284.

"Eğer öyle iseniz, yemeyeceğiniz şeyleri toplamayın, oturmayacağınız binalar yapmayın ve bırakıp gideceğiniz şeyler için yarışmayın." buyurdu.[198]

Hz. Ömer'in rivayet ettiği bir hadise göre: *"Altın ve gümüşü yığmaya çalışıp da Allah yolunda harcamayanlar..."*[199] âyeti indiği zaman Allah Rasûlü şöyle buyurdu:

"Altın ve dirhemin kökü kurusun."[200] Ashap, "Allah bizi, altın ve gümüş biriktirmekten nehyetti, peki neyi biriktireceğiz?" dediler. Bunun üzerine Allah Rasûlü şöyle buyurdu:

Sizden her biriniz, zikreden bir dil, şükreden bir kalp ve âhiret işlerinde kendisine yardım edecek saliha bir zevce edinsin.[201]

Huzeyfe'nin rivayet ettiği bir hadiste Rasûlullah'ın (sa) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir:

Dünyayı âhirete tercih edenin kalbine Allah şu üç şeyi kor: Kalbinden hiç ayrılmayan bir üzüntü, hiç gitmeyecek bir fakirlik korkusu ve hiç doymayacak derecede bir hırs.[202]

Kim bütün düşüncesini tek bir noktada toplayıp âhirete yöneltirse, Allah Teâlâ onun dünya ve âhiretine yeter.[203]

Hz. Peygamber (sa) şöyle buyurmuştur:

Allah Teâlâ, dünyayı sevdiğine de sevmediğine de verir. Dini ise sadece sevdiğine verir.[204]

b) Yine Ebû Tâlib el-Mekkî'nin yorumuna göre, hadislerde zühd imanın bir parçası, hasleti ve tamamlayıcı cüzüdür. Ona göre bunu gösteren rivayetler mevcuttur.[205]

198 İbn Asâkir, *Tarihu Dımeşk*, XLI, 198-200; Ali el-Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, I, 274-75, h. no: 1363; Zebidî, *İthâf*, XI, 643.
199 et-Tevbe 9/34.
200 *Musned*, V, 366.
201 Tirmizî, Tefsiru Sure (10), 9; İbn Mâce, Nikâh, 5. Âyetin tefsiri için bkz. Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, IV, 178.
202 Benzer bir hadis için bkz: Taberânî, *el-Kebîr*, h. no: 10328; Heysemî, *Zevâid*, X, 249.
203 Bkz. İbn Mâce, Zuhd, 2; Hâkim, *el-Mustedrek*, II, 443; Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, h. no: 10340.
204 Buhârî, *el-Edebu'l-Mufred*, I, 289-90, h. no: 275; *Musned*, I, 387; Hâkim, *el-Mustedrek*, I, 33.
205 Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 251.

Bu konuda İbnu'l-Münkedir, Câbir'in şöyle dediğini rivayet etmiştir: "Rasûlullah (sa) bize bir konuşma yaptı; konuşmasında şöyle buyurdu:

Kim, başka bir şey karıştırmadan tevhid inancı ile Allah'ın huzuruna gelirse ona cennet vâcip olur.

Hz. Ali ayağa kalkarak, "Anam, babam sana feda olsun, imana başka bir şey karıştırmamak nasıl olur? Bize açıklayınız." dedi. Allah'ın Rasûlü şöyle buyurdu:

İmanın safiyetini bozan şeyler, dünya sevgisi, dünya peşinde koşmak ve ona tâbi olmaktır. Bazı insanlar, peygamberlerin söylediklerini söylerler, ama zalimlerin işlerini yaparlar. Kim bunlarla safiyetini bozmadan 'lâ ilâhe illallah' inancı ile âhirete gelirse cennete girer.[206]

Ona göre Rasûlullah (sa) bu hadislerinde zühdü, ihlâs üzere safî tevhidin şartı yapmıştır.[207]

Meşhur bir hadiste ise Hz. Peygamber'in (sa) şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir:

Sade elbise giymek imandan kaynaklanan güzel bir haslettir.[208]

Bu hadisi açıklayan bir diğer hadis şöyledir:

Kim imkânı varken sırf Allah Teâlâ'ya karşı tevazuundan dolayı güzel elbise giymeyi terkederse, Allah Teâlâ onu cennet hulleleri (elbiseleri) arasında istediğini seçip giymesi için serbest bırakır.[209]

Hz. Peygamber (sa) Kuba halkına konuk olduğunda ona süt ve bal karışımı bir içecek sunmuşlardı. O, bardağı yere bıraktı ve şöyle buyurdu:

Ben bunu haram kılıyor değilim. Fakat Allah Teâlâ'ya karşı tevazumdan dolayı içmiyorum.[210]

206 Zebidî, *İthâf*, XI, 644.
207 Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 251.
208 Ebû Dâvûd, Teraccül, 1; İbn Mâce, Zuhd, 4; Hâkim, *el-Mustedrek*, I, 9; Taberânî, *el-Kebîr*, I, h. no: 791.
209 Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme, 39; Hâkim, *el-Mustedrek*, IV, 184.
210 Heysemî, *Zevâid*, X, 325 (Taberânî rivayeti *el-Evsat*'ta rivayet etmiştir). Bu hadisin başka bir lafzı ise şöyledir: *"Her kim, Allah Teâlâ'nın rızâsı için bir süsü terkeder, O'na karşı tevazusundan dolayı ve rızâsını umarak güzel bir elbiseyi giymezse, Allah Teâlâ'nın onun için yakuttan tahtlar üzerinde cennet ipekleri hazırlaması haktır."*

c) Yine Ebû Tâlib el-Mekkî'nin yorumuna göre, hadislerde zühd insanın kalbinde eşyanın varlığı ile yokluğu bir olması şeklinde anlaşılmıştır. Bu anlayışa göre, kalpte eşyanın yokluğu varlığı gibi olur. Çünkü kalp, her iki durumu da aynı derecede değerlendirmektedir. Bu hâl ile birlikte övülmekle yerilmek bir olur. Zira kalpten nefsin hakimiyeti bitmiş, halka nazar etme duygusu gitmiştir. Kul bu hali ele geçirince, gönlünü varlıklardan çektiği için ihlâs kalbine tam olarak yerleşir; nefsin boş arzuları devre dışı kaldığı için de kalpte zühd sabitleşir.[211]

Bu anlatılan duruma şu hadis delil gösterilmektedir: Rasûlullah (sa) bir adama: "Eşit hale geldin mi/dengeni buldun mu?" diye sordu. Adam, "Nasıl eşit hâle gelebilirim?" dedi. Rasûlullah (sa): "Övülmekle yerilmenin senin nazarında eşit olmasıyla." buyurdu.[212]

Ashaptan Harise'nin (ra) sözünde de buna benzer şeyler vardır. Rasûlüllah (sa), Harise'ye (ra) imanının hakikatinin ne olduğunu sorunca, Harise: "Nefsimi dünyadan çektim." diyerek zühdden başlamış, sonra dünyanın altınıyla taşının gözünde bir olduğunu söylemiş, peşinden Arş'ı ve melekleri müşahede ettiğini zikretmiştir.[213]

Ali b. Ma'bed, Ali b. Ebi Talha'dan mürsel yolla şu hadis nakledilmiştir: Rasûlullah (sa) buyurdu ki:

> Bir kula halk içinde bilinmemek bilinmekten daha sevimli oluncaya ve az mal çok maldan daha sevimli gelinceye kadar imanı kemale ermez.[214]

Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber'den (sa) şu hadisler zikredilmiştir: Amel ehlinin halini anlatan hadis şudur: Rasûlullah'a (sa) insanların en hayırlısının kim olduğu sorulduğunda şöyle buyurdu:

211 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 270.
212 Bkz: Heysemî, *Zevâid*, I, 53-60.
213 Bkz. Abdullah b. Mubârek, *Kitâbu'z-Zuhd*, s. 106, h. no: 314; Abdurrezzak, *el-Musannef*, XI, 129; Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, VII, 362-63, h. no: 1590-10592; Taberânî, *el-Kebîr*, III, 2662-67, h. no: 3367; Heysemi, ez-Zevaid, I, 57. Ayrıca bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 270.
214 Bkz: Zebîdî, *İthâf*, XI, 652.

Dünyaya küsüp ahireti seven kimsedir.[215]

Biz Allah Rasûlü'nün şöyle buyurduğunu işittik:

Sâlih kişi için salih mal ne güzeldir.[216]

Salih mal, helâl maldır. Sâlih kişi ise, Allah Teâlâ'nın Kur'an'da sıfatlarını anlattığı ve övdüğü gibi; Allah rızâsını isteyerek malını gece gündüz, gizli açık O'nun yolunda harcayan kimsedir.

Yiyip de şükreden kimse, sabredip oruç tutan kimse gibi sevap alır.[217]

Hz. Peygamber'in Müslümanlar üzerinde çok büyük bir otoritesinin olduğu ve olması da gerektiği tartışılamaz bir husustur. Kur'an'da yer alan onlarca ilgili âyet bu sonucu çıkarmamıza imkân vermektedir.[218] Doğal olarak sahip bulunduğu bu otoritenin, vefatından sonra şu ya da bu amaçla istismar edilmiş olduğu da tarihen sabittir. İnsanların kendi otoritelerinin yetmediği yerde, daha üstün bir başka otoriteyi devreye sokmaları, çok sık rastlanan beşerî bir olgudur.

Hz. Peygamber, yaşadığı sürece Kur'an'ın ona ilham ettiği ve yol gösterdiği tarzda bir hayat anlayışını "pratik/yaşanmış" olarak, yani "sünnet" formuyla ümmetine bıraktı. Ancak ümmet, bu hayatı aynıyla devam ettirmekte fazla başarılı olamadı. Erken dönemde başgösteren dâhilî çekişmeler ve siyasî krizler, Hz. Peygamber'den devralman hayat anlayışını yeniden inşa etmeyi gerektirdi. Bu nedenle sahâbe dönemi, aynı zamanda yeni bir İslami hayat anlayışının da inşa edildiği dönem olarak görülmelidir. Sahâbeyle başlayan bu süreç, giderek artan bir ivme ile genişlemiş ve daha bir iki asır geçmeden, "ilk örnek"ten oldukça farklı bir dünya görüşüne ulaşılmıştır. Ancak Hz. Peygamber (sa) kendi döneminin gerçek mimarı iken, oluşturulan yeni dünya gö-

215 Rivayetin ilk kısmı için bkz: İbn Mace, Zuhd, 37. Ayrıca bkz: Ebû Nuaym, *Hilye*, VI, 70-71.

216 Buhârî, *Edebü'l-Müfred*, I, 315-16, h. no: 299; *Musned*, IV, 197; 202; Ebû Ya'lâ, *Musned*, XIII, 321; Taberânî, *el-Evsat*, h. no: 3213.

217 Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme, 43; İbn Mâce, Sıyâm, 55; *Musned*, II, 289; Hâkim, *Müstedrek*, I, 422.

218 Bu konuda bkz. Âl-i İmrân 3/32, 132; en-Nisâ, 4/59; el-Mâide 5/92; el-Enfâl 8/1, 20, 46; en-Nûr 24/54, 56.

rüşünün ise sadece söylem olarak kendisine isnat edildiği otorite durumundadır.[219]

Zikrettiğimiz bu tespitlerden sonra Müslümanların dünya görüşünü ve iktisadî zihniyetini yönlendiren hadislerin bulunduğu görülmektedir. Şimdi burada onların zühd anlayışını ve dünya görüşünü yönlendiren daha çok *Kitâbu'z-Zuhd* (Zühd Edebiyatı) adlı eserlerde yer alan hadislere ana başlıklar halinde yer verilecektir. Hadisler ele alınırken şu yöntem izlenecektir; önce ana başlıklar altında konu bütünlüğü içerisinde hadislere yer verilecek, hadis külliyatı içerisindeki yerlerine işaret edilecektir. Çalışmanın boyutunu aşacağından rivayetlerin tamamı ayrıntılı şekilde tahlil ve kritik edilmeyecektir. Bunlardan yalnızca çok yaygın ve etkin olan bazıları kısmen de olsa değerlendirilmeye çalışılacaktır. Müslüman dünya görüşü ve iktisadî zihniyetinde oluşan etkinin daha açık görülebilmesi için hadislerin daha çok delâleti üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

A. Zühdün Ne Olduğu, Tanımı ve Mahiyetiyle İlgili Hadisler

1. Ebû Zer, Rasûlullah'ın (sa) şöyle buyurduğunu rivayet eder:

> Dünyaya karşı zahidlik, helâl olan bir şeyi haram kılmak ve malı elden çıkarmak değildir. Fakat dünyaya karşı gerçek zâhidlik şudur: Kendi elinde bulunana Allah'ın elinde olandan daha fazla güvenmemen ve elindekine bir musibet geldiği takdirde, malın elinde kalmaktansa (gelen musibetten dolayı) sevabını tercih etmeye daha istekli olmandır.

Tirmizî şöyle der: Bu hadis garîbdir ve onu bu vecihten başka yoldan bilmiyoruz. Amr b. Vâkıd'ın rivayeti ise münkerdir.[220] Doğrusunun, İmam Ahmed'in *ez-Zühd*'de rivayet ettiği gibi bu rivayetin mevkûf olduğudur.[221]

219 Ahmet Keleş, "İslam İktisat Zihniyetinin Oluşmasında Zühd Hadislerinin Rolü", s. 6.
220 Tirmizî, Zuhd, 29; İbn Mâce, Zuhd, 1. Bu hadisi Tirmizî ve İbn Mâce, Amr b. Vâkıd-Yûnus b. Halbes-Ebû İdris el-Havlânî-Ebû Zer isnadıyla rivayet etmiştir.
221 İmam Ahmed, Zeyd b. Yahya ed-Dımaşkî-Hâlid b. Sabîh-Yûnus b. Halbes isnadıyla Ebû İdris el-Havlânî'nin şöyle dediğini rivayet eder: "Dünyaya

Benzer rivayette Sehl b. Sa'd es-Sâidî'den, o dedi ki:

"Ey Allah'ın Rasûlü! Bana öyle bir iş göster ki, onu işlediğim zaman beni hem Allah sevsin hem de insanlar!" Hz. Peygamber (sa), "Dünyaya karşı zâhid ol ki Allah seni sevsin. İnsanların elinde bulunanlara karşı zâhid ol ki insanlar seni sevsin!" buyurdular.

Bu hasen bir hadistir, İbn Mâce ve başkaları hasen sened ile rivayet etmişlerdir.[222] Bu hadisi İbn Mâce; Hâlid b. Amr el-Kureşî-Süfyân-ı Sevrî-Ebû Hâzim-Sehl b. Sa'd isnadıyla tahric etmiştir. Nevevî bunun isnadının hasen olduğunu söylemiştir.[223] Bu görüş üzerinde (bir çok şey) söylenebilir. İbn Receb el-Hanbelî bunları şöyle özetlemiştir: Zira Hâlid b. Amr el-Kuraşî el-Emevî hakkında İmam Ahmed "münkerü'l-hadis" demiş, bir yerde de "sika değildir, bâtıl hadisler rivayet eder." demiştir. İbn Maîn de onun hakkında der ki; "Hadisi bir şey değildir." başka bir yerde ise, "Kezzâbdır, yalan söyler, Şu'be'den mevzû hadisler rivayet etmiştir." der. Buhârî ve Ebû Zür'a ise onun için "Münkerü'l-hadis" der. Ebû Hâtim de, "Metrûkü'l-hadis ve zayıf" olduğunu söyler. Sâlih b. Muhammed ile İbn Adî ona hadis uydurma sıfatını nisbet eder. İbn Hibbân bu kişi hakkında tenakuza düşmüş; onu bir taraftan *Kitâbu's-Sikât*'ta zikrederken, aynı zamanda *ed-Du'afâ* isimli kitabında da zikretmiş ve hakkında, "Sika râvilere aykırı olarak mevzû hadisler rivayet ederdi, onun rivayetleri ile ihticâc helal olmaz." demiştir.[224]

Ukaylî, onun bu hadisini tahric eder ve şöyle der:

Bunun Süfyan-ı Sevrî'den rivayetinin aslı yoktur. Muhammed b. Kesîr es-San'anî, Hâlid'e muvafakat (mütâbaat) etmiştir. Herhal-

karşı zâhidlik, helal olan bir şeyi haram kılmak ve malı elden çıkarmak değildir. Fakat dünyaya karşı gerçek zâhidlik şudur: Kendi elinde bulunana Allah'ın elinde olandan daha fazla güvenmemendir. Başına bir musibet geldiği takdirde, malın elinde kalmaktansa (gelen musibetten dolayı) sevabını ve ahiret azığını daha çok istemendir." (Ahmed b. Hanbel, *ez-Zuhd*, s. 76; İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 180).

222 İbn Mâce, Zuhd, 1; Taberânî, *el-Kebîr*, nr. 5972; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 313. Kudâ'î, *Musnedü'ş-Şihâb*, h. no: 643; Ebû Nu'aym, *Hilye*, II, 252-253, VII, 136; İbn Adî, *el-Kâmil*, III, 902; Ukaylî, *ed-Du'afâ*, II, 11.

223 İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 174.

224 İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 174-175.

de hadisi ondan almış ve tedlîs yapmıştır. Çünkü meşhur olan bu Hâlid'dir.[225]

Ebû Bekir el-Hatîb şöyle der: "Bu hadise mütâbaat edenler arasında Ebû Katâde ve Mihrân b. Ebî Ömer er-Râzî de vardır. Bunlar hadisi Süfyân-ı Sevrî'den rivayet etmiştir. Bunların en meşhuru İbn Kesîr'in hadisidir." Böyle demektedir fakat bu Ukaylî'nin şu sözlerine muhaliftir: "Bu hadisler içinde en meşhuru Hâlid b. Amr'ın hadisidir." Doğru olan görüş budur. İmam Ahmed, Muhammed b. Kesîr'in zayıf olduğunu söylemiştir. Ebû Katâde ve Mihrân hakkında da söz söylenmiştir. Ancak Muhammed bu ikisinden daha üstündür. Çünkü o, hadis hafızlarının çoğunluğuna göre sika bir râvidir. İbn Adî, onun bu hadisi hakkında hayret etmiş ve "Ne söyleyeceğimi bilemiyorum!" demiştir.[226]

İbn Ebî Hâtim de, babasına (Ebû Hâtim'e) Muhammed b. Kesîr'in Süfyân-ı Sevrî'den rivayet ettiği bu hadisi sorduğunu, babasının da, "Bu hadis bâtıldır." dediğini nakleder.[227] Yani, bu isnad ile bâtıl olduğunu kastederek, Muhammed b. Kesîr'in Süfyân-ı Sevrî'den rivayetinin aslının olmadığına işaret eder.

İbn Meşîş şöyle der: Ahmed b. Hanbel'e, -bu hadisi zikrederek- Sehl b. Sa'd'ın hadisini sordum. Hayretinden, "Lâ ilâhe illallah, bunu kim rivayet ediyor?" dedi. Ben de, "Hâlid b. Amr" dedim. O da, "Başımıza Hâlid b. Amr çattı!" dedi ve sustu. Bundan muradı, Hâlid'in bu hadisi hakkında konuşulmasını kötü bulduğunu göstermekti. Çünkü onu meşgul olunacak değerde görmüyordu.[228]

Bu hadis başka bir vecihten mürsel olarak rivayet edilmiştir. Ebû Süleyman b. Zebr ed-Dımaşkî bunu *Müsned-i İbrahim b. Edhem*'de; Mu'âviye b. Hafs-İbrahim b. Edhem-Mansûr -Rıb'î' b. Hırâş isnadıyla şöyle rivayet eder:

225 Ukaylî, *ed-Du'afâ*, II, 11.
226 İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 175.
227 İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, II, 107.
228 İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 175-176.

Adamın biri Hz. Peygamber'e geldi ve şöyle dedi: Ey Allah'ın Rasûlü! Bana bir iş göster ki ondan dolayı beni hem Allah sevsin hem de insanlar sevsinler! Buyurdular ki: Allah'ın seni seveceği amel, dünyaya karşı zâhid olmaktır. İnsanların seni seveceği iş ise, şu geçici dünyalıklara bakman ve onu onlara (dünya ehline) fırlatıp atmandır![229]

İbn Ebi'd-Dunyâ da bu hadisi *Zemmu'd-Dunyâ* isimli eserinde; Ali b. Bekâr'ın İbrahim b. Edhem'den rivayeti olarak şöyle tahric eder: "Adamın biri Rasûlullah'a (sa) geldi..." sonra hadisin devamını zikreder. Ancak hadisin isnadında ne Mansûr'u ne de Rebî'i zikreder. Onun rivayetinde şu ifade vardır: "... elindeki geçici dünyalıkları onlara fırlatıp at!"[230]

Benzer rivayeti yine İbn Ebi'd-Dunyâ, Muhammed b. Muhâcir'in Yunus b. Meysere'nin sözü olarak şöyle rivayet eder:

Dünyaya karşı zâhidlik, helâl olanı haram kılmak ve malı elden çıkarmak değildir. Lakin zâhidlik, Allah'ın elindekine kendi elindekinden daha fazla güvenmen, (mal yönünden) bir musibete uğradığın andaki halin ile musibete uğramadığın andaki halinin eşit olması ve haktan dolayı seni övenler ile kınayanların senin yanında eşit olması demektir.[231]

Yukarıdaki bilgilerden rivayetin problemli olduğu, Hz. Peygamber'e nisbetinin tartışmalı ve sahih olmadığı anlaşılmaktadır.

2. Dahhâk b Müzâhim'den o, şöyle rivayet eder: "Adamın biri Rasûlullah'a (sa) geldi ve şöyle dedi:

"Ey Allah'ın Rasûlü! İnsanların en zâhidi kimdir?" Buyurdular ki: "Kabri ve çürüyüp toprak olmayı unutmayan, dünyanın en değerli süsünü terkeden, bâki olanı fâni olana tercih eden, yarını kendisine ait saymayan ve kendi nefsini ölmüş kabul eden kişi!"

229 Ebû Nu'aym, *Hilye*, VIII, 81. Ayrıca bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 176-177.
230 İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 175-176.
231 Dünyaya karşı zühd, üç başlık ile tefsir edilmiş olup üçü de kalbin amelleri arasındadır, âzaların ameller arasında yer almamaktadır. Bundan dolayı Ebû Süleyman şöyle der: "Bir kimsenin zâhid olduğuna şahitlik etme, çünkü zühd kalptedir!" (İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 180-81).

Mürsel olan hadisi İbn Ebî Şeybe eserinde yer vermiştir.[232] Muteber kabul edilen eserlerde yer almayan ve mürsel olan rivayeti ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

3. Ebû Hureyre'den, Rasûlüllah (sa) şöyle buyurdular:

Vera' sahibi ol, -diğer rivayette: Ey Ebû Hureyre! Vera' sahibi ol- insanların en âbidi olursun. Kanaatkâr ol, insanların en şükredeni olursun. Nefsin için istediğin şeyi insanlar için de iste, (iyi) mümin olursun. Komşulara -diğer rivayette: komşularına- güzel muamelede bulun, (iyi) Müslüman olursun. Az gül, çünkü çok gülmek kalbi öldürür.

Rivayeti İbn Mâce rivayet etmiş ve isnadının hasen olduğu belirtilmiştir.[233] Rivayetin hasen olduğu anlaşılmaktadır.

4. Sa'd bin Ebî Vakkâs'tan, Rasûlüllah (sa) şöyle buyurdular:

Ben, ilmi ibadetten daha faziletli tutarım. Dininizin en hayırlı durumu vera'lı olmaktır.

Hâkim ve Beyhakî rivayeti eserlerinde nakletmişlerdir.[234] Muteber kabul edilen eserlerde yer almayan rivayete ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

B. Dünyanın Değeri ve Mahiyetiyle İlgili Hadisler

Dünyanın değeri ve Allah Teâlâ katında durumu hakkındaki hadisler gerçekten oldukça fazladır. Zühd hadisleri denilince de ilk akla gelenler kuşkusuz dünyanın değeri ve durumuyla ilgili rivayetlerdir. Hadis kitaplarından müstakil bir "kitap" oluşturan bu tür rivayetler, muteber hadis mecmualarında olanlar ile "zühd edebiyatı" içerisinde yer alanlar

232 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XIII, 223. Ayrıca bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 185.

233 İbn Mâce, Zuhd, 24. Ayrıca bkz. Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 309-310; Kudâî, *Musned*, I, 98-9, I, 371; Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 365; *Târîhu Esbehân*, II, 302; Beyhakî, *Âdâb*, s. 509, 254, *Erbeûn*, s. 103; Bûsirî, *Misbâhu'z-Zucâce*, II, 341 (Bûsirî de burada isnadının hasen olduğunu belirtmiştir); Ali Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, XV, 882.

234 Hâkim, *el-Mustedrek*, I, 92; Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 309; Beyhakî, *Âdâb*, s. 598-9; *Erbeûn*, s. 103. Ayrıca bkz. Munâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, IV, 434. Suyûtî rivayete sahih rumuzu koymuştur.

birlikte düşünüldüğünde, bunlar o kadar bir yekün tutmaktadır ki, bir toplumun zihniyetini oluşturmaya yetecek etkinliğe ulaşabilmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Rasûlullah (sa) şöyle buyurur:

Bana dünyanızdan kadın ve güzel koku sevdirildi, namaz da gözümün nuru kılındı!

Bu hadisi Nesâî ve İmam Ahmed Enes'ten rivayet etmiştir.[235]

Hadisin açıklamasında İbn Receb el-Hanbelî, "Zühdden ve dünyaya değer vermemekten maksat, kalbi bunlarla meşgul olmaktan kurtarmaktır." der. Ona göre kişi Allah Teâlâ, mârifetullah, O'na yaklaşmak (kurb), ünsiyet ve O'na kavuşma şevki ile meşgul olmak için vakit bulur. Bunlarla meşgul olmak dünya ile meşgul olmak sayılmaz. Nitekim Rasûlullah (sa) buyurmuştur ki: "Bana dünyanızdan kadın ve güzel koku sevdirildi, namaz da gözümün nuru kılındı!" Zannımca *Müsned* ve Nesâî'nin dışındaki eserlerde şöyle geçmektedir: "Dünyanızdan bana üç şey sevdirildi." Burada namaz da dünyaya dahil edilmiştir. Bu hususa şu hadis de şahitlik eder: "Dünya lânetlenmiştir, içinde bulunanlar da lânetlenmiştir; ancak Allah'ı zikredenler ve O'nu dost edinenler veya alimler ve ilim öğrenenler bunun dışındadır."[236]

2. Müstevrid el-Fehrî'den, o Rasûlullah'ın (sa) şöyle buyurduğunu rivayet eder:

235 Nesâî, İşretu'n-nisâ', 10; *Musned*, III, 128, 199, 285; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 160.

236 Hadisi İbn Mâce ve Tirmizî Ebû Hureyre'den merfû olarak rivayet etmiştir. Tirmizî, hadisin hasen olduğunu söyler (Tirmizî, Zuhd, 14; İbn Mâce, Zuhd, 3; Ebû Nu'aym, *el-Hilye*, III, 157, VII, 90). Buna benzer hadisler değişik vecihlerden mürsel ve muttasıl olarak rivayet edilmiştir. Rivayeti Taberânî, Ebu'd-Derdâ'dan merfû olarak şöyle rivayet eder: "Dünya ve içindekiler lânetlenmiştir. Ancak Allah'ın rızasını istemek için olanlar bunun dışındadır." (Taberânî, *el-Kebîr*, X, 222; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 391). İbn Ebi'd-Dunyâ da bunu mevkûf olarak rivayet etmiştir (İbnu Ebi'd-Dunyâ, *Zemmü'd-Dünya*, h. no: 6). Ayrıca Şehr b. Havşeb'den Ubâde vasıtasıyla merfû olarak şöyle rivayet eder: "Kıyamet günü dünya getirilir ve; 'Ondan Allah Teâlâ'nın rızâsı için olanları ayırın, diğer kısımlarını cehenneme atın!' denilir." Geniş bilgi için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 199.

Vallahi âhiretin yanında dünyanın durumu, sizden birinin parmağını denize daldırıp çıkarması gibidir. Çıkardığında parmağının (denizden) ne çıkardığına bir baksın!

Hadisi Müslim ve İbn Mâce rivayet etmiştir.[237]

3. Sehl b. Sa'd'dan, o Rasûlullah'ın (sa) şöyle buyurduğunu rivayet eder:

Eğer dünyanın Allah katında sivrisineğin bir kanadı kadar değeri olsaydı, ondan hiçbir kafire bir yudum bir şey içirmezdi!

Hadisi Tirmizî ve İbn Mâce rivayet etmiş, Tirmizî hadisin sahih olduğunu zikretmektedir.[238] Ancak İbn Mâce'nin *Zevâid*'inde isnaddaki Zekeriyya b. Manzûr'un zayıf olduğu belirtilmiştir.[239]

4. Ebu'd-Derdâ'dan: Rasûlüllah (sa) şöyle buyurdular:

Gücünüz yettiğince dünya düşüncelerinden uzaklaşın. Çünkü en büyük düşüncesi dünya olan insana Allah malı çok ihsan eder ve önüne fakirlik duygusunu koyar. En büyük düşüncesi âhiret olan insana gelince, Allah onun işlerini toparlar ve gönlüne kanaat duygusu ilka eder. Bir kul kalbiyle Allah Telâlâ'ya yönelirse, Allah müminlerin kalplerine, sevgi ve merhametle ona yönelme duygusu yerleştirir. Ayrıca Allah Teâlâ bütün hayırlarda süratlice ona yönelir (ihtiyacını hemen giderir).

Genelde zühd eserlerinde yer alan ve zayıf olduğu belirtilen rivayete daha ihtiyatla yaklaşmak gerekir.[240]

5. Katâde b. Nu'mân'dan rivayet edilen bir hadiste Rasûlullah (sa) buyurdular ki:

Allah Teâlâ bir kulu sevdiği zaman, tıpkı sizin bir hastayı sudan koruduğunuz gibi onu dünyaya karşı himaye eder.

237 Müslim, Cennet, 55 İbn Mâce, Zuhd, 3.
238 Tirmizî, Zuhd, 13; İbn Mâce, Zühd, 3. Ayrıca bkz. Abdullah b. Mubârek, *ez-Zühd*, h. no: 509, 620; Bezzâr, *el-Musned*, h. no: 3693; Kudâ'î, *Musnedü'ş-Şihâb*, h. no: 1439, 1440; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 92; Ayrıca geniş bilgi için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 179.
239 Bkz. İbn Mâce, *Sünen*, II, 1377.
240 Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 305; İbn Ebî Âsım, *Zuhd*, s. 64. Ayrıca bkz. Heysemî, *Zevâid*, X, 248; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 227; Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, III, 563; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, I, 514; Munâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, III, 260-61; İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-Âliye*, III, 206. Suyûtî rivayete zayıf rumuzu koymuştur.

Hadisi Tirmizî rivayet etmiş, hasen olduğunu belirtmiştir.[241]

6. Ebû Hureyre'den, Rasûlullah (sa) buyurdular ki:

Dünya müminin zindanı, kâfirin de cennetidir.

Müslim'in rivayet ettiği[242] hadis, Muslim'de olduğu halde *Mevzûât* kitaplarında yer alan hadislerden bir tanesi de budur. Gerekçesini belirtmeksizin hadisin uydurma olduğunu Sağânî *el-Mevzûât*'ında[243] zikretmektedir. Aliyyu'l-Kârî'de aynı hadisi eserine almıştır.[244]

Yine Abdullah b. Ömer'den: Hz. Peygamber (sa) şöyle buyurdular:

Dünya müminin zindanı, kabir muhkem barınağı, cennet de varacağı yerdir. Dünya kâfirin cenneti, kabir zindanı, cehennem de varacağı yerdir.[245]

7. Abdullah b. Cerâd'dan, Rasûlullah (sa) şöyle buyurdular:

Hayatınız boyunca hep hayrı talep edin. Bütün gücünüzle cehennemden kaçın. Cenneti isteyen insan uyumaz. Cehennemden kaçan uyumaz. Âhiret (cennet) hoşlanılmayan şeylerle çevrilidir. Uyku cennete giden yolları kuşatmıştır. Dünya lezzetler ve nefsanî cazibeler ile çevrilidir. Dünyanının lezzetleri ve nefsanî cazibeleri sizleri âhiretten oyalamasın. Âhireti olmayanın dünyası yoktur, dünyası olmayanın da âhireti yoktur. Şüphesiz Allah mazerete yer bırakmayacak şekilde haber vermiş, öğüdünü ulaştırmıştır. Allah Teâlâ pek çok şeyi sizlere temiz kılarak helâl kıldı, kötü şeyleri de haram kıldı. Allah'ın haram kıldıklarından kaçının. Allah'a itaat edin çünkü Allah haram kılmış olduğu bir şeyi asla helâl kılmayacak, helal kıldığı bir şeyi de asla haram kıl-

241 Tirmizî, Tıb, 1; Abdullah b. Mübârek, *ez-Zuhd*, h. no: 123.
242 Müslim, Zuhd, 1.
243 Sağânî, *el-Mevzûât*, s. 13. Aclûnî, mevzu olmadığını söyler. Bkz. Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, I, 495.Yorumu için bkz. Münâvî, *Feyzü'l-kadîr*, III, 730.
244 Aliyyu'l-Kârî, *el-Esrâr*, s. 351. Rivayetle ilgili geniş değerlendirme ve bilgi için bkz. M. Emin Özafşar "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'i", *AÜİFD*, c. XXXIX, Ankara 1999, s. 316-318. Yorumu için bkz. İsmail L. Çakan, *Müslümanca Düşünmek*, s. 64-66.
245 Müslim, Zuhd, 1; *Musned*, II, 323, 389, 485; Tirmizî, Zuhd, 16; İbn Mâce, Zuhd, 3; Abdullah b. Mubârek, *ez-Zuhd*, h. no: 123, 598; Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 155; Taberânî, *Kebîr*, VI, 289; Hakim, *Mustedrek*, IV, 604; İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-Âliye*, III, 150; Heysemî, *Zevâid*, X, 289.

mayacaktır. Kim haramı terk eder ve helalinden yerse, rahmana itaat etmiş ve kopması söz konusu olmayan sapasağlam bir ipe tutunmuş olur, hem dünyası hem de âhireti âbâd olur. İşte bu Allah azze ve celleye itaat eden içindir.

Muteber kabul edilen eserlerde yer almayan rivayete daha ihtiyatla yaklaşmak gerekir.[246]

8. Ubey b. Kâ'b'dan, Rasûlüllah (sa) şöyle buyurmuşlardır:

Âdemoğlunun yediği dünyaya misal kılınmıştır: Ademoğlundan çıkana bir bakın. Yiyeceğini baharatlayıp tuzlasa bile sonunda ne olacağını bilir.

Hadisi Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî *Musned* adlı eserlerinde rivayet etmişlerdir. Bunun dışında hadis daha çok üçüncü ve dördüncü derecedeki eserlerde yer almaktadır. Bu yönüyle rivayete karşı ihtiyatlı olmak gerekir.[247]

9. Sa'd b. Ebî Vakkâs'tan, Bir adam Rasûlüllah'a (sa) gelip "Yâ Rasûlallah! Bana kısa ve özlü bir tavsiyede bulunur musunuz?" dedi. Rasûlüllah (sa) ona şöyle buyurdu:

İnsanların sahip olduklarından ümidi kes, sakın tamah etme. Zira böyle bir şey fakirlik duygusunun mevcudiyetini gösterir. Namaz kılarken dünyaya veda eden kimse gibi kıl. Özür dilenecek şeylerden kaçın.

Rivayeti Hâkim ve Beyhakî eserlerinde nakletmişlerdir.[248] Muteber kabul edilen eserlerde yer almayan rivayete ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

C. Dünyaya Karşı Tavır Almayı İçeren Hadisler

1. Câbir'den, o şöyle rivayet eder:

Rasûlullah (sa), iki tarafında insanlar bulunduğu halde bir pazar yerine uğradı. Derken küçük kulaklı ölmüş bir oğlağın ya-

246 Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 285-86; Ali Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, V, 932.
247 *Musned*, V, 136; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Musned*, s. 169-170. Ayrıca bkz. Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 186; Taberânî, *Kebîr* I, 198; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 254; Beyhakî, *Âdâb*, s. 334; Heysemî, *Zevâid*, X, 288.
248 Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 86; Hâkim, *el-Mustedrek*, IV, 326. Ayrıca bkz. Sehâvî, *Mekâsid*, s. 137-39; Ali el-Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, XVI, 74; III, 817.

nından geçti. Sonra onu aldı ve kulağından tutarak:, 'Hanginiz şunu bir dirheme almak ister?' diye sordu. Ashap da dediler ki: 'Biz onun herhangi bir şey karşılığında bizim olmasını istemeyiz!' Rasûlullah (sa) de, 'Peki bunun sizin olmasını ister misiniz?' diye sordu. Sahâbe-i kirâm da, 'Vallahi eğer canlı bile olsaydı zaten kusurlu idi, kulakları kısaydı. Ölmüş iken onu ne yapalım? dediler.' Bunun üzerine Rasûlullah (sa), 'Vallahi dünyanın Allah katındaki değeri, şu oğlağın sizin yanınızdaki değerinden daha da aşağıdadır!' buyurdu.

Hadisi Müslim rivayet etmiştir.[249]

2. Ebû Saîd el-Hudrî'den, Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu:

Dünya taze yeşildir, tatlıdır. Allah Teâlâ sizleri dünyaya halife bırakmış, ne yapacaksınız diye bakmaktadır. Dünyanın fitnesinden sakının, kadınların fitnesinden de korunun. Çünkü İsrâiloğulları'nın ilk karşılaştığı fitne, kadın fitnesiydi.

Hadisi Müslim, Tirmizî ve İbn Mâce rivayet etmiştir.[250]

3. Abdullah b. eş-Şihhîr'den:

"Çoklukla övünmek sizi (haktan) oyaladı."[251] âyeti nâzil olunca Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu:

Âdemoğlu "malım, malım" deyip durur. Oysa (ey Âdemoğlu!) Yiyip tükettiğin, giyip eskittiğin, tasadduk edip sarf ettiğin dışında malının sana faydası mı var?

Hadisi Müslim, Nesâî ve Tirmizî rivayet etmiştir.[252]

4. Abdullah b. Mes'ûd'dan, Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu:

Olduğunuz yerin dışında gelir getiren bir arazi edinmeyiniz. Eğer bir arazi edinirseniz dünyaya rağbet etmiş olursunuz. Medine'de olana Medine'deki; Râzân'da olana Râzân'daki yeter.

Râzân Medine'ye dahil bir yerin adıdır.

249 Müslim, Zühd, 2.
250 Buhârî, Zekât, 47, Rikâk. 7; Müslim, Zikir, 99; Tirmizî, Fiten, 26; Zuhd. 41; Neseî, Zekât, 50; İbn Mâce, 19; Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 132.
251 et-Tekâsür 102/1.
252 Müslim, Zuhd, 3, 4, Nesâî, Vesâya 1; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân (Tekâsür), 89; Abdullah b. Mubârek, *ez-Zühd*, h. no: 505; Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 132-33.

Genelde zühd literatüründe yer alan rivayete daha ihtiyatla yaklaşmak gerekir.[253]

D. Dünya Malı ve Mal Hırsı ile İlgili Hadisler

1. Mikdâm b. Ma'dîkerîb'in rivayet ettiğine göre Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu:

> Âdemoğlu karnından daha şerli bir kap doldurmamıştır. Âdemoğluna, belini doğrultabilecek birkaç lokma kâfi gelir. Eğer (yemesi) kaçınılmaz ise, o takdirde (midesinin) üçte birini yiyeceğe, üçte birini içeceği ve üçte birini de nefes için ayırsın.

Bu hadisi İmam Ahmed, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce rivayet etmiştir. Hadisi İmam Ahmed ve Tirmizî; Yahya b. Câbir vasıtasıyla Mikdâm b. Ma'dîkerîb'den rivayet etmiştir. Nesâî ise, hem bu vecihten hem de başka bir vecihten; Sâlih b. Yahya b. Mikdâm'dan, o da dedesinden rivayet etmiştir. İbn Mâce ise yine Mikdâm b. Ma'dîkerîb'den başka bir vecihten rivayet etmiştir.[254] Hadisin daha başka tarikleri de vardır. Ayrıca bu hadis-i şerif, söyleniş sebebiyle birlikte de rivayet edilmiştir. Ebu'l-Kâsım el-Beğavî *Mu'cem*'inde Abdurrahman b. Marakka'dan şöyle rivayet eder:

> Rasûlullah (sa) Hayber'i fethettiği zaman meyvelerin toplanma mevsimi idi. İnsanlar meyvelerin başına üşüştüler. Bundan dolayı hummaya yakalandılar. Hallerini Rasûlullah'a şikâyet ettiler. Rasûlullah (sa) buyurdu ki: Kuşkusuz humma ölümün öncüsü, yeryüzünde Allah'ın zindanı ve ateşten bir parçadır. Buna yakalandığınızda, suyu eski küçük tulumlarda soğutun. Sonra bu suyu iki namaz -yani akşam ile yatsı- arasında üzerinize serpin. Râvi der ki: Söylendiği gibi yaptılar ve hummadan kurtuldular. Bunun üzerine Rasûlullah (sa) dedi ki: Allah Teâlâ, doldurulduğu zaman karından daha şerli olan bir kap yaratmamıştır. Eğer bu kaçınılmaz ise; bari üçte birini yemeğe, üçte birini içeceklere ve üçte birini de havaya ayırın![255]

253 Abdullah b. Mubârek, *ez-Zühd*, h. no: 496

254 Tirmizî, Zuhd, 47; İbn Mâce, Et'ime, 50; *Musned*, IV, 132. Ayrıca bkz. Abdullah b. Mubârek, *ez-Zuhd*, h. no: 603; Taberânî, *el-Kebîr*, XX, 644, 646; Kudâ'î, *Musnedu'ş-Şihâb*, h. no: 1340, 1341; Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 121, 331-332; Mizzî, *Tuhfetu'l-Eşrâf*, VIII, 509, 512. Mizzî, Nesâî'nin bunu es-*Sünenü'l-Kübrâ*'da rivayet ettiğini söyler.

255 Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve*, VI, 160-161; Kudâ'î, *Musnedü'ş-Şihâb*, h. no: 59. Hadisin kısmen Hasan-ı Basrî'den mürsel olarak yapılan rivayeti için

2. Hz. Osman anlatıyor:

Rasûlullah (sa) buyurdular ki: "Ademoğlunun şu üç şey dışında (temel) hakkı yoktur: İkamet edeceği bir ev, avretini örteceği bir elbise, sadece (katıksız) ekmek ve su."

Hadisi Tirmizî rivayet etmiştir.[256]

3. Ebû Mûsâ'dan Rasûlullah'ın (sa) şöyle buyurduğu rivayet edilir:

Dünyayı seven ahiretine zarar verir, ahireti seven de dünyasına zarar verir. Sizler baki olanı fani olana tercih ediniz![257]

Musned'de ve İbn Mâce'nin *Sünen*'inde Zeyd b. Sâbit'ten Rasûlullah'ın (sa) şöyle buyurduğu rivayet edilir:

Her kimin himmeti ve gayreti dünyaya yönelik olursa, Allah Teâlâ onun işini bozar ve fakirliği (muhtaçlığı) iki gözünün arasına koyar (açgözlü yapar); kendisine de takdir edilenden fazla bir şey verilmez. Her kimin niyeti ahirete yönelik ise, Allah Teâlâ onun işlerini toparlar, kalbine zenginlik koyar ve istemeyerek de olsa dünyalıklar ona gelir!

Rivayete İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel eserlerinde yer vermişlerdir.[258] Ayrıca Tirmizî de aynı manadaki bir hadisi merfû olarak Enes'ten rivayet etmiştir.[259]

E. Dünya-Âhiret Mukayesesi Yapan Hadisler

1. Müstevrid b. Şeddâd'dan şöyle rivayet edilir: Rasûlullah'ın (sa) yanında oturmuş, dünya ve âhireti konuşup değerlendiriyorduk. Bazılarımız, "Dünya âhiretin köprüsüdür; ameller orada yapılmakta, namaz orada kılınmakta ve zekat onda verilmektedir." dedi. Bazıları da, "Ahirette ise cennet var..." dediler ve Allah'ın dilediği kadar konuştular. Bu konuşmalar üzerine Rasûlullah (sa) buyurdular ki:

bkz. Hennâd, *ez-Zühd*, h. no: 47; Kudâ'î, *Musnedü'ş-Şihâb*, h. no: 58. Geniş bilgi için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 468.

256 Tirmizi, Zuhd 30.

257 *Musned*, IV, 212.

258 İbn Mâce, Zuhd, 2; *Müsned*, V, 183. Ayrıca bkz. Taberânî, *el-Kebîr*, h. no: 4891; 4925; İbnu Hibbân, *Sahîh*, h. no: 680.

259 Tirmizî, Sıfatu'l-kıyâme, 30; Hennâd b. es-Serî, *ez-Zühd*, h. no: 669. Geniş bilgi için bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 203.

Âhiretin yanında dünyanın durumu sadece, sizden birinin denize gidip parmağını içine daldırıp çıkarması gibidir. Çıkardığında parmağı (denizden) ne çıkardıysa (âhiretin yanında) dünya işte odur.

Hâkim rivayeti eserinde nakletmiştir. Ayrıca Müslim rivayete eserinde muhtasar olarak yer vermiştir.[260]

2. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'den, Hz. Peygamber (sa) şöyle buyurdular:

Dünyasını seven ahiretine zarar verir. Ahiretini seven dünyasına zarar verir. Bâki olanı fâniye tercih ediniz.

Hadisi Ahmed b. Hanbel ve Hâkim eserlerinde nakletmişlerdir.[261]

3. Abdullah b. Mes'ûd'dan, Hz. Peygamber (sa) şu âyeti okudu:

"Allah'ın göğsünü İslam'a açtığı kimse, rabbinden bir nur üzerinde değil midir?"[262] Bizler "Yâ Rasûlallah! Gönlünün açılması

260 Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 319. Ayrıca hadisin muhtasar rivayeti için bkz. Müslim, Cennet 55. Bunun izahı şöyle yapılmıştır: Dünyanın kemali ilim ve amele dayanır. İlimden da maksat zaten ameldir. Bu kemal, âhirette dünyadakine nisbetle kat kat daha fazla olur. İlmin aslı Allah'ı, isim ve sıfatlarını bilmektir. Âhiret âleminden insanın önündeki perdeler kalkacak, dünyadaki haber niteliğindeki bilgileri gözle görülür duruma gelecek, yani ilme'l-yakîn olan ayne'l-yakîn hale dönüşecek (bilgiye dayalı olanlar gözle görülür hale gelecektir). Allah Teâlâ hakkındaki bilgi (mârifetullah) O'nu rüyet ve müşahede (görme ve seyretme) haline gelecektir. Hiç âhiretteki bu durumlarla dünyadakiler kıyas edilebilir mi? Fukaha ve sûfilerin bir kesimi, dünyada yapılmış bulunan ibadetlerin cennette bulunan nimetlerden daha faziletli olduğunu zannederler. Onlar derler ki: Çünkü cennetteki nimetler kulun payıdır, dünyada yapılan ibadetler ise rabbin hakkıdır. Rabbin hakkı da kulun payından daha üstündür. Bu yanlış bir değerlendirmedir. Onların düşüncelerinin yanlışlığını gösteren bir husus da, tefsir alimlerinin şu âyetin tefsiri hakkındaki açıklamalarıdır: "*Kim iyilikle (ilahî huzura) gelirse, ona daha iyisi verilir ve onlar o gün korkudan emin kalırlar.*" (en-Neml 27/89). Derler ki: Âyette geçen iyilikten maksat "Lâ ilâhe illallah" sözüdür. Bundan daha hayırlı bir söz bulunmamaktadır. Ancak cümlede takdim ve tehir vardır. Söylenmek istenen: "O kimse için onda (sözde) hayır vardır." Yani sözü söyleyen kişi için o sözü söylemesi sebebiyle hayır vardır, demektir. Bkz. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 201.

261 *Musned*, IV, 412; Hâkim, *Mustedrek*, IV, 308; IV, 319. Ayrıca bkz. Beğavî, *Şerhu's-Sunne*, XIV, 239; Kudâî, *Musned*, I, 258-9; Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 187-188; Beyhakî, *Kubrâ*, III, 370, *Âdâb*, s. 501; İbn Ebî Âsım, *Zuhd*, s. 61; Heysemî, *Zevâid*, X, 249.

262 ez-Zümer 39/22.

nasıldır." diye sorduk. "Nur kalbe girince kalp açılıp ferahlar." buyurdu. Biz "Yâ Rasûlallah! Bunun alameti nedir?" diye sorduk. Şu cevabı verdiler: "Ebediyet yurduna yönelmek, gurur yurdundan uzaklaşmak ve ölüm gelmeden önce ölüme hazır olmaktır."

Hadisi Hâkim ve Beyhakî eserlerinde yer vermişlerdir.[263] Muteber kabul edilen eserlerde yer almayan rivayete ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

4. Cerîr b. Abdillah'tan, Resûullah (sa) şöyle buyurdular:

Kim dünyada azık hazırlarsa ahirette ona faydası olur.

Hadisi Taberânî ve Beyhakî eserlerinde yer vermişlerdir.[264] Rivayetin muteber kabul edilen eserlerde yer almadığı görülmektedir. Rivayete ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

5. Ebû Hureyre'den, Rasûlullah (sa) "Her kim âhiret ekini isterse, ona ekinini artırırız; her kim de dünya ekini isterse, ona da ondan veririz, ama âhirette ona hiç nasip yoktur."[265] âyetini okuduktan sonra şöyle buyurdu:

Allah Teâlâ şunu buyurmaktadır: "Ey Âdemoğlu! (Başka şeylerden uzaklaşıp) kendini bana ibadete ver, ben de gönlünü zenginlikle doldurup, ihtiyacını gidereyim. Eğer böyle yapmazsan kalbini meşgul edici düşüncelerle doldurur, ihtiyacını da gidermem."

Hadisi Tirmizî ve İbn Mâce rivayet etmiştir.[266]

263 Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 356; Hâkim, *Mustedrek*, IV, 311. Ayrıca bkz. Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, VII, 219. Süfyân anlatıyor: Rasûlullah'ın (sa) yanında bir adamdan övgüyle bahsedilince Hz. Peygamber (sa) "Ölümü hatırlamak babında nasıldı?" diye sordu. "Ölümü hatırlayan biri değildi?" demeleri üzerine, Rasûlullah "Öyleyse bahsettiğiniz gibi biri değilmiş." buyurdu. Ahmed b. Hanbel, *Zuhd*, s. 34-35: Abdullah b. Mubârek, *Zuhd*, s. 90; Ebû Nuaym, *Hilye*, VII, 299.

264 Taberânî, *Kebîr*, II, 305; Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 373. Ayrıca bkz. Heysemî, *Zevâid*, X, 311; Ali Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, XV, 775; Suyûtî, *Sağîr*, II, 655; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 446.

265 eş-Şûrâ 42/ 20.

266 Tirmizî, Sıfatu'l-Kıyâme 15; İbn Mâce, Zuhd, 2. Ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *Zuhd*, s. 36; Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 368; Hâkim, *Mustedrek*, II, 443; Beyhakî, *Âdâb*, s. 495; Munzirî, *Terğîb*, V, 295 (Hâkim ve *Zuhd*'de Beyhakî rivayet etmiş, Hâkim isnadı sahihtir demiştir); Heysemî, *Mevâridu'z-Zam'ân*, s. 613.

6. Enes b. Mâlik'ten, Hz. Peygamber (sa) şöyle buyurdular:

Her kimin kaygısı âhiret olursa, Allah onun zenginliğini kalbine koyar, işlerini dağınık olmaktan kurtarır ve dünya ona boyun eğerek gelir. Her kimin kaygısı da dünya olursa Allah, onun fakirliğini gözü önüne koyar, kendisini derbeder eder ve dünyadan da kendisine ancak mukadder olan gelir.

Hadisi Tirmizî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel rivayet etmiştir.[267]

7. Hasan-ı Basrî şöyle der: Bize ulaştığına göre, Rasûlullah (sa) ashabına şöyle demiştir:

Benimle birlikte sizlerin dünyaya karşı durumu şu misale benzer: Bir topluluk toz dumanla kaplı çöle dalmışlardır. Bu çöl yolunda yolun çoğunu mu gitmişler yoksa azını mı, bilemezler. Bütün azıklarını bitirirler, azıcık bir gölgenin hasretini çekerler. Çölün ortasında öylece azıksız ve hiçbir eşyaları bulunmadığı halde kalakalırlar. Helâk olacaklarına kesin olarak inanmaya başlarlar. Onlar tam bu ümitsizlik hali içinde ölümü beklerken, ansızın üzerinde muhteşem elbiseler olan ve üzerinden su damlayan bir adam çıkagelir. Bu adamı görünce, 'Bu adam yakınlarda bulunan bir köyden olmalı! Bu kişi mutlaka yakın bir yerden gelmektedir' derler. Adam yanlarına ulaşınca onlara, 'Ne haldesiniz?' diye sorar. Onlar da, 'Gördüğün gibi (helak olmak üzereyiz)' derler. Adam onlara, 'Sizi suya kandıracak ve yeşil bahçelerin bulunduğu yere götürecek olsam ne dersiniz?' diye sorar. Onlar da, 'Asla sana karşı gelmeyiz ve isyan etmeyiz!' derler. Adam onlara, 'Allah'ın adına ahit ve misak verir misiniz?' diye sorar. Onlar da, hiçbir konuda adama karşı gelmeyeceklerine ve isyan etmeyeceklerine dair Allah'ın adına ahit ve misak verirler. Bunun üzerine adam onları suyun bulunduğu ve yeşilliklerle kaplı bahçelere götürür. Derken orada Allah'ın dilediği kadar bir süre kalırlar. Sonra adam onlara şöyle der: 'Ey topluluk, artık yolculuk vakti!' Onlar da, 'Yolculuk nereye?' diye sorarlar. Adam da onlara der ki: 'Suyu şu sizin suyunuz gibi olmayan, bahçeleri şu bahçeleriniz gibi olmayan bir yere!' Toplulukta bulunanların ana gövdesini oluşturanlar -ki bunlar çoğunluktadır- şöyle derler: 'Vallahi biz bunu buluncaya kadar böyle bir şeyin olabileceğini asla düşünmüyorduk! Biz bundan daha hayırlı bir hayatı ne yapalım?' Onların arasında bulunan bir topluluk da -ki bunlar da azınlığı

267 Tirmizî. Sıfatu'l-Kıyâme, 30; İbn Mâce, Zuhd, 2; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'z-Zühd*, s. 59.

oluşturmaktadır- şöyle derler: 'Sizler, hiçbir konuda bu adama karşı gelmeyeceğinize dair Allah'ın adına ahit ve misak vermemiş miydiniz? Kaldı ki bu adam size verdiği birinci sözünü tuttuğuna göre, bundan sonraki sözünü de vallahi tutacaktır!'

Adam kendisine tâbi olanlarla birlikte oradan ayrılır, uymayanlar ise orada kalırlar. Nihayet düşman onların üzerine gelir, bir kısmını esir alır, bir kısmı da öldürülür.

Bu hadisi İbnu Ebi'd-Dunyâ[268] tahric etmiştir. İmam Ahmed[269] de Ali b. Zeyd b. Ced'ân'dan, o Yusuf b. Mihrân'dan, o İbn Abbâs'tan o da Rasûlullah'dan (sa) bunu muhtasar olarak rivayet eder.[270]

268 İbnu Ebi'd-Dunyâ, *Zemmü'd-Dunyâ*, h. no: 88; Abdullah b. Mübârek, *ez-Zuhd*, h. no: 507.

269 *Musned*, I, 267; Taberânî, *el-Kebîr*, h. no: 12940; Bezzâr, *el-Müsned*, h. no: 2407; Heysemî, *Zevâ'id*, nr. 13957.

270 Bu misal, Rasûlullah (sa) ile ümmetinin haline son derece uygun düşmektedir. Rasûlullah (sa) peygamber olarak geldiğinde, Araplar insanların en zelili, sayı bakımından azınlık ve yaşayışları ise hem dünya hem de âhiret açısından en kötü durumda olanıydı. Rasûl-i Ekrem (sa) onları kurtuluş yoluna davet etti. Davetinde doğru olduğuna dair onlara apaçık deliller ve burhanlar gösterdi. Tıpkı çölde bekleyen topluluğa gelen adam gibiydi. Çöldekiler her şeylerini bitirmişlerdi, bir damla suları bile yoktu. Birden biri muhteşem elbiseler içinde üzerinden hayat alâmeti olan sular damlayarak çıkıp geldi. Onlara hayat kaynağı olan suyun yerini, yeşilliklerle kaplı bahçelerin yolunu gösterdi. Onlar da onun duruşundan ve halinden söylediklerinin doğru olduğunu anladılar ve ona tâbi oldular. Kendisine tâbi olanlara Fars ve Rum diyarlarını fethedeceklerini ve hazinelerini ele geçireceklerini vaad etti. Ancak bunlara kapılıp aldanmamaları ve bunların yanında kalacaklarını zannetmemeleri konusunda onları uyardı. Büyük bir ciddiyet ve gayretle âhiret için hazırlık yapmaları hususunda da ikaz etti. Onun vaad ettiği her şeyin gerçek ve hak olduğunu gördüler. Vaad ettiği gibi dünyanın kapıları onlara açılınca, insanların çoğu dünyalık biriktirmeye ve servet yığmaya başladılar. Dünyalık konusunda yarışa giriştiler. Dünyada yolcu olduklarını unutup orada ikamet etmeye ve arzularına göre dünyadan yararlanmaya razı oldular. Fakat gayretle hazırlık yapılması emredilen âhiret için hazırlık yapmayı terkettiler. İnsanların çok azı onun âhiret için ciddiyetle hazırlık yapılması yönündeki tavsiyelerini tuttu. İşte azınlıkta olan bu topluluk kurtuluşa erdi; dünyada iken yolunu takip ettikleri peygamberlerine âhirette kavuştular. Çünkü onun vasiyetini yerine getirmiş, emrine sımsıkı sarılmışlardı. Ne yazık ki insanların çoğu dünya ile sarhoş olmuş ve daha çok dünyalık biriktirme peşinde koşmaktadır. Bu meşguliyet onların ahiret için hazırlık yapmalarına engel olmuş, nihayet ansızın gelen ölüm onları bu gaflet ve aldanış hali üzere yakalayıvermiştir. Bu yüzden onlar hadiste geçtiği gibi esir düşen ve öldürülenler arasına katılmışlardır (İbn Receb el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, II, 380-381).

F. Bir Kenara Çekilme ve Gittikçe Zamanın Kötüleşeceği Mesajı İçeren Hadisler

1. Ebû Saîd el-Hudrî'den; Rasûlullah (sa) "İnsanların en faziletlisi kimdir?" diye sordu. Ashab-ı kiram "Allah ve Rasûlü daha iyi bilir!" dediler. Rasûlullah (sa) bu suali üç kez tekrar edince "Malıyla ve nefsiyle cihad edendir!" dediler. Rasûlüllah (sa) "Peki sonraki kim?" diye sorunca yine "Allah ve Rasûlü daha iyi bilir!" dediler. Bunun üzerine Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu:

> Sonraki, (insanlardan uzaklaşıp) bir kuytuda uzlete çekilen, Allah'tan korkan ve insanlara kötülüğü dokunmayan kimsedir.

Hadisi Buhârî, Müslim ve Beyhakî rivayet etmiştir.[271]

2. Ebû Umâme el-Bâhilî'den, Rasûlullah (sa) şöyle buyurmuştur:

> İbadet yeri olarak müminin evi ne güzeldir.[272]

Benzeri Ebu'd-Derdâ'dan mevkûf olarak rivayet edilmiştir. O diyor ki:

> İbadet yeri olarak müminin evi ne de güzeldir. Burada nefsini, gözlerini ve şehevî duygularını korur. Çarşılarda (ve sokaklarda) sakın oturmayın. Çünkü çarşılarda oturmak insanın vaktini öldürür ve boş şeylerle meşgul eder.[273]

3. Ebû Umâme el-Bâhilî'den, Rasûlullah (sa) şöyle buyurmuştur:

> Benim nezdimde en iyi dost, namazdan lezzet alan kimse, görmezken rabbine ibadetini hakkıyla ifa eden, halk arasında belli olmayan, parmakla gösterilip işaret edilmeyen, çok uzun hayat sürmeyen, mirası ve ağlayanı az olan insandır.

271 Buhârî, Cihâd, 2; Müslim, İmâre, 122-127; el-Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 92-93.

272 Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 129; Kudâî, *Musned*, II, 262; Sehâvî, *Mekâsid*, s. 700.

273 Ahmed b. Hanbel, *Zuhd*, s. 135; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XIII, 309; Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 95; Hattâbî, *Uzlet*, s. 18; İbn Ebî Âsım, *ez-Zuhd*, s. 36; Abdullah b. Mubârek, *ez-Zuhd*, s. 4 (Nuaym bin Hammâd'ın ziyadelerinden); Vekî b. el-Cerrâh, *ez-Zuhd*, II, 516; Ali Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, III, 774.

Hadisi Ahmed b. Hanbel ve Humeydî Musned'inde rivayet etmişlerdir. Ayrıca hadis zühd literatüründe de yer almaktadır.[274]

4. Abdullah b. Amr'dan, Rasûlullah (sa) şöyle buyurdular:

"Allah Teâlâ'nın en sevdiği kimseler gariplerdir." "Garipler kimlerdir yâ Rasûlallah?" diye sorulunca, şöyle cevap verdiler: "Dinleriyle birlikte (İslam'ı yaşamak için bulundukları yerlerden) kaçanlardır. Allah Teâlâ onları Meryem oğlu İsâ aleyhisselâm ile diriltecektir."

Rivayeti Ahmed b. Hanbel Kitâbu'z-Zuhd adlı eserinde merfû ve mevkûf olarak, Beyhakî merfû olarak rivayet etmiştir.[275] Rivayette iztırab olduğu anlaşılmaktadır.

5. Abdullah b. Ömer'den, Rasûlullah (sa) şöyle buyurdular:

"İslam garip başladı, başladığı gibi garip olacaktır. O gariplere ne mutlu!" soruldu: "Yâ Rasûlallah! O garipler kimlerdir?" Şöyle cevap verdiler: "Kabileler(in)den (yurtlarından) ayrılanlardır."

Hadisi Tirmizî, İbn Mâce, Ahmed b. Hanbel ve Dârimî rivayet etmiştir.[276]

6. Ebû Hureyre'den, Rasûlullah (sa) şöyle buyurmuştur:

İnsanlara öyle bir zaman gelecek ki, insan o vakit uzak durmak ile fücuru işlemek arasında tercihte bırakılacak. Sizden bu zamana yetişenler uzak durmayı fücuru işlemeye tercih etsinler.

274 *Musned*, V, 252, 255; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zuhd*, s. 11; Humeydî, *Musned*, II, 404; Vekî b. el-Cerrâh, *ez-Zuhd*, I, 359-60; Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 113; Hattâbî, *Uzle*, s. 44.

275 Ahmed b. Hanbel, *Zuhd*, s. 149 (merfû olarak), s.77 (mevk3uf olarak); Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 116. Ayrıca bkz. Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 25; Ali Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, I, 392.

276 Tirmizî, İman, 13; İbn Mâce, Fiten, 15; *Musned*, I, 398. Ayrıca bkz. Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 117; Begavî, *Şerhu's-Sunne*, I, 118; Ebû Ya'lâ, *Musned*, I, 388; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, XIII, 236; Tahâvî, *Muşkilu'l-Âsâr*, I, 298; Taberânî, *Kebîr*, X/122. Beyhakî diğer eserlerinde olduğu gibi burada da hadiste geçen garîb kelimeyi açıklamaktadır. Hadiste geçen "ayrılanlar" (nuzzâ') kelimesininin tekilinin nezî' ve nâzi' olduğunu, bunun ailesinden ve akrabasından uzaklaşan garîb anlamına geldiğini söyler. Hadiste geçen, "O gariplere ne mutlu!" ifadesiyle de, yurtlarını Allah için terkederek hicret edenlerin murad edildiğini belirtir. Beyhakî, *Kitâbuz'z-Zühd* (trc. Enbiya Yıldırım), s. 129 (419. dipnot).

Hadisi Ahmed b. Hanbel ve Hâkim eserlerinde naklet-mişlerdir.[277]

7. Ebû Hureyre'den, Rasûlullah (sa) şöyle buyurdular:

İnsanlara öyle bir zaman gelecek ki, dinini yaşamak için bir dağdan başka bir dağa, bir mağaradan başka bir mağaraya kaçanlar hariç, Müslüman dinini koruyamayacak. Bu zaman geldiğinde, elde edilen maişet hep Allah'ın gazabını çeker hale gelecek. Bu zaman geldiğinde insanın helâkı eşinin ve çocuklarının elinden olacak. Eşi veya çocuğu olmazsa helâkı ebeveyninin elinden olacak. Ebeveyni de olmazsa helâkı akrabalarının veya komşularının elinden olacak. Ashab-ı kiram sordular: "Bu helak nasıl olacak ey Allah'ın Rasûlü?" Hz. Peygamber (sa) şöyle buyurdu: "Maişet darlığı sebebiyle onu ayıplayacaklar. O da bunların karşısında, nefsini, helâk olacağı haram yerlerde dünyalık elde etmeye sürükleyecek."

Muteber kabul edilen eserlerde yer almayan rivayete daha ihtiyatla yaklaşmak gerekir.[278]

8. "200 senesinden sonra ümmetime bekârlık helâl kılınmıştır. Sizden birinin o zamanda bir enik (köpek yavrusu) yetiştirmesi çocuk yetiştirmesinden daha hayırlıdır."

Başka bir rivayet ise şu biçimdedir: "200 yılında sizin en hayırlınız ailesi ve malı olmayan bekâr kimsedir." Bu tür hicrî "150", "154", "160", "360", "380" yıllarından sonra bekarlığın helâl olacağı, evlenmenin fenalığıyla ilgili rivayetler genelde mevzuat kitaplarında yer almaktadır.[279] Benzer rivayet şöyledir: İsâ b. Vâkıd anlatıyor: Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu:

180 senesi olduğu zaman size gurbeti (yurdundan uzaklaşmayı) ve dağların tepelerinde ibadete çekilmeyi helâl kıldım.

277 *Musned*, II, 278, 447; Hâkim, *Mustedrek*, IV, 438. Ayrıca bkz. Heysemî, *Zevâid*, VII, 287; Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 129; Beyhakî, *Adâb*, s. 228; Munâvî, *Feyzu'l-Kadîr*, IV, 117-118, Ali Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, XI, 191.

278 Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 183-84; Ebû Nuaym, *Hilye*, I, 25; Hattâbî, *Uzlet*, s. 16; Sehâvî, *Makâsid*, s. 329; Ali Muttakî el-Hindî, *Kenzu'l-Ummâl*, I, 154.

279 Bkz. Sağânî, *Mevzûâtu's-Sağânî*,, s. 60 (h. no: 98); Aliyyu'l-Kârî, *el-Esrâr*, s. 461; Sehâvî, *age*, s. 329 (h. no: 452); İbnu'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mutenahiye*, II, 635-36; Aclûnî, *age*, I, 386-87; İbn Hacer, *el-Metâlibu'l-'aliyye*, IV, 274 (h. no: 4426).

Rivayeti İbnu'l-Esîr eserinde nakletmiştir.[280] *Câmî'u'l-usûl*'u tahkik eden Abdulkadir Arnaut bu hadisle ilgili şunları söyler: Bu hadis sahih hadislere terstir. Çünkü rivayette evlenmeden uzaklaşmayı gerektiren bir durum söz konusudur. Nikâhtan men eden hiçbir sahih rivayet mevcut değildir. Zira İslam nikâhla ilgili pek çok hüküm ortaya koymuş ve nikâhı teşvik etmiştir.[281] İbn Kayyim, belli konulara dair sahih hadis bulunmadığına dair zikrettiği genel kaidelerin birinde bekârlığı öven hadislerin bâtıl olduğunu ifade eder.[282] Sehâvî, bu manada pek çok hadis vardır, fakat hepsi de son derece zayıftır, der.[283] Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415) de hicrî 100 yılından sonra bekarlığı öven ve evlenip çocuk sahibi olmanın kötü olduğuna dair rivayetlerin "sabit" olmadığı şeklinde görüşe sahiptir.[284] Goldziher, zühd hareketinin İslam'ın tabii elemanlarının biri haline geldiği zaman, İslam'da görülen keşişlik ile, açıkça bunun aleyhinde olan aslî inanışın, uydurma hadisler aracılığıyla uzlaştırılması gereği sık sık duyuldu, der ve bu yapay gerçekleştirmede hadisin rolü çerçevesinde bu tür hadisleri zikreder.[285] Aslında âhir zamanda bekâr kalmak, perhiz tatbik etmek gibi hususlarda Hıristiyanî bir etkiden de söz etmek mümkündür. Pavlus'un Timoteyus'a yazdığı birinci mektubun dördüncü bölümünde bu etkiye işaretle şöyle denmektedir:

> Bu yalancılar evlenmeyi yasaklayacak, Tanrı'nın, iman eden ve gerçeği bilenlerlerin şükranla yemesi için yarattığı yiyecek-

280 İbnu'l-Esîr, *Câmiu'l-usûl*, XI, 783 (h. no: 9485).
281 Bkz. İbnu'l-Esîr, *age*, XI, 783.
282 İbn Kayyim, *el-Menâru'l-münîf*, s. 127.
283 Sehâvî, *age*, s. 329.
284 Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb, *Sifru's-Saâde*, thk. Halil el-Meys, Beyrut 1986, s. 286. Ayrıca bkz. Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*, İstanbul 2001, s. 145-147, 176-179.
285 Goldziher, "İslâmiyetin İlk Zamanlarında Zühd", s. 539. Goldziher, bu yapay gerçekleştirmede hadisin rolünün, Süleyman b. İsâ es-Siczî tarafından yayılmış Hz. Peygamber'e ait olduğu söylenen bir sözde açıkça ortaya çıktığını söylemekte, yaşadığı zaman bilinmeyen bu hadis uydurucusunun, düzenli bir isnad zinciri ile Hz. Peygamber'den merfû olarak şu söylentiyi yaydığını belirtmektedir: "380 senesi olduğu zaman size dünyadan el etek çekmek ve dağların tepelerinde ibadete çekilmek helâl kılınmıştır." Zehebî, *Mîzân*, II, 218-219.

lerden çekinmek gerektiğini buyuracaklar. Oysa Tanrı'nın yarattığı her şey iyidir; ve şükranla kabul olunursa, hiçbir şey reddilmemelidir.[286]

9. Abdullah b. Mes'ûd'dan, Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu:

"İnsanlar üzerine öyle bir zaman gelir ki; dinini kurtarmak için, oradan oraya giden şaşkın tilki gibi, bir köyden diğer bir köye, bir tepeden diğer tepeye, bir delikten diğer deliğe kaçan kimseden başka hiçbir ehl-i dinin dini selâmette kalmaz." Ashâp: "Bu ne zaman olur yâ Rasûlallah?" diye sorduklarında; Hz. Peygamber (sa), "Geçim ancak, Allah'a isyan edilerek elde edildiği zamandır. O zaman gelince bekâr kalmak helâl olur." buyurdu. Ashâp, "Bu nasıl olur ya Rasûlallah? Halbuki evlenmekle emrolunduk." dediler. Rasûlullah (sa), "O zaman olduğunda, kişinin helâki anne babasının elinde olur. Anne babası yoksa hanımı ve çocuğu elinde olur. Eğer hanımı ve çocuğu yoksa, yakının elinde olur." buyurdu. Ashâp: "Bu nasıl olur yâ Rasûlallah?" dediler. Hz. Peygamber (sa), "Geçim darlığı sebebiyle onu ayıplarlar. O da güç getiremeyeceği şeylerin altına girer. Nihayet onu helak olacağı yerlere sürüklemiş olurlar." buyurdu.

Rivayete Hattâbî *el-Uzle* adlı eserinde yer vermiştir.[287] İslamın genel esaslarına uymadığı açıkça görülmektedir.

G. Zenginlik-Fakirlik Konusundaki Hadisler

Zenginlik ve fakirlik, dünya (insanoğlu) var olduğu günden beri var olan toplumsal bir gerçekliktir. Yaratılıştan sahip olduğu kabiliyet ve becerileri farklı insanların farklı birikimlerinin de olacağı açıktır. Çeşitli birikimlerin değişik sınıflar oluşturması da doğaldır. Ancak bu doğallık her zaman insanlar için normal karşılanmamıştır. Özellikle de bazı toplumsal dengelerin zorlamasıyla insanlık, zengin fakir çatışması veya efendi köle, idare eden edilen kavgasına dönüştürülmüştür. İslam'ın geldiği toplumda da aynı sosyal gerçeklik mevcuttu. Mekke'nin eşrafı/aristokratları, orta sınıf ve nihayet kölelerin oluşturduğu sınıftı. Hem Kur'an vahyi hem de Hz. Peygamber bu sosyal yapıyı olabildiğince "âdil paylaşılan" bir zemine taşımaya çalıştı. Mevcut sınıfları, çatışan gruplar değil, diyalog

286 İncil, Pavlus'un Timoteyus'a yazdığı birinci mektup, 4/3-4.
287 Hattâbî, *el-Uzle*, thk. Adil Abdulmevcûd, Kahire 1987; ayrıca bkz. Muhammed Besyûnî Zağlûl, *Mevsû'atu etrâfi'l-hadîs*, VI, 812.

içindeki taraflar olabilmeleri için gerekli düzenlemeler yaptı. Bu düzenlemelerin insanlık tarihinde gerçekleşmiş en erken ve ileri düzenlemeler olduğu birçok çağdaş bilim adamı tarafından da kabul ve takdir edilmiştir.[288]

Hz. Peygamber (sa) gibi bir şahsiyetin, söz konusu sınıfları, birini diğerine tercih eden veya birini diğeriyle çatıştıran bir söyleme sahip olması düşünülemez. Olsa bile buna Kur'an vahyinin izin vermeyeceğini Kur'an'ın mesajları doğrultusunda söyleyebiliriz. Halbuki hadis edebiyatının zühd başlığı altında yer alan rivayetlere bakıldığında, âdeta "fakir" taraftarı söylemin Hz. Peygamber'in hadislerine hâkim olduğu görülmektedir. Bu bağlamda "Fakirliğin zenginliğe üstün oluşundan", "Fakirlerin zenginlerden önce cennete girmelerine" ve daha bir çok muhtevada hadis nakledilmiştir. Hepsine birden bakıldığında, sanki İslam'ın fakirliği teşvik eden ve zenginliği yeren, sefil ve fakru zaruret içinde bir yaşamı yeğleyen bir dünya görüşüne sahip olduğu anlayışını yansıttığı izlenimi doğmaktadır.[289] Hadis kitaplarında fakirlik üzerine hadislerin derlendiği *Kitabu'z-Zühd* veya *Kitabu'z-Zuhd ve'r-Rekâik* isimli bölümler ve müstakil eserler vardır. Dolayısıyla züht hareketlerinin temelinde bu hadislerin de önemli yer tuttuğunu söylemek gerekir. Fikir vermesi hasebiyle sadece birkaç örnek sunulacaktır.

1. Sehl b. Sa'd anlatıyor:

"Bir adam, Rasûlullah'a (sa) uğradı. Hz. Peygamber (sa), yanında bulunan bir zata, 'Şu gelen kimse hakkında reyin nedir?" diye sordu. Adam, "O, halkın eşrafındandır, bu vallahi bir kıza tâlip olsa hemen evlendirilmeye; biri lehine şefaatte bulunsa, şefaati-

288 Bkz. Roger Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği* (trc. Cemal Aydın), İstanbul 1990, s. 12-17.

289 Ahmet Keleş, "İslam İktisat Zihniyetinin Oluşmasında Zühd Hadislerinin Rolü", s. 7-8 (Kısmen tasarufla). Ayrıca zenginlik ve fakirlik konusu ve hadislerini ele alan çalışmalar da yapılmıştır. Bkz. Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, İstanbul 2004; Hasan İbik, *Zenginlik ve Fakirlikle İlgili Hadislerin Hadis Teknikleri Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara 2001 (yayımlanmamış yüksek lisans tezi); Faruk Beşer, *İslâmda Zenginlik ve Kavramları*, İstanbul 1991; Osman Güner, "Geleneksel İslam Düşüncesinde Fakirlik Söylemi:-Fakirlik Erdem mi, Esaret mi?", *Yoksulluk Sempozyumu*, İstanbul 2003; II, 254-262.

nin yerine getirilmesine lâyıktır' dedi. Rasûlullah (sa) sükût buyurdular. Derken az sonra bir adam daha uğradı. Rasûlullah (sa) yanındakine, 'Pekiyi bunun hakkında reyin nedir?' dedi. Adam, 'Ey Allah'ın Rasûlü! Bu, Müslümanların fakir takımındandır. Vallahi, bu bir kıza tâlip olsa evlendirilmemeye, şefaatte bulunsa itibar edilmemeye, bir şey söylese dinlenilmemeye lâyıktır' cevabını verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (sa): 'Bu, onun gibilerin bir arz dolusundan daha hayırlıdır?' buyurdu."

Hadisi Buhârî ve İbn Mâce rivayet etmiştir.[290]

2. İmrân b. Husayn'dan, Rasûlullah (sa) şöyle buyurmuştur:

Allah, çoluk çocuk sahibi olup haramdan ve çirkinliklerden sakınan fakir kulunu sever.

Rivayet İbn Mâce ve bazı zühde dair yazılan eserlerde yer almaktadır.[291]

3. Ebû Saîd el-Hudrî'den, Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu:

Muhacirlerin fakirleri zenginlerinden 500 yıl önce cennete gireceklerdir.

Hadisi Müslim, Ebû Davud, Tirmizî, Dârimî ve İbn Mâce rivayet etmişlerdir.[292]

4. Ebû Hureyre'den, Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu:

Fakir müminler zenginlerden yarım gün önce cennete gireceklerdir. Bu 500 yıldır.

Rivayeti Tirmizî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel rivayet etmişlerdir.[293]

5. Ebû Hureyre'den, Rasûlullah (sa) şöyle buyurdu:

Bana cennet ve cehenneme girecek olan üç kişi arz olundu. Cennete ilk girecek üç kişi, şehid, rabbine ibadeti çok güzel olan ve

290 Buhârî, Rikak 16, Nikâh 15; İbn Mâce, Zühd, 5.
291 İbn Mâce, Zuhd, 5; Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zuhd*, I, 363; el-Beyhakî, *Şuabu'l-imân*, VII, 340, (h. no: 10509).
292 Müslim, Zuhd, 37; Ebû Dâvûd, İlim, 13; Tirmizî, Zuhd, 25; Dârimî, Rikâk, 118; İbn Mâce, Zuhd, 6. Ayrıca bkz. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zuhd*, I, 375; Hennâd b. es-Serî, *ez-Zuhd*, I, 325; el-Beyhakî, *Şuabu'l-imân*, IV, 28, (h. no: 4260) .
293 Tirmizî, Zuhd, 37; İbn Mâce, Zuhd, 6; *Musned*, II, 343, 519; III, 324; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zuhd*, I, 63-64.

efendisine nasihatte bulunan köle, çoluk çocuk sahibi olup haram ve çirkin şeylerden kaçınan fakirdir. Cehenneme ilk girecеklerden olan üç kişi ise; zalim hükümdar, malıyla servet sahibi olup malının hakkını veremeyen kişi ve kibirli fakirdir.

Hadisi Ahmed b. Hanbel *Musned*'inde rivayet etmiştir.[294]

6. Enes b. Mâlik'ten, Hz. Peygamber (sa) şöyle buyurmuştur:

Zengin veya fakir hiç kimse yoktur ki kıyamet günü, dünyadaki rızkının günlük azıktan ibaret olmasını temenni etmiş olmasın.

Rivayeti İbn Mâce rivayet etmiş, ancak burada verilen bilgide Suyûtî'nin "Bu hadisi İbnu'l-Cevzî'nin *Mevzûât*'ında rivayet ettiğini ve isnadındaki Nufe"den dolayı rivayetin illetli olduğunu ve Nufe"in metrûk râvî olduğunu belirtmiştir.[295] Ayrıca rivayeti Ahmed b. Hanbel Musned'inde rivayet etmiştir.[296]

Diğer bir hadislerinde şöyle buyurmuşlardır:

İslam nimetine ulaştırılan, dünyada günlük olarak kendisine yetecek rızka kavuşan ve ona kanaat eden kimseye ne mutlu![297]

Yukarıda da belirtildiği gibi bu konuda pek çok rivayet bulunmaktadır.[298] Benzeri rivayetleri çoğaltmak mümkündür.

294 *Musned*, II, 245, 479; III, 324; Abdullah b. Mübarek, *ez-Zuhd*, I, 63-64.
295 İbn Mâce, Zuhd, 9.
296 *Musned*, III, 117, 167.
297 Tirmizî, Zuhd, 35; Hâkim, *Mustedrek*, I, 35. Bu hadisin başka bir lafzında "Günlük azığına sabreden" ifadesi yer almaktadır.
298 Kültürümüzde aşağıda yer vereceğimiz rivayetlerin bulunması Müslümanların dünya görüşü ve zihniyetine oluşturması yönüyle dikkat çekicidir: "Fakirlik benim övüncümdür. Onunla övünürüm."; "Bu ümmetin en hayırlıları fakir olanlarıdır. En hızlı bir şekilde cennete yerleşecek olanları da zayıf olanlarıdır."; "Her bir ümmet için anahtar vardır. Cennetin anahtarları, miskin ve fakirlerdedir. Onlar kıyamet gününde Allah ile beraberdir."; "Ey Allahım! Beni miskin olarak yaşat, miskin olarak canımı al ve beni miskinler zümresiyle haşret!"; "Fakirler zenginlerin mendilleridir. Zenginler onlarla günahlarını silerler."; "Fakirlik sana geldiğinde onu, "Hoş geldin ey salihlerin şiarı" diye karşıla. Zenginliğin sana yöneldiğini gördüğünde de ona, "Yakında cezası çekilecek bir günah de!"; "Fakirlerle birlikte oturup kalkmak tevazudandır ve üstün bir cihaddır."; "Allah zengine zengin olduğu için tevazu gösteren fakire lânet eder ve o kişinin dininin üçte biri gider."; "Affetme işi de fakirden alınıp fakire verilecektir."; "Allah kıyamet gününde fakirlerden özür diler."; "Ümmetin en şerlisi kimdir?" sorusuna Hz. Peygamber (sa) 'Zenginlerdir' diye cevap verdi."; Kuşkusuz Allah zenginlerin yemeğinin tadını fakirlerin yemeğine aktarmıştır."; "Mümin için ölüm hayattan, fakirlik zenginlikten, zillet uzletten

Bu rivayetlerin mesajlarını, fakirleri teselli etmek ve onlarda, zenginliğe ve zenginlere karşı oluşabilecek öfkeyi yatıştırmaya yönelik olduğu şeklinde anlamak da mümkün olabilir. Ancak böyle bir yorum, söz konusu mesajların tarihsel ortamıyla örtüştüğü zaman kabul edilebilir. Hz. Peygamber'in hayatında bu tür mesajları anlamlı ve gerekli kılacak bir tarihî durumun mevcut olduğuna dair bir imayı Kur'an'da bulmak zordur. Bu nedenle, "fakirliğin" övünülecek bir şey olması Rasûlullah'ın (sa) evrensel bir mesajına dönüşünce, bundan genel bir dünya görüşünün çıkması doğaldır ve sanki İslam'ın insanlığa sunduğu dünya görüşü buymuş gibi anlaşılır. Nitekim Katolik Hıristiyanlıkta da durum böyle olmuştur. Katoliklerin mesajlarında açıkça fakirlik ve yoksulluk övülmektedir. Bu söylem Hıristiyan dünya görüşünü oluşturmaktadır. Batı medeniyetinin maddi zenginliğe erişmesinin "Reform" sonrası ve Protestan Hıristiyanlıkla beraber olması tesadüf değildir.[299] Anlaşılan odur ki, pek çok hadiste yer alan bu tür mesajların Hz. Peygamber'e ait olmaktan ziyade, onları anlamlı kılan bir başka tarihsel ortama ait olduğu görülmektedir.[300]

Genel olarak hadis külliyatında Rasûl-i Ekrem'e (sa) izafe edilen zühde dair bu tür hadisler hakkında şunları da söylemek mümkündür: Zühdle alakalı bir kısım rivayetler muteber kabul edilen hadis kaynaklarında yer aldığı gibi bir kısmı da zayıf veya mevzû rivayetlerle ilgili yazılan eserlerde yer almaktadır. Rivayetler arasında kaynağı belli olmayan rivayetler bile vardır. Ayrıca bu konulardaki rivayetler gerek sened ve gerek metin açısından tenkit edilmiştir. Bu tür bazı rivayetlerin kaynağını, genelde Ehl-i kitap'tan alınan bilgiler, o zamanki siyasî ve kültürel olayların yansımaları olarak görmek mümkündür. Bu şekildeki rivayetlerden yola çıkarak İslam'a göre

daha hayırlıdır." Bkz. Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, İstanbul 2004; Hasan İbik, *Zenginlik ve Fakirlikle İlgili Hadislerin Hadis Teknikleri Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara 2001 (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

299 Bkz. Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaset*, Ankara 1984, s. 66-72.

300 Ahmet Keleş, "İslam İktisat Zihniyetinin Oluşmasında Zühd Hadislerinin Rolü", s. 8-9 (Kısmen tasarufla).

sağlıklı bir zühd anlayışı ortaya koymanın zorluğu ortadır. Zira daha önce de işaret edildiği üzere Hz. Peygamber'den (sa) burada belirtilen rivayetlerin zıddı sayılabilecek rivayetler de mevcuttur. Bu konuda daha doğru ve sağlıklı sonuçlara ulaşmak için Kur'an'ın verileriyle birlikte Hz. Peygamber'in (sa) sahîh sünnetini bütüncül bakış açısıyla dikkate almanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

IV. ZÜHD HADİSLERİNİN OLUŞTURDUĞU ZİHNİYET ve BU ZİHNİYETİN ANALİZİ

Genelde hadisler, geleneğimizde oluşan dindarlık üzerinde; biri doğrudan diğeri dolaylı olmak üzere iki tür etkiye sahip olmuştur. İslami pratikler (uygulamalar) ile ilgili hadisler, müctehidlerin yorumlarından sonra Müslümanların hayatlarında yerini alırken, ahlaki hadisler ve zihniyet oluşturucu rivayetler doğrudan bir etkiye sahiptirler. Zaten halkın istifadesi için yazılan ve tercüme edilen hadis eserlerinde yer alan rivayetlerin büyük çoğunluğu da bu tür hadislerden oluşmaktadır.

Yukarıda da ele aldığımız zühdle ilgili hadisler, ikinci tür, yani ahlaki ve zihniyet oluşturucu rivayetlerdir. Bu tür rivayetler, asırlar boyunca Müslümanların inanışlarında etkili olmuş ve sonuçta ortaya "Müslüman bilinç" diyebileceğimiz bir anlayış, "dünya görüşü" çıkmıştır. Bu bilince daha çok tasavvuf ehli sahip olmuştur. Özellikle "zühd hadisleri"ni İslami yorumlarının temeline koyan tasavvuf ehli, İslam iktisadî hayatının oluşmasında etkili olmuştur. Kendilerini İslam'ın özünü anlamak ve yaşamakla tanımlayan sûfiler, inşa ettikleri dünyalarının temellerini hadislerle oluşturmuşlardır. Bu hadislerin mesajları ise kısaca "terk-i dünya" etmektir.[301]

Yine yukarıda zikredilen pek çok hadisten yola çıkarak genelde tasavvuf ehli tarafından oluşturulan bu zihniyetin İs-

301 Ahmet Keleş, "İslam İktisat Zihniyetinin Oluşmasında Zühd Hadislerinin Rolü", s. 8-9, 10 (Kısmen tasarufla).

lam iktisadiyatına yaptığı olumsuz etkiyi[302] değerlendiren bir alıntıyı burada aktarmak yerinde olacaktır:

> İslam dini, dünya karşısında genel olarak olumlu ve aktif bir tutum içerisinde yer almaktadır. Kitabî olarak Kur'an ve Sünnet, çalışıp çabalamaya, kazanca olumlu olarak bakmakla beraber bu olumlu tavrın Müslüman bireylerde devamlı bir pratiğe dönüştüğünü söylemek pek mümkün değildir. Tasavvufun genel olarak dünyayı aşağı görmesi, mal ve mülke karşı mesafeli duran bir birey tipini ortaya çıkarmıştır. Geniş halk kitleleri kitâbî İslam'a değil tasavvuf büyüklerinin tavsiye ve yaşantılarına bakarak hayatlarını yönlendirdikleri için, İslam toplumlarındaki iktisadî atâletin birinci derecede kurucu ve meşrulaştırıcı unsuru dinin bizzat kendisi değildir. Bir cümle ile, iktisadî faaliyet söz konusu olduğunda, tasavvufî İslam'ın, çoğu durumda kitâbî İslam'a ters hükümler içerdiği rahatlıkla söylenebilir. Nitekim İslam (Kitabî İslam); ticareti, mal ve mülk sahibi olmayı mubah kıldığını ve hatta helâl dairesinde dünyaya (çalışma ve kazanma) rağbeti özendirdiği halde, tasavvufî İslam, dünya karşısında pasif bir tutum sergilemektedir. Bu hayatî ayrım İslam dininin zeminini hazırlayacağı "ahlak dünyası" söz konusu olduğunda hayatî bir önem kazanmaktadır. Gerçekten Osmanlı'da çözülme devrinin ahlak dünyasını yerine göre inşa eden ve yerine göre de hızlandıran tasavvufî telkinlerdir.[303]

Tasavvuf, kendine mahsus bir İslami algılama geliştirdiği gibi, buna bağlı olarak da bir dünya görüşü geliştirmiştir. Bu dünya görüşünü Müslüman halkın büyük çoğunluğuna benimsetmekte başarılı gözüken sûfî hareket, İslam iktisat zihniyetine olumsuz olarak büyük ölçüde tesir etmiştir. Kısaca, "günlük yaşamayı, hatta anlık hayat anlayışını" benimseyen bazı sûfîler, bir güne yetecek kadar rızık kazanmayı bunun da ölmeyecek kadarı geçmemesi gerektiği anlayışı, halkın iktisadî ve ekonomik anlamda çökmesine neden olmuştur. (...) Özellikle tasavvufun böyle bir zihniyeti "sûfî doktrini" haline getirmesi ve halk üzerinde fazlasıyla etkili olması, ekonomik ve sınaî alanlarındaki gelişmeleri etkilemiştir.[304]

302 Bu tür zihniyetin yanında kültürümüzde yer alan meslek sahibi sûfîleri özellikle ahi teşkilatının İslâm iktisadına yaptığı olumlu etkileri de unutmamak gerekir.
303 Şükrü Nişancı, *Osmanlı İktisat Zihniyeti*, İstanbul 2002, s. 19-21.
304 Ahmet Keleş, "İslam İktisat Zihniyetinin Oluşmasında Zühd Hadislerinin Rolü", s. 12-13 (Kısmen tasarrufla).

İslam, zühdün bir unsuru görülen fakirliği özlem duyulan bir değer olarak değil, toplumsal açıdan çözülmesi ve zararından Allah'a sığınılması gereken bir sorun olarak görmüş ve bundan kurtulmak için de insanlara çeşitli çareler önermiştir. Bu bağlamda Müslümanların servet edinmeleri onaylanmış ve servetle ilgili yükümlülüklere uyulması koşuluyla zenginliğin bir nimet olduğu kabul edilmiştir. Hz. Peygamber'den (sa) gelen otantik rivayetler de, fakirliği beşerî hayatta olumsuz etkileri bulunan ve sakınılması gereken önemli bir tehdit ve tehlike olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte İslam geleneğinin mistik boyutunu temsil eden tasavvuf akımı ise, Müslüman bireyi gerçek hayattan uzaklaştırmayı hedefleyen dünya görüşüyle, geleceğe yatırım yapmak yerine şimdiki anda kalmış ve öngördüğü 'fakr' ilkesiyle dünya meşguliyetine katılmak yerine tam bir yokluk ve yoksulluk söylemini benimsemiş ve bu anlayışıyla da toplumu derinden etkilemiş, silinmesi zor, kalıcı izler bırakmıştır.[305]

Dünyaya karşı sergilenen bu tavır dünyevileşmeye karşı panzehir gibi gözükse de, zamanla Müslümanların dünya görüşü gibi algılanması sebebiyle onların siyaset ve ekonomik vd. alanlarda geri kalmasında etkin rolü oynamıştır.

Ele alınan konuyla ilgili hadislerin, iyimser bakış açısıyla toplumun zengin ve fakirleri arasındaki dengeyi, olumlu anlamda kurmaya yönelik pratik yararı amaçlayan nebevî mesajlar olarak değerlendirmek de mümkündür. Fakat tarih içinde anlaşıldığı gibi onları, bir hayat felsefesi ve dünya görüşünün tesisi için belirlenmiş ilkeler olarak anlamak zor gözükmektedir. Hayatın prensiplerini, Kur'an ve nebevî sünnetin genelinden ortaya çıkan amaç ve hedeflerden çıkarmak daha isabetli olacaktır. Zühd hadislerinin yönlendirdiği bu tarz hayat anlayışının, bireysel olgunlaşma alanında kısmî olumlu tesirleri olmakla birlikte, toplumsal alandaki tesirleri, hele dünyanın imarı anlamındaki iktisadî yapılanma üzerinde, aynı olumlu etkisinden söz edebilmek çok zordur.[306]

305 Osman Güner, "Geleneksel İslam Düşüncesinde Fakirlik Söylemi: Fakirlik Erdem mi, Esaret mi?", *Yoksulluk Sempozyumu*, II, 252.
306 Ahmet Keleş, "İslam İktisat Zihniyetinin Oluşmasında Zühd Hadislerinin Rolü", s. 14 (Kısmen tasarrufla).

Ayrıca bu konudaki şu tespitler de dikkate değerdir:

Zühdle ilgili hadisler, insanın dünyaya dalıp âhireti unutma zaafına karşı söylenmiş ifadelerdir. Yoksa Müslüman dünyadan el çeksin, fakir olsun, hiç elinde para tutmasın, servet sahibi olmasın, ihtiyacı dışında para kazanmasın şeklinde anlaşılmamalıdır. Aksi halde fertleri sadece zaruri ihtiyaçlarını karşılamakla yetinen bir İslam toplumu ekonomi ve teknoloji açısından dünya milletlerinin gerisine düşer. Dolayısıyla ezilirler, sömürülürler. Bir Müslüman ne kadar zengin olursa olsun zâhidâne ve tutumlu yaşamalı, servetini diğer Müslümanların ve insanlığın hayrına kullanmalıdır. Asıl zühd kalpte olmalı, dünya, amaç değil araç olarak görülmelidir. Yanlış zühd anlayışının en büyük tehlikelerinden biri, insanların müteşebbislik, üretimcilik ruhunu köreltmesidir. Zenginliğin zühde aykırı olduğunu düşünerek, insanların tasarruftan uzaklaşıp ellerindeki maddi imkânları herhangi bir strateji gütmeden zenginlikten kurtulma amacıyla gelişi güzel infak etmeleri çok zaman israfa düşmelerine yol açabilir. Halk arasında, "Çok malın hesabı zordur." anlayışıyla tasarrufu ve tutumluluğu kötü gören bir eğilim vardır. Zühd konusunda önemli bir nokta da gerçek ihtiyaçlarla, sun'î ihtiyaçların birbirinden ayrılmasıdır. Tüketimi esas alan toplumlarda gerçekte ihtiyaç olmayan pek çok şey ihtiyaç zannedilmektedir. Kişi bu konuda çok dikkatli olmak zorundadır. Kişi, hayat standardını seçerken kazandığı ve harcadığı her kuruşun hesabını verebileceği şekilde yaşamalıdır.[307]

Genel hadis kitapları içinde bir bölüm olarak ele alınan zühdle ilgili hadisler, *Kitabu'z-Zühd* adıyla yapılan müstakil çalışmalarla zengin bir edebiyata dönüşmüştür. İlkleri zâhid muhaddisler tarafından tasnif edilen ve dinî tecrübelerin intikalinde tesiri büyük olan bu tür eserleri tanımakta fayda vardır.

V. ZÜHD EDEBİYATI

Hadis tarihi verilerîne göre, hadis tedvinin başlangıcı olarak hicrî I. asrın sonu ile II. asrın başı kabul edilmektedir. Bununla beraber, asıl hadis eserlerinin ortaya çıkışı, ikinci asrın ilk yarısından sonraki devreye rastlar. Hadis eserlerinin ortaya çıktığı bu asır İslam dünyasında ilim faaliyetlerinin

307 Salahattin Polat, "Zühd", *İslâmî Kavramlar*, Ank. 1997, s. 758.

yoğun şekilde başladığı ve geliştirildiği dönemdir. Bu yoğun mesaiden her ilim nasibini almıştır. Bilhassa o devirde İslam dünyasında yaygın olan ilim anlayışı rivayet ilimlerinin geliştirilmesinde fevkalâde önemli bir rol oynamıştır. Zira bu devirlerde hadisçiler arasında yaygın olan düşünceye göre ilim ancak "haddesenâ ve ahberenâdan"dan ibarettir. Yani ilim, nakildir ve rey mezmûmdur.[308]

Hicrî I. asırda tedvin edilmeye başlayan hadis malzemesi ile, bilhassa hadis, siyer-tarih alanında şifahi olarak gerçekleştiren nakil sistemi, ilk asırda yazım olayına rastlanmasına rağmen, ikinci asrın başlarında yazılı hale getirilmeye başlanmıştır. Ancak bu çok büyük çapta gerçekleştirelememiştir. Siyasî, hukukî ve coğrafî şartların etkisiyle yazının yaygınlaştırılması II. asırda, tedvinle birlikte tasnif hareketini de beraberinde getirmiştir. Kabul edilen görüşe göre, ilk tedvin faaliyetini gerçekleştiren âlim İbn Şihâb ez-Zührî'dir (ö. 124/741).[309] Zamanla bu hareket gelişmiş, hadis eserleri tasnif edilmiş ve hicri III. asır hadis eserlerinin tasnifi yönüyle altın asır olarak kabul edilmiştir. Hadis külliyatının en önemli ve en sahih eserleri bu asırda oluşturulmuştur.

Bunların yanında ayrıca İslam tasavvufu başlangıçta bir zühd hareketi olarak görüldü ve erken bir devirde bu hareket etrafında oldukça zengin bir edebiyat teşekkül etti. En ideal örnekleri, Hz. Peygamber tarafından verilen zühd hayatı, Hulefâ-yi Râşidîn başta olmak üzere hemen hemen bütün ashap tarafından benimsendi. Emevîler'in fetihler sayesinde yükselen refah seviyesi karşısında ashabın hayat tarzına ters düşen bir tutum içine girmeleri üzerine, tâbiîn neslinin ileri gelenleri zühdü bir hayat düsturu ve kendileri için ayırıcı bir vasıf olarak gördüler. Hareket, Basra'dan Kûfe ve Horasan'a doğru yayıldı. Bu sırada bu hareketin örnek simaları Basra'da Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Kûfe'de Ebû Hâşim es-Sûfî (ö. 150/767), Horasan'da Dâvud et-Tâî (ö. 165/781), İbrahim

308 M. Emin İhsanoğlu, Kitâbü'z-zühdler ve Ahmed b. Hanbel'in aynı adlı eseri, s. i (*Kitâbu'z-Zühd*'e yazdığı önsöz).
309 Ebû Nuaym, *Hilye*, III, 363; Kettânî, *er-Risâletu'l-mustatrefe*, s. 4.

b. Ethem (ö. 161/778), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) ve Şakîk el-Belhî (ö. 194/809) olmuştur. Zühdü konu alan eserlerin de daha I. asrın sonlarından itibaren yazılmaya başlandığı söylenebilir.[310]

Nitekim zühd edebiyatına geçmeden önce I. asrın sonu itibariyle tasnif edilen hadis eserlerine göz atmak yerinde olacaktır. Bu eserleri beş grupta toplamak mümkündür:

1. Siyer ve meğazî kitapları.
2. Sünen kitapları.
3. Câmiler.
4. Musannefler.
5. Belirli bir konuya tahsis edilmiş kitaplar.[311]

Beşinci gruba dahil olan ve zühd edebiyatı içerisinde yer alan *kitâbu'z-zuhd*ler tedvin asrı olan hicri I. asrın sonundan başlayarak II. asrın ortaya çıkardığı, III. asırda yaygınlaşan, IV., V., VI. asırda örneklerine rastladığımız eserlerdir. Ancak bu eserler bazan hicri II. asırda rastlanılan ve "cüz" olarak isimlendirilen eser türünden de sayılmaktadır. Aynı adlı eserlerin yazımı III. asırda da devam etmiş, fakat bu asırda müstakil kitap olmanın yanında câmi' ve musannef ismini verdiğimiz eserler içerisinde bir bölüm olarak da yer almıştır. Ulemâdan ziyade, daha çok halk için kaleme alınan bu eserler, az da olsa IV, V, VI. asırda görülmüştür.[312] Kitabu'z-zuhd olarak bilinen bu çalışmalara bakıldığında genellikle iki konuyu ihtiva ettiği görülür: Birincisi, Kur'an ve Sünnet'e göre zühd ve unsurları; ikincisi, Hz. Peygamber ve ashabı ile enbiya ve velilerin zâhidâne hayatından örnekler.[313] Ayrıca diğer hadis edebiyatının türlerinin ortaya çıkmasında olduğu gibi *kitabu'z-zuhd*lerin tasnifinde etken olan unsurlarla ilgili olarak şu genel kabul de geçerlidir: "Yapılan her bir çalışmayı,

310 Y. Nuri Öztürk, "Zuhd", *İA*, XIII, 638-39 (Kısmen tasarufla).
311 Talat Koçyigit, *Hadis Tarihi*, s. 208.
312 M. Emin İhsanoğlu, agm, s. i-ii.
313 Hasan Kamil Yılmaz, *Tasavvufi Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi*, s. 17.

o asrın içtimaî şartları gerektirmiştir."[314] Bu bağlamda zühd edebiyatının oluşmasında içtimaî şartlarla birlikte, dinî tecrübelerin, zühd anlayışının devamı ve gelişmesinde, ayrıca bazı yerlerde hadis tâliminde "terğîb ve terhîb"e dair hadislerin seçilmesinin de payı olmalıdır.[315]

Dinî tecrübelerin intikalinde bu tür eserlerin tesiri büyük olmuştur. Bu yüzden bu tür eserleri tanımakta fayda vardır.

Tespit edebildiğimiz ve kaynaklarda bulabildiğimiz zühdle ilgili kitapları kronolojik olarak şöyle sıralamak mümkündür:

A. Zühd Kitapları

1. Zeynelâbidîn b. Ali (ö. 92/710), *Sahîfetu Ali b. El-Huseyn aleyhisselâm ve Kelâmuhu fî'z-zuhd*. Bu eser Ebû Ca'fer Muhammed el-Kuleynî'nin *er-Ravzâ mine'l-Kâfî* (Tahran 1388) adlı eserinin (VIII, 14-17) içinde bulunmaktadır.

2. el-Hasan b. Ebi'l-Hasan Yesâr el-Basrî (ö. 110/728).[316] Kitabın adı *ez-Zuhd li'l-Hasani'l-Basrî*'dir. Hasan-i Basrî'nin böyle bir eserinin olduğu onun biyografisinden bahseden eserlerde zikredilmemektedir. Ancak Muhammed Abdurrahîm Muhammed, Hasan-i Basrî'nin muhtelif eserlerde yer alan zühdle ilgili rivayetlerini bir araya getirmiş ve zühd konusuna uygun düşecek bablara ayırarak bu eseri teşekkül ettirmiş ve tahkik etmiştir. Eserin içinde Hasan-i Basri'den 523 rivayet bulunmaktadır. Bunlardan kırk beş rivayet Hasan-i Basrî'nin genelde mürsel olan rivayetlerini ihtiva etmektedir. Geri kalan rivayetler ise Hasan-i Basrî'nin zühd konusundaki sözleridir. Ayrıca eserin sonunda Kur'an tilavetiyle ilgili olarak Hasan-i Basrî'nin sözlerine yer verilmiştir.[317]

3. Ebû Hamza Sâbit b. Dînâr (ö. 150/768). Şîa hadis ve fıkıh alimlerinden olduğu belirtilen müfessir ve zâhid Ebû

314 Abdullah Aydınlı, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 9.
315 Abdullah Aydınlı, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 66.
316 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 71-72; İbnu'l-Cevzî, *el-Hasan el-Basrî*, Ebû Nuaym, *Hilye*, II, 131-161; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, I, 136.
317 Hasan el-Basrî, *ez-Zuhd*, thk. Muhammed Abdurrahîm Muhammed, Kahire 1991. s. 177.

Hamza, zühdle ilgili ilk eser yazanlardandır. *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eser yazdığı Fuat Sezgin tarafından belirtilmektedir. Eser bugün elimizde mevcut değildir.[318]

4. Ebu's-Salt Zâide b. Kudâme es-Sakafî el-Kûfî (ö. 160/776).[319] İbnu'n-Nedîm *Fihrist*'inde bu zata ait *Kitâbu'z-Zuhd* adlı bir eserin varlığından bahsetmektedir.[320]

5. Ebû Abdirrahman Abdullah b. Mübârek el-Mervezî (ö. 181/797). Anne ve babası Türk'tür.[321] Eserinin adı *Kitâbu'z-Zuhd ve'r-Rekâik*'tir.[322] Zühd edebiyatının en meşhur, en yaygın ve ilk dönem zühd anlayışını ortaya koyan eserlerden biridir.[323] Yazma halindeki nüshaları günümüze kadar intikal etmiştir. Konulara göre (ale'l-ebvâb) tertip edilmiş ve rivayetler buna göre taksim ve tasnif edilmiştir. Tahkikli ve tahkiksiz neşirleri yapılmıştır. Tahkikli ilk neşrini Habîburrahman el-A'zamî Hindistan'da (Malegon 1966) yapmıştır. A'zamî üç yazma nüshayı (İskenderiye, Zâhiriyye, orjinal nüsha İstanbul-Süleymaniye[324]) esas alarak tahkikli neşrini yaptığı bu eserin

318 Bkz. Fuat Sezgin, *GAS*, I, 531, 636.

319 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 216; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, I, 251.

320 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 278; Dâvudî, *Tabakâtu'l-mufessirîn*, I, 175.

321 Bkz. Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 162-190; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 152-169; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, VIII, 378-421, Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 273-79; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 382-87; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, I, 295-297; Brockelman, *GAL Suppl.*, I, 256; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 95; Habîburrahman el-A'zamî, *Kitâbu'z-Zuhd*'e Yazdığı, Giriş Yazısı, s. 35-61; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 122-124.

322 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 280.

323 Abdullah b. Mubârek'in zühd anlayışı da üzerinde durulması gereken özellikler taşır. Ona göre zühd, dünya ile alakayı kesmek değil, dünyaya ve dünyalığa bağlanmamaktır. Nitekim o, hayatı boyunca ticaretle meşgul olmuş, savaşlara katılmış, seyahatlar yapmış ve ilim öğretmeye çalışmıştır. Onun, "İlmi dünya için öğrendik, ama ilim bize dünyaya değer vermemeyi öğretti" sözü, bu konudaki görüşünü açıkça ortaya koymaktadır. Günün belirli bir bölümünü zikir ve tefekküre ayırdığı, bu süre içinde hiç kimseyle konuşmadığı, insanlarla sürekli bir arada bulunmayı ve onlarla içli dışlı olmayı ilim ehli için uygun görmediği rivayet edilir. Ancak onun bu tavrı uzleti tercih ettiği anlamına gelmez. Çünkü o, sürekli uzleti doğru bulmazdı. Ona göre kişi daima Allah'ın murakabesinde olduğunu hatırından çıkarmamalıdır. Yüz şeyden sakınıp bir şeyden sakınmayan kişi müttaki sayılmaz. Nuaym b. Hammâd'ın bildirdiğine göre, *Kitâbu'z-Zuhd*'ü okurken öyle ağlardı ki yanına hiç kimse yakalaşamaz, o da hiç bir şeyin farkına varmazdı. Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 123.

324 Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi, no: 834.

baş tarafına bir mukaddime yazmış (64 sayfa), sonuna da fihrist koymuştur. Sahâbe adlarına ve hadislerin ilk harflerine göre ayrı bir kitapta fihristini Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, Vahîd Kibâre[325] ve Ahmed Ferid yapmıştır.[326]

Eserin aslı on bir cüz ve 1627 rivayetten ibarettir. İçinde vâhî (metrûk, asılsız) rivayetlerin bulunduğu belirtilmektedir.[327] Eser Hz. Peygamber, ashap ve tâbiînin ibadet, itaat, ihlâs, tevekkül, doğruluk, tevazu, kanaat gibi ahlaki konularla birlikte, zikir, ağlama, ölümü hatırlama, dile sahip olma, iyilerle arkadaşlık, fakr, rızâ ve dünyaya aldanmama gibi zühdî-tasavvufî konuları ihtiva etmektedir. Eserin sonuna Nuaym b. Hammâd'ın ziyade rivayetlerini ihtiva eden bir bölüm de ilâve edilmiştir.[328] Ayrıca Yahyâ b. Saîd'in İbnu'l-Mubârek'in *Zühd*'ü üzerine *Ziyâdât*'ı vardır. M. Adil Teymur tarafından *Zâhidlik ve İncelikler* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. (İstanbul 1992). Kitabın rivayet senedi şöyledir: Yahyâ b. Muhammed b. Saîd ani'l-Huseyn b. el-Hasan el-Mervezî an İbnu'l-Mubârek.[329]

6-Ebû Mes'ûd Muâfâ b. İmrân el-Ezdî el-Mevsilî (ö. 185/801).[330] Zehebî eserinde bu zatın zühde dair bir eserinin olduğunu kaydetmektedir.[331] Yazma nüshaları mevcuttur. (Şam-Zâhiriyye, Mec. 19, hadis 359)[332] Eser Amir Hasan Sabri tarafından 1999 yılında neşredilmiştir.[333]

7. Fudayl b. İyâz (ö. 187/803). İbn Hayr *Fihrist*'inde onun *Rekâik* adlı eserinin olduğunu zikretmektedir.[334]

8. Ebû Abdirrahman Muhammed b. Fudayl b. Gazvân ed-Dabbî (ö. 195/810). *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eseri olduğuna Zehebî

325 Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *İlmu fihristi'l-hadis*, s. 126.
326 Abdullah b. Mübarek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, thk. Ahmed Ferid, Riyad 1995.
327 Kettânî, *er-Risâle*, s. 51.
328 Abdullah b. Mubârek, *Kitâbu'z-Zuhd ve'r-rekâik*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut, Tsz.
329 Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 70 (51. dipnot).
330 Hayatı için bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, IX, 80-86.
331 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 265.
332 Fuat Sezgin, *GAS*, I, 636;*Târîhu't-turâs*, II, 433.
333 Ebû Mes'ûd Muâfâ b. İmrân el-Ezdî el-Mevsilî, *Kitâbu'z-Zuhd*, thk. Amir Hasan Sabri, Beyrut 1999, 408 s.
334 Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e Yazdığı Giriş Yazısı, s. 47.

ve İbnu'n-Nedîm işaret etmektedir.[335] Zehebî onun Ehl-i beyt muhibbi ve İmâmiyye mezhebine mensup olduğunu,[336] ancak bu konuda aşırı olmadığını Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e saygı duyduğunu belirtir.[337]

9. Ebû Sufyân Vekî' b. Cerrâh er-Ruâsî (ö. 197/812). Zühde dair eserinin adı *Kitâbu'z-Zuhd*'dür. Râvisi Abdullah b. Hişâm el-Mürsî'dir. Eserin orjinal nüshası Şam-Zâhiriyye kütüphanesi Âmm 1033'tedir. Bu eser Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferîvâî'nin tahkiki ile üç cild halinde Medine'de basılmıştır. Yetmiş üç bab başlığı ve 539 rivayetten oluşan eser konulara göre tertip edilmiş ve rivayetler buna göre taksim ve tasnif edilmiştir. Muhakkik eserin baş tarafında müellif hakkında bilgiler vermiş,[338] eser içerisinde hadislerin tahricini ve râvilerin tanıtımını yapmış, tahric yapıldıktan sonra hadisin sıhhati ile ilgili hükümleri dipnotlarda belirtmiştir. Ayrıca yine muhakkik eserin sonuna âyetlerin, hadislerin, diğer haberlerin, şahısların, yerlerin ve kitapların birer fihristini koymuştur.[339] Eser, dünyanın fâniliği, müminin bu dünyaya karşı tutumu ve bakış açısı, gurur, makam-mevki sahibi olmaktan dolayı kibir vb. kötü fiillerin yerilmesi, günahlardan uzak durmaya çalışma, insanların haklarına riayet, güzel ahlak sahibi olma, haksızlık ve zulümden kaçınma, nefsin isteklerine yüz çevirme, doğruluk üzere olma, bütün işlerinde Allah'ın rızasını ön plana alma gibi konuları içermektedir. Eser Ahmet Yıldırım ve Nuri Tuğlu tarafından *Zahidler Kitabı* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. (İst. 2012)

10. Abdullah b. Vehb b. Muslim (ö. 197/812). Kaynaklarda zühde dair bir eseri olduğu nakledilmektedir. Zehebî Sahnûn'un hayatından bahsederken onunla alakalı olarak, "Ona İbn Vehb'in *Megâzî*'si okunduğunda gözlerinden yaşlar aktığını, İbn Vehb'in *Zühd*'ü okunduğunda ise ağladığı"

335 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 315; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 278; Dâvudî, *Tabakâtu'l-mufessirîn*, II, 224.
336 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, I, 315.
337 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, IX, 173-175.
338 Abdurrahman Abdilcebbâr el-Ferîvâî, *Kitâbu'z-Zuhd*'e Yazdığı Giriş Yazısı, I, 5-222.
339 Vekî' b. Cerrâh, *Kitâbu'z-Zuhd*, thk. Abdurrahman Abdilcebbâr el-Ferîvâî, Medine 1984.

şeklinde nakilde bulunulduğunu kaydeder.[340] Bu ifadelerden onun zühde dair eseri olduğu anlaşılmaktadır.

11. Seyyâr b. Hatem (ö. 200/815). İbn Hacer eserinde bu zatın "zühd"e dair bir eserinin olduğunu zikretmektedir.[341] Râvisi Abdurrahman b. Mesrûk el-Ademî'dir.[342]

12. Esed b. Mûsâ b. İbrâhim b. Velîd b. Abdülmelik b. Mervan b. Hakem el-Umevî (ö. 212/827). Sünnete dair kaleme aldığı bir kitap sebebiyle kendisine "Esedu's-sunne" denildiği rivayet edilmektedir. Eser sahibi bir zat olduğu bilinen Esed b. Mûsâ'nın,[343] günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbu'z-Zuhd ve'l-ibâde ve'l-vera'* adlı eseridir. Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbu'z-Zuhd*'ünden sonra bu sahada kaleme alınmış önemli ve meşhur bir kitap olup, ancak bu iki eserin muhtevası arasında çok az benzerlik bulunmaktadır. Çünkü Abdullah b. Mübârek eserinde daha çok ahlaki ve insani kemale erdirecek zühdî davranışlar üzerinde dururken Esed b. Mûsâ, kıyamet ehli, kıyamet halleri ve kıyamet zamanında gerçekleşecek hususlar üzerinde durmuştur. Bu bağlamda eserde ölüm sonrası hayat, sırat ve sırattan geçiş, cehennemin keyfiyeti, insanların hesaba çekilmesi, cehennem ehlinin durumu gibi konular yer almaktadır. Bununla birlikte Nesâî, onun rivayetlerine *Sünen*'inde yer vermesine rağmen onun eserini beğenmemiştir. Ayrıca onun rivayetlerinin delil olarak kullanılamayacağı rivayet edilmekle birlikte Ebû Dâvud, onun bazı rivayetlerini eserine almıştır. Buhârî, 'istişhad' maksadıyla onun rivayetlerine *Sahîh*'inde yer vermiştir. İbn Hazm ise onun rivayetlerinin "münker" olduğunu söylemiştir.[344] Râvisi Ebû Yezîd Yûsuf b. Yezîd el-Karatisî'dir. Yazma halindeki nüshaları günümüze kadar intikal etmiştir.[345] İbnu'l-Mübârek'in kitabı kadar hacimli olmayan eser ilk defa Leszynsky tarafından Berlin'deki

340 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XII, 67.
341 İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, III, 483.
342 Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 71 (51. dipnot).
343 Zehebî, *Tezkire*, I, 402; *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, X, 162-164; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, I, 260; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, II, 27; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 354-55; Bilal Saklan, "Esed b. Mûsâ", *DİA*, XI, 367.
344 Bilal Saklan, "Esed b. Mûsâ", *DİA*, XI, 367-368.
345 Bkz. Fuat Sezgin, *GAS*, I, 355.

nüshası esas alınarak neşredilmiş (Kirhhain 1909), daha sonra bu baskıyı yeterli bulmayan Raif Georges Khoury, Dâru'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki nüshasını da (Mecmûa, nr. 100/1, 1a-19b) göz önünde bulundurarak eseri yeniden tahkik ederek neşretmiş ve Almancaya çevirmiştir (Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1976, 124 s.). Daha sonra da eser Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî tarafından tahkik edilmiştir.[346] Eser konulara göre tertip edilmiş ve rivayetler buna göre taksim ve tasnif edilmiştir. Eserde 104 rivayet bulunmaktadır. Muhakkik tarafından her rivayet tahric edilmiş, tahric yapıldıktan sonra hadisin sıhhati ile ilgili hükümler dipnotlarda belirtilmiş, eserin sonunda ise, eseri semâ eden on beş kadar kişinin isimleri zikredilmiş ve semâ senedleri verilmiştir. Ayrıca yine muhakkik eserin sonuna âyetlerin, hadislerin, diğer haberlerin, şahısların, yerlerin ve kitapların bir fihristini koymuştur.[347]

13. Ebû Osmân Saîd b. Mansûr el-Mervezî (ö. 227/841).[348] Suyûtî *Tabakâtu'l-huffâz* adlı eserinde ve İbn Hayr *Fihrist*'inde *Zuhd* adlı eserinin olduğunu zikretmektedir.[349] Bu hususta kitabın isminden başka bir bilgiye sahip değiliz.[350]

14. Bişr b. Hâris el-Hâfî (ö. 227/841).[351] *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eseri olduğuna İbnu'n-Nedîm işaret etmektedir.[352] Kaynaklarda kaydedildiğine göre, bütün kitapları kendisiyle birlikte gömülmüştür.[353] Ancak Fuat Sezgin bu eserin bir nüshasının Hindistan'da bulunan Patna Hudâbahş Kütüphanesi'nde bulunduğunu kaydetmektedir (I/141, r. 1374).[354]

346 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e Yazdığı Giriş Yazısı, s. 48; Bilal Saklan, "Esed b. Mûsâ", *DİA*, XI, 367.
347 Esed b. Mûsâ, Ebu Said Esedü's-sünne. İbrahim Esed b. Musa, *Kitâbu'z-Zuhd*, thk. Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî, Riyad 1993, 134 s.
348 Saîd b. Mansûr'un hayatı için bkz. Ali Akyüz, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşâsı*, s. 31-51.
349 Suyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, s. 182; Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e Yazdığı Giriş Yazısı, s. 47.
350 Ali Akyüz, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşâsı*, s. 53.
351 Hayatı için bkz. Sulemî, *Tabakât*, s. 39-43; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, X, 469-477; İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 444-445; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 683; Mustafa Kara, "Bişr el-Hâfî", *DİA*, VI, 221-222.
352 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 230.
353 İbnu'l-İmâd, *age*, II, 59.
354 Fuat Sezgin, *GAS*, I, 683.

15. Ebû Abdillah Ahmed b. Harb en-Nîsâbûrî (ö. 234/848). İbnu'l-İmâd eser sahibi bir zat olduğunu belirtiyor.[355] *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eseri olduğunu ise Kâtib Çelebi kaydetmektedir.[356]

16. Ebû Bekir İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849). Âmir Ahmed Haydar, Sem'ânî'nin semâ ettikleri arasında İbn Ebî Şeybe'nin *Kitabu'z-Zuhd* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.[357]

17. Ebû Ca'fer Muhammed b. Huseyn el-Burculânî (ö. 238/852). Kaynaklarda eserinin adı *Kitâbu'z-Zuhd ve'r-Rekâik* şeklinde geçmektedir.[358]

18. Abdulaziz b. Yahyâ el-Kinânî el-Mekkî (ö. 240/854). *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eseri olduğuna İbnu'n-Nedîm işaret etmektedir.[359]

19. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (ö. 241/855). Eserinin adı *Kitâbu'z-Zuhd*'dür.[360] Zühd edebiyatının en meşhurlarından biri olarak bilinen Ahmed b. Hanbel'in bu eseri,[361] hemen hemen bütün konu ile ilgili kaynaklarda zikredilir ve ona nisbet edilir. Ayrıca kitabın ona nisbeti hususunda hiçbir şüphe yoktur.[362] Eser matbudur. Bildiğimiz kadarıyla eserin biri tahkiksiz (Beyrut 1983); ikisi tahkikli olarak üç neşri yapılmıştır. Tahkikli neşirlerin birincisi M. Celâl Şeref (Kahire 1984); ikincisi, M. Saîd Besyûnî Zağlûl (Beyrut 1986) tara-

355 İbnu'l-İmâd, *age*, II, 80.
356 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1422.
357 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 49.
358 Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 222; Zehebî, *Mîzânu'l-i'tidâl*, III, 522; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 230.
359 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist* s. 230.
360 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 280.
361 İbn Teymiyye zühd kitaplarından bahsederken şu değerlendirmeyi yppması bu konuda oldukça önemlidir: "Bu alanda yazılan kitapların en güzeli Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu'z-zuhd*'üdür. Bu açıklamanın ardından İbn Teymiyye bu eseri diğer tasavvufî kaynaklarla mukayese eder ve şu değerlendirmede bulunur: "*Kitâbu'z-zuhd* Kuşeyrî'nin *Risâle*'si, Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Hilye*'si gibi diğer tasavvufî kaynaklardan rivayet bakımından daha sahihtir." (İbn Teymiyye, *Mecmûu fetâvâ*, XVIII, 72).
362 Eseri tahkik eden Muhammed Celâl Şeref, bunu hususu ortaya koyan pek çok delilin bulunduğunu belirtmektedir. Geniş bilgi için bkz. Muhammed Celâl Şeref, *Kitâbu'z-zuhd*'e yazdığı giriş yazısı, s. 24-27.

fından yapılmıştır. Eserin sekiz râvisi vardır.[363] İlk râvisi oğlu Abdullah b. Ahmed'dir. Eserin başında verilen isnad bilgisine göre kitap tek isnadla günümüze kadar gelmiştir. Eseri rivayet eden ilk üç râvinin *Müsned*'i rivayet eden zatlar olması, bilhassa, ilk râvinin Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah olup, babasına nisbet ederek eseri rivayet etmesi, kitabın aslının imama ait olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu noktada şu soru akla gelebilir. Acaba kitapta mevcut olan 2379 rivayetin tamamı, bizzat Ahmed b. Hanbel tarafından rivayet edilmiş midir? Yani, eserde Ahmed b. Hanbel rivayet etmediği halde, sonraki râviler tarafından ona sokuşturulmuş haber ve rivayetler mevcut mudur?[364]

Eserin tahkikini yapan M. Celâl Şeref ve M. Saîd Besyûnî Zağlûl, bu konuda herhangi bir bilgi vermemektedir. Ancak kitabı tetkik eden M. Emin İhsanoğlu tetkiki neticesinde, bütün rivayetlerin İmam Ahmed'e ait olmadığını, onun tarafından rivayet edilmediğini belirtmekte ve bunu iki bakımdan tespit etmenin mümkün olduğunu zikretmektedir:

a) Rivayetlerin başındaki senedlere bakıldığında; oğlu Abdullah doğrudan babasından aldığı haberlerde ya "haddesenâ ebî" veya "haddesenî ebî" ibaresini kullanıyor. Ancak öyle rivayetler de var ki, Abdullah babasından rivayet ettiğini zikretmiyor. Bu iki ihtimali hatıra getirebilir. Birincisi, böyle bir haberi Abdullah hem babasından ve hem de babasının üstündeki râviden işitmiştir. İsnadın âlî olması bakımından babasını zikretmeyip, yalnızca bir üstteki raviden haberi nakletmiştir. Nitekim böyle olan rivayetlerin bir kısmı *el-Musned*'de yer almakta ve oraya bakıldığı zaman senedinde Ahmed b.

363 Eserin râvileri sırayla şöyledir: 1. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, 2. Ebû Abdirrahman Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö.290/902), 3. Ebû Bekir Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân b. Mâlik el-Katiî (ö.274/978), 4. Ebû Ali Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ali b. el-Mühezzeb (ö.355/978), 5. Ebû Tâlib Abdülkadir b. Muhammed b. Yûsuf el-Yûsufî (ö.516/1112), 6. Ebu'l-Kâsım Yahyâ b. Esed b. Yahyâ b. Bûş et-Tâcir (ö.593/1196), 7. Takıyyuddîn Ebû Muhammed Ebdurrahman b. Ebi'l-Fehm b. Abdirrahman el-Yeldânî el-Abbâsî (ö.655/1257), 8. Nâsiruddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed b. Abdillah ed-Dımaşkî İbnu'l-Mıhtar (ö.717/1317).

364 Geniş bilgi için bkz. M. Emin İhsanoğlu, agm, s. ix.

Hanbel'in var olduğu görülmektedir. Fakat Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilen bir eserde onun rivayet ettiği bir haberin isnadından, ne gerekçe ile olursa olsun adının çıkartılması makul gözükmemektedir. O bakımdan bu nevi rivayetlerin, en azından bir kısmının imama ait olmadığı ihtimali ortaya çıkmaktadır.

İkincisi, Abdullah bu nevi rivayetleri başka râvilerden işitmiş ve kitabı rivayet ederken ona ilâve etmiştir. Bu kanaati kuvvetlendiren bir önemli husus ise; gerek Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın ve gerekse onun râvisi Katiî'nin *el-Musned*'e İmam Ahmed'e ait olmayan rivayetleri dercetmiş olmaları gerçeğidir. Bunu Şemseddîn Ebu'l-Hayr Muhammed el-Cezerî (ö. 833/1429) *Kitâbu'l-mas'adi'l-Ahmed* adlı eserinde belirttiği gibi daha başka muhakkik âlimler de söylemektedir. Hatta *Musned*'de var olduğu ileri sürülen bu kabil uydurma haberlerin, İbn Hanbel'e ait olmayıp, oğlu Abdullah ve onun râvisi Katiî tarafından esere ilâve edilen rivayetler içerisinden çıktığı görüşü de vardır. Şu halde aynı durumun *Kitâbu'z-Zuhd* için de söz konusu olabileceğini söylemek mümkündür.

b) Ahmed b. Hanbel'in bizzat kendi faziletine dair rivayetlerin eserde yer almış olmasıdır. Mesela 528 numaralı haberde şöyle denilmektedir: "Bişr b. Hâris şöyle demiştir: 'Ahmed b. Hanbel körüğe girdi ve kıpkırmızı altın gibi çıktı.' (Râvilerden Ali b. Haşrem diyor ki:) 'Bişr'in bu sözü Ahmed b. Hanbel'in kulağına gittiği vakit o: 'Yaptığımızda Bişr'i razı eden Allah'a hamdolsun' demiştir."[365] Haberin senedi "Mûsâ et-Tartûsî ve Ali b. Haşrem"den oluşmaktadır. Bundan dolayı bu haber hem sened hem de metin yönünden Ahmed b. Hanbel'in kendi rivayeti olamaz. 1037 ve 1855 numaralı rivayetler de bu kabil olup, İbn Hanbel'in doğrudan faziletini ifade eden haberlerdir.[366]

Bütün bunlar gösteriyor ki, Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilen bu eserdeki rivayetlerin tamamı onun kendi rivayeti değil-

365 Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'z-zuhd*, s. 157.
366 Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'z-zuhd*, s. 276, 444.

dir. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah esere birtakım ilâveler yaptığı belirtilmektedir.[367]

Ahmed b. Hanbel'in bu eseri şahıs (zâhidlerin) isimleri esas alınarak meydana getirilen bir eserdir. Bu durum eserin bir eksikliği olarak kaydedilmektedir. Çünkü aranan rivayetleri bulma noktasında güçlük meydana gelmektedir. Şayet bir bölümleme yapılacak olursa, 2379 rivayeti muhtevi eserin dört bölümden meydana geldiğini söylemek mümkündür:

1. Birinci bölümü Hz. Peygamber'in (sa) zühdle ilgili söz ve davranışlarını oluşturmaktadır. Bu bölümde 181 rivayet vardır.

2. İkinci bölümde, diğer peygamberlerin zühdüne dair haberlere yer verilmiştir. Bu peygamberler Yûnus, Süleyman, Âdem, Lokmân, Nûh, Îsâ, Mûsâ, Dâvud, İbrâhim Halîl, Yûsuf ve Eyyûb'dur (aleyhimu's-selâtu ve's-selâm). Bu bölümde 375 rivayet yer almaktadır. Burada şunu belirtmekte fayda vardır. Her isim altında zikredilen rivayetlerin tamamı o isimle alakalı değildir. Hatta bazan başlıktaki zatla ilgili üç-beş rivayet zikredilmekte, daha sonra da, ne onunla ne de zühdle ilgili olan haberler yer alabilmektedir. Bu durum hemen hemen her bölümde böyledir.

3. Üçüncü bölüm, yirmi beş kadar sahâbenin zühdüne dair rivayetleri ihtiva etmektedir. Hz. Ebû Bekir'le başlayıp, Âmir b. Abdi Kays'la ilgili rivayetlerle bitmektedir. 706 rivayet vardır.

4. Dördüncü bölümde ise, tâbiîndan bazı zevatın zühdüne dair haberlerden meydana gelmektedir. Bu bölümde 1117 rivayet bulunmaktadır.

Eserde yer alan rivayetlerin hepsi sahih ve sağlam değildir. Böyle kabul edilmemelidir. Genel İslami prensiplerle çelişki arzeden ve ters gözükebilen rivayetlerin var olduğu da bilinmelidir. Özellikle eserde Allah Teâlâ hakkında antropomorfik

367 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 957, 1423; M. Emin İhsanoğlu, agm, s. x-xi.

imajlar içeren rivayetlere rastlanmaktadır. Ayrıca İsrâiliyat'a dair haberler rivayet etmekle şöhret bulmuş Vehb. b. Münebbih vb. kişilerden çok sayıda rivayetler vardır ki bu haberler de ihtiyatla karşılanmalıdır.[368]

Eser Mehmet Emin İhsanoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir (İstanbul 1993). Ayrıca Yusuf Abdurrahman Mar'aşlî esere *Fihrisu ehâdisi kitâbi'z-zühd* adıyla fihrist yapmıştır.[369]

Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbu'z-Zuhd* dışında bir de *Kitâbu'l-Vera'* adlı eseri vardır. Eser talebesi Ebû Bekir el-Merrûzî'nin Ahmed b. Hanbel'e sorduğu bazı fetvalar ile zühd ve takvâya dair 100 meselenin yine onun kalemiyle meydana gelmiştir. Eser önce Kahire'de (1340), daha sonra biri Dr. Zeyneb İbrâhim el-Karût'un Beyrut'ta (1983)) diğeri M. Saîd Besyûnî Zağlûl'un tahkikiyle (Beyrut 1986) neşredilmiştir.[370] *Kitâbu'l-Vera'nın* *Kitâbu'z-Zuhd*'den farkı konularına göre yazılmış olmasıdır. Eserin bir bölümü G. H. Bousquet ile Ch. Dominique tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.[371]

20. Hennâd b. Serî b. Mus'ab et-Temîmî ed-Dârimî (ö. 241/855).[372] Kaynaklarda zühd konusunda büyük bir eseri olduğu zikredilmektedir.[373] Tertibinin güzelliği, konularının çeşitliliği ve hacmi yönüyle zühd sahasında önemli eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. Yazma halindeki nüshaları günümüze kadar intikal etmiştir.[374] Eseri tahkik eden Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferîvâî, kitabın asıl nüshasının kapağında isminin *Kitâbu'z-Zuhd fi'd-dunyâ vemâ fihâ* şeklinde geçtiğini, ancak Garet'te bulunan nüshada ve kaynaklarda

368 M. Emin İhsanoğlu, agm, s. xiii.
369 Yusuf Abdurrahman Mar'aşlî, *Fihrisu ehâdisi kitabi'z-zühd Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî Ahmed b. Hanbel*, Beyrut 1988. 208 s.
370 Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-Vera'*, thk. Zeyneb İbrahim Karut, Beyrut 1983. 208 s.; M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 78.
371 Fuat Sezgin, *GAS*, I, 507.
372 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XI, 465-66; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, II, 104.
373 Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 509; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, II, 104; Kettânî, *er-Risâletu'l-mustatrefe*, s. 51.
374 Yazma nüshaları için bkz. Fuat Sezgun, *GAS*, I, 111.

isminin *Kitâbu'z-Zuhd* olduğunu zikretmektedir.[375] Kitap bize Muhammed b. Sâlih b. Zurayh el-Akberî, İbrâhim b. Ömer el-Bermekî ve Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Abbâs tarikiyle ulaşmıştır. Ebû Nuaym, Kurtubî, İbn Hacer, İbn Receb, Suyûtî gibi müellifler Hennâd b. Serî'nin rivayetlerini eserlerinde kullanmışlardır. *Kitâbu'z-Zuhd*'de bulunan pek çok rivayeti Müslim'in *Sahîh*'inde, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde bulmaktayız. Ayrıca bu kitap zikredilen müelliflerle birlikte Ahmed b. Hanbel'e, İbn Ebî Şeybe ve bu tabakada bulunanlara önemli bir kaynak olmuştur. Hennâd b. Serî'nin bu eseri zühd, rekâik, vera', âdâb, birr, sıla, kıyamet halleri vb. konular esas alınarak meydana getirilmiştir. Eserde 115 bab başlığı, tekrarlarıyla birlikte 1445 rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerin takriben % 40'ı merfû rivayeti, % 60'ı diğer âsârı ihtiva etmektedir. Müellif bazı rivayetleri birçok babda tekrar etmiştir. Ayrıca müellif metrûk ve çok zayıf kimselerden rivayette bulunmuştur.[376]

Eser Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferîvâî tarafından tahkik edilip hadisleri tahric edilmiş ve iki cilt halinde basılmıştır. Eser Muhammed Ebu'l-Leys Abadî tarafından da tahkik edilip neşredilmiştir.[377]

Ayrıca muhakkik eserin sonuna âyetlerin, hadislerin, diğer haberlerin, şahışların, bab isimlerinin ve kitapların bir fihristi koymuştur.[378]

21. Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857).[379] Eserin adı *el-Mesâil fi'z-zuhd*'dür. İsminden de anlaşılacağı üzere kitap, Muhâsibî'nin talebeleri tarafından zühd konusunda kendisi-

375 A. Abdulcebbâr el-Ferîvâî, *Kitâbu'z-Zuhd*'e yazdığı giriş yazısı, s. 22.
376 Bkz. A. Abdulcebbâr el-Ferîvâî, *Kitâbu'z-Zuhd*'e yazdığı giriş yazısı, s. 22-26.
377 Hennâd es-Serî, *Kitâbu'z-Zuhd*, thk.Ebü'l-Leys Abadî, Matabiü'd-Devhati'l-Hadise.
378 Hennâd es-Serî, *Kitâbu'z-Zuhd*, thk. Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferîvâî, Kuveyt 1985.
379 Hayatı için bkz. Sulemî, *Tabakâtu's-sûfiyye*, s. 56-60; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 211-216; Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 73-110; Hüseyin Aydın, *Muhâsibî'nin Tasavvuf Felsefesi*, s. 21-30; Emrullah İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'an'ı*, s. 4-13.

ne sorulan sorulara verilen cevaplardan oluşmaktadır. Eser daha çok Muhâsibî'nin zühdle ilgili görüş ve düşüncelerini içerdiğinden tamamen rivayetlerden meydana gelmemektedir. Rivayetler işlenen konuya göre yeri geldiğinde o konuyla ilgisi varsa verilmektedir. Rivayetleri kendi üslubuyla şerhetmiştir. Bu yönüyle kitap diğer *Kitaâbu'z-zuhd*'ler gibi bir hadis kitabı gibi rivayetlerden oluşmayıp zühdle ilgili fikir ve düşüncelerden oluşmaktadır. Muhâsibî konunun rivayet yönüyle değil, daha çok felsefesiyle uğraşmaktadır.

Eserin ilk neşri Muhâsibî'nin *el-Mesâil fî a'mâli'l-kulûb ve'l-Cevârih* adlı eseriyle birlikte Abdulkadir Atâ tarafından tahkik edilerek basılmıştır (Kahire 1969). Daha sonra Mustafa Abdulkadîr Atâ tarafından da tahkik edilen eser, hadisleri tahrîc edilip tekrar neşredilmiştir. Ayrıca muhakkik, bunlarla birlikte eserde anlaşılmayan yerlere açıklamalar koymuş ve metinde görülen bazı yanlışlıkları eserin yazmalarıyla karşılaştırarak düzeltmiştir.[380]

Muhâsibî'nin zühd konusuyla alakalı *el-Mekasib: el-Rızkü'l-helâl ve hakîkatu't-tevekkül alellah* bir eseri de bulunmaktadır.[381]

22. Ahmed b. Ebi'l-Hivârî (ö. 246/860). Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr *Fihrist*'inde ve Kâdî İyâz şeyhlerinden rivayet ettiği *Fihrist*'inde *Kitabu'z-Zuhd* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.[382]

23. Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî (ö. 246/860). Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr *Fihrist*'inde ve Kâdî Iyâz şeyhlerinden rivayet ettiği *Fihrist*'inde *Zuhdu İbn Sîrîn ve Eyyûb ve Vuheyb b. el-Verd ve İbrâhim b. Edhem ve Süleymân b. el-Havvâs* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.[383]

380 Hâris el-Muhâsibî, *el-Mesâil fi'z-zuhd*, thk. Mustafa Abdulkadîr Atâ, Kahire 1986.
381 Hâris el-Muhâsibî, *el-Mekasib: el-rızku'l-helal ve hakikatü't-tevekkül alellah*, trc. Muhammed Osman Haşet, Kahire, tsz., 140 s.
382 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e Yazdığı Giriş Yazısı, s. 50.
383 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e Yazdığı Giriş Yazısı, s. 50.

24. Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed el-Assâl el-İsfahânî (ö. 249/863). Zehebî eserinde *Kitabu'r-rekâik* adlı eserinin bulunduğunu zikretmektedir.[384]

25. Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah İbnu'l-Musennâ (ö. 252/865).[385] Eserinin adı *Zemmu'd-dunyâ ve'z-zuhdu fîhâ*'dır. Eserin yazma nüshaları mevcuttur. (Zâhiriyye Kütüphanesi, nr. 8940)[386]

26. Muhammed b. Sahnûn (ö. 256/870). Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr *Fihrist*'inde ve Kâdî İyâz şeyhlerinden rivayet ettiği *Fihrist*'inde *ez-Zuhd vemâ yecibu ale'l-mutenâzırîn min husni'l-edeb* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.[387]

27. Ebû İshak İbrâhim b. Abdillah b. Cüneyd el-Hatalî (ö. 260/874). Kaynaklarda zühd ve rekâike dair eserlerinin bulunduğu zikredilmektedir.[388]

28. Utbe b. Ebân el-Basrî (ö. ?). Utbe el-Gulâm ez-Zâhid olarak da bilinmektedir.[389] Zühde dair bir risâlesi olduğunu İbnu'n-Nedîm işaret etmektedir.[390]

29. Ebû Ca'fer İbn Muhammed b. Musennâ b. Ziyâd es-Simâr (ö. 260/874). Eserin adı *Kitâbun fî zemmi'd-dunyâ ve'z-zuhdi fîhâ*'dır. Kitabın yazma nüshaları vardır. (Zâhiriyye Kütüphanesi, nr. 8940.[391]

30. İbrâhim b. Abdillah b. Cüneyd el-Huttelî (ö. 260/873).[392] Hatîb el-Bağdâdî zühd ve rekâike dair eserlerinin bulunduğu zikretmektedir. Eserin bugün nüshası mevcut olmamakla birlikte Sehmî'nin *Târîhu Curcân*'da nakiller yaptığı rivayet

384 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, III, 98, 887.
385 Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, III, 286.
386 Bkz. Fuat Sezgun, *GAS*, I, 644; Alican Tatlı, *age*, s. 45, 275.
387 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 50-51.
388 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, II, 149; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I, 110; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, VI, 120.
389 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, VII, 62.
390 İbnu'n-Nedîm, *age*, s. 230.
391 Bkz. Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâs*, II, 448; Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 51; Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 70 (51. dipnot).
392 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XII, 631-632.

edilir.[393] Yazarın *Kitâbu'l-Muhabbe* adındaki bir eseri Şam Zahiriyye Kütüphanesinde (Megâzî, nr.75/5) bulunmaktadır.[394]

31. Ebû Zur'a Ubeydullah b. Abdulkerîm b. Yezîd er-Râzî (ö. 264/878).[395] Kaynaklarda *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eserinin olduğu zikredilmektedir.[396] Yazmaları bulunmaktadır.[397]

32. Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/888).[398] Ebû Dâvud *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eserini sahâbe ve tâbiîn (ale'r-ricâl) isimlerini esas alarak tasnif etmiştir. Müellif esere Benî İsrâil'le ilgili bazı haberlerle başlamış, daha sonra Saîd b. Zeyd dışında aşere-i mübeşşerenin haberlerine yer vermiştir. Kendisinden haber rivayet edilen sahâbenin sayısı elli dörttür. Kitapta yer alan haberlerin çoğunluğunu tâbiînin büyüklerinin haberleri oluşturmaktadır. Böylece eserde yer alan haberlerin sayısı 521'e ulaşmaktadır. Ebû Dâvud hadis sahasında büyük imam ve tenkitçi biri olarak kabul edilmesine rağmen, bu kitapta yer alan bazı rivayetlerle ilgili olarak konuşmaktan ve tenkitten çekindiğini görmekteyiz. Bu durum eser için bir eksiklik olarak telakki edilmektedir. Ancak bilindiği üzere zühd ve rekâik konusunda bulunan rivayetlerin zayıf da olsa rivayetinin câiz olduğu bilinmektedir. Ebû Dâvud'un da başka delil bulunmadığında, re'ye tercih edilerek zayıf hadisle amel edileceği görüşünde olduğu nakledilmektedir.[399] Eser Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim b. Muhammed ve Ebû Bilâl Guneym b. Abbâs b. Guneym tarafından tahkik edilmiştir. Muhakkikler tarafından her ri-

393 Vekî b. Cerrâh, *Kitâbu'z-zuhd*, I, 148.
394 Fuat Sezgin, *GAS*, I, 645.
395 Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, X, 326-337; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XIII, 65-85; *Tezkiretu'l-huffâz*, II, 557-559; İbnu'l-İmâd, *age*, II, 148-149; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII, 30-34; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 145; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zur'a er-Râzî", *DİA*, X, 274-75.
396 Talat Koçyigit, *Hadis Tarihi*, s. 263; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Zur'a er-Râzî", *DİA*, X, 275.
397 Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 70 (51. dipnot).
398 Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IX, 55-59; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XIII, 203-221; *Mîzân*, II, 433; IV, 451; İbnu'l-İmâd, *age*, II, 167; İbn Hacer, *Tehzîb*, IV, 169-173; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 149-152; M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvûd", *DİA*, X, 119-121.
399 Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, I, 267; Suyûtî, *Tedrîb*, I, 299.

vayet tahrîc edilmiş, tahrîc yapıldıktan sonra hadisin sıhhati ile ilgili hükümler dipnotlarda belirtilmiştir. Ayrıca rivayetlerde geçen ricâl hakkında bilgiler vermişler ve eserin sonuna âyetlerin, hadislerin, diğer haberlerin, şahışların, yerlerin ve kitapların birer fihristini koymuşlardır.[400] Kâtib Çelebi'nin belirttiğine göre oğlu babasının kitabı üzerine bir *Zevâid* yazmıştır.[401]

33. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed Salih b. Haccâc Mervezî (ö. 275/888). Zühdle ilgili *Kitabü'l-vera'* adlı eseri bulunmaktadır. Eser Semir b. Emin Züheyrî tarafından tahkik edilerek basılmıştır.[402]

34. Ebû Hâtim Muhammed b. İdris b. Münzir el-Hanzalî er-Râzî (ö. 277/890).[403] Eserinin adı *Kitâbu'z-Zuhd*'dür. Yazma nüshaları mevcuttur. Bu eserden seçilerek meydana getirilen H 6. asra ait bir nüsha Zâhiriyye Kütüphanesi'nde Mecmua nr. 28/10 (138a-146b) kayıtlıdır.[404]

35. Ca'fer b. Muhammed b. Şâkir es-Sâiğ (ö. 279/892). Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr *Fihrist*'inde ve Kâdî İyâz şeyhlerinden rivayet ettiği *Fihrist*'inde *Kitabu'z-zuhd* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.[405]

36. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebi'd-Dunyâ (ö. 281/894). Eserinin adı *Kitâbu'z-Zuhd*'dür. Eser Yâsin Muhammed Sevvas tarafından tahkik edilip neşredilmiştir.[406]

400 Ebû Dâvud, *Kitâbu'z-zuhd*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim b. Muhammed ve Ebû Bilâl Guneym b. Abbâs b. Guneym, Kahire 1993.
401 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1423.
402 Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed Salih b. Haccâc Mervezî *Kitabu'l-vera'*, thk. Semir b. Emin Züheyrî, Riyad 1997, 208 s.
403 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, I, 349-372; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 73-77; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XIII, 247-263; *Tezkiretu'l-huffâz*, II, 567-569; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, II, 171; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, IX, 31-34; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 153; İbrahim Canan, "Ebû Hâtim er-Râzî", *DİA*, X, 150-151.
404 Bkz. Fuat Sezgin, *GAS*, I, 153; Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 52; İbrahim Canan, "Ebû Hâtim er-Râzî", *DİA*, X, 150-151.
405 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 52.
406 İbn Ebi'd-Dunyâ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd, *Kitâbu'z-zuhd*; thk. Yasin Muhammed Sevvas, Dımaşk 1999, 282 s.

Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr *Fihrist*'inde *Kitabu'l-vera'* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.[407] Yazma nüshaları bulunmaktadır; Zâhiriyye Kütüphanesi Mecmua nr. 132 (158-179 yk.)[408]

37. Aynı müellifin Âmir Ahmed Haydar, İbn Hacer *el-Mu'cemu'l-mufehres* adlı eserinde *Kitabu'r-Rikka ve'l-bukâ* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.[409]

38. Aynı müellifin *Kitâbu Zuhdi Mâlik b. Dînâr* adlı eserinin bulunduğunu İbnu'n-Nedîm işaret etmektedir.[410]

39. Yine aynı müellifin *Kitâbu zemmi'd-dunyâ* adlı eseri de bulunmaktadır.[411] Eser M. Abdulkadîr Ahmed Atâ tahkik edilmiş ve basılmıştır.[412]

Yine aynı müellifin benzer konuda *et-Tevekkül alallah azze ve celle* adlı eseri de vardır.[413]

40. Ebû Bekir Ahmed b. Amr İbn Ebî Asım en-Nebîl ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî (ö. 287/900).[414] Eserinin adı *Kitâbu'z-Zuhd Kitâbun fîhi zikri'd-dunyâ ve'z-zuhdu fîhâ ve's-sumtu ve hıfzu'l-lisân ve'l-uzle*'dir. Eser Dr. Abdulalî Abdulhamid el-A'zamî el-Ezherî tarafından tahkik edilmiştir. Zühdle ilgili konular esas alınarak oluşturulan kitapta 288 rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerin çoğu merfûdur. Muhakkik bu rivayetlerin tahkikini yapmış, yeri geldiğinde seneddeki ricâl hakkında bilgiler de vermiştir.[415] Kitabın ilk neşri Muhtâr Ahmed en-Nedvî (Bombay 1983), ikinci neşri ise birinci aynen kopye edilerek Beyrut'ta (1985) yapılmıştır.

407 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 52.
408 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 231.
409 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 52.
410 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 231.
411 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 231.
412 İbn Ebi'd-Dunyâ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd, *Kitâbu zemmi'd-dunyâ*, thk. M. Abdulkadîr Ahmed Atâ, Beyrut 1993.
413 İbn Ebi'd-Dunyâ Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd, *et-Tevekkül alallah azze ve celle* trc. Ebu Süleyman Casim el-Devseri, Beyrut 1987. 104 s.
414 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, II, 640; İbnu'l-İmâd, *age*, II, 195.
415 İbn Ebî Âsım, *Kitâbu'z-zuhd*, Thk. Abdulalî Abdulhamîd el-A'zamî el-Ezherî, Beyrut 1985.

41. Muhammed b. Ahmed b. Berrâ el-Abdî (ö. 290/904). Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr *Fihrist*'inde *Kitâbu'r-Redâ fi'z-zuhd* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.[416]

42. Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Saîd b. İbrâhim el-Kureşî el-Emevî el-Mervezî (ö. 292/906).[417] Eserinin adı *Kitâbu'l-vera*'dır. Yazma nüshaları bulunmaktadır. (Zâhiriyye Kütüphanesi, Tasavvuf nr. 129)[418] Râvisi Ebû Bekir Ahmed b. Abdilhâlik el-Verrâk'tır.[419] Eser Semir b. Emin Zâhirî tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir (Riyad 1997).[420]

43. Ebu't-Tayyib Ahmed b. Ravh b. Ziyâd b. Eyyûb el-Bağdâdî (ö. ?). Ebû Nuaym ve Hatîb el-Bağdâdî onun zühde dair eserleri olduğunu kaydetmektedirler.[421]

44. Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/908). *Kitâbu'l-vera'* adlı eseri olduğunu Kâtib Çelebi kaydetmektedir. Yazma nüshaları mevcuttur. (Zâhiriyye Kütüphanesi, Tasavvuf nr. 129 (29 yk, H 9. asır)[422]

45. Muhammed b. el-Hasan İbn Kuteybe (ö. 310/922). Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr *Fihrist*'inde ve Kâdî İyâz şeyhlerinden rivayet ettiği *Fihrist*'inde *Kitabu'z-Zuhd li İbrâhim b. Edhem* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.[423]

46. Ebû Abdillah Muhammed b. Akîl b. el-Ezherî b. Akîl el-Belhî (ö. 316/928). Zehebî *Şemâilu'z-Zuhd* adlı eserinin bulunduğunu kaydetmektedir.[424]

47. Abdurrahman b. Ebî Hâtim b. İdrîs et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî (ö. 327/939)[425] Dâvûdî ve Suyûtî *Tabakâtu'l-*

416 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 53.
417 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XIII, 527-28; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 162.
418 Fuat Sezgin, *GAS*, I, 162; *Târîhu't-turâs*, I, 412.
419 Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 71 (51. dipnot).
420 Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Saîd b. İbrâhim el-Kureşî el-Emevî el-Mervezî, *Kitâbu'l-vera'*, thk. Semir b. Emin Zahirî, Riyad 1997, 208 s.
421 Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 159.
422 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1469.
423 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 53.
424 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, VI, 22.
425 Bkz. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, *Kitâbu'l-Cerh ve't-ta'dîl'e yazdığı takdim yazısı*, s. b-y; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 178-79.

mufessirîn adlı eserlerinde *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eseri olduğuna zikretmektedirler.[426]

48. Alkame b. Mersed el-Hadramî (ö. 327/939).[427] Eserinin adı *Zuhdu's-semâniyye mine't-tâbiîn*'dir. Eseri İbn Ebî Hâtim rivayet etmiştir.[428] Eser zühdü ile meşhur Âmir b. Abdillah, Uveys el-Karnî, Herim b. Hayyân, Rebî' b. Huseym, Ebû Muslim el-Havlânî, Esved b. Yezîd, Mesrûk b. Ecda' ve Hasan el-Basrî'den oluşan sekiz tâbiîn büyüğünden bahsetmektedir.[429] Eserin yazma nüshaları da bulunmaktadır (Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmua nr. 11, (160a-166a, H 6. asır). Süleymaniye Kütüphanesi, mikrofilm arşivi nr. 2281)

49. Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Ahmed el-Mısrî el-Bağdâdî (ö. 338/950). Kaynakların ifadesine göre eserinin adı *Kitâbu'z-zuhdi'l-kebîr*'dir. Eserde zühd ve değişik konulara ait kırk bölüm bulunmaktadır. Bu bölümlerden bir tanesi de "Kitâbu'l-hadîs fi'z-zuhd"dür.[430]

50. İbn Ebî Zemnîn Muhammed b. Abdillah el-Elbîrî (ö. 339/950). Bu konuda üç eseri vardır. Eserlerinin adı şöyledir: 1- *Kitâbu hayâti'l-kulûb fi'r-rekâik ve'z-zuhd*, 2- *Kitâbu unsi'l-murîdîn fi'z-zuhd*, 3- *Kitâbu'l-mevâizi'l-manzûme fi'z-zuhd*.[431]

51. Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Zeyyâd b. Bişr İbnu'l-Arabî. (ö. 341//953).[432] Eserinin adı kaynaklarda *Kitâbu'z-Zuhd ve'l-muamelât ve'l-makalât ve sıfati'z-zâhidîn* veya *Kitâbu'l-me'ani'z-zuhd ve'l-mu'amelât* şeklinde geçmek-

426 Dâvûdî, *Tabakâtu'l-mufessirîn*, I, 280.
427 İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, VII, 236, r. 487.
428 Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 53. Bazı yazarlar yanlışlıkla bu eseri İbn Ebî Hâtim'e nisbet etmişlerdir. Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 70 (51. dipnot); H. Kamil Yılmaz, *Tasavvufî Hadis Şerhleri*, s. 23.
429 Alkame b. Mersed, *Zuhdu's-semâniyye mine't-tabiîn*, trc. Abdurrahman b. Abdülce Ferivai, Medine 1408, 93 s.
430 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XV, 381; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, II, 248; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 231.
431 Bkz. Dâvudî, *Tabakâtu'l-mufessirîn*, I, 162.
432 Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 375-76; Sulemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s. 427-430; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XVI, 407-412; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 660-661.

tedir. Yazma nüshaları bulunmaktadır.[433] Ayrıca müellifin *Risâle fi'l-Mevâiz ve'l-Fevâid* ve *Tabakâtu'n-nüssâk* adında eserleri de vardır. *Risâle fi'l-Mevâiz ve'l-Fevâid* adlı eserin yazma nüshası Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye'dedir (Mecmua nr. 125).[434] Eser *ez-Zuhd ve sıfâtu'z-zâhidîn* ismiyle Mecdî Fethi es-Seyyid tarafından tahkik edilerek neşredilmiş[435] ve M. Emin Akın tarafından *Zühd ve Zahidlerin Vasfı* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. (Medarik Yay. 2006)

Eserde, "Zühd Hakkında Söylenenler", "Zühdün Dereceleri" ve "Dünyada Azla Yetinme ve Yetecek Kadar Dünyalık Edinme" bölümleri yer almakta ve bu bölümlerle ilgili 137 rivayet yer almaktadır. Bu rivayetlerin otuz biri merfû, geri kalanları ise ilk dönem zâhidleri ve tâbiînden bazı kimselerin zühdle ilgili sözleri oluşturmaktadır. "Zühd Hakkında Söylenenler" başlığı altında zühd hadisleri, farklı zâhidlerin zühde dair sözleri ve zühd tanımlarıyla ilgili olarak elli rivayet bulunmaktadır. "Zühdün Dereceleri" başlığı altında otuz rivayet yer almakta, bu bölümde bazan hadisler ve sözler âyetlerle desteklenmektedir. "Dünyada Azla Yetinme ve Yetecek Kadar Dünyalık Edinme" bölümünde ise elli altı rivayet yer almaktadır. Bu yönleriyle eser bize zühdle ilgili önemli bilgiler ve ip uçları vermektedir. Muhakkik eserin sonuna âyetlerin, hadislerin, diğer haberlerin, şahısların bir fihristini koymuştur.

52. Ebu'l-Hasan Heyseme b. Süleyman b. Haydare el-Kureşî et-Trablusî (ö. 343/955).[436] Eserin adı *er-Rekâik ve'l-Hikâyât*'tır. Râvisi Ebû Muhammed Abrurrahman b. Osmân b. Kâsım b. Ma'rûf b. Ebân'dır.[437] En az on cüzdür. Âmir Ahmed Haydar, yazma nüshalarının bulunduğunu (Tuşester Beytî, 2/3495, kısım: 10; Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmua, nr. 3/82, kısım: 10, 175a-186a) ve Dr. Ömer b. Abdi's-selâm

433 Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâs*, I, 477.
434 Mecdî Fethî, *ez-Zuhd ve sıfâtu'z-zâhidîn*'e yazdığı takdim yazısı, s. 8.
435 Ebû Saîd İbnu'l-Arabî, Ahmed b. Muhammed b. Zeyyad, *ez-Zuhd ve sıfâtu'z-zâhidîn*, thk. Mecdî Fethi, Tanta 1988; 1996, 95 s.
436 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, III, 858-860; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, II, 356.
437 Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 70 (51. dipnot).

Tedmürî'nin tahkikiyle Beyrut'ta Dâru'l-kitâbi'l-Arabî tarafından basıldığını nakletmektedir.[438]

53. Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim b. Süleyman el-İsfahânî (ö. 343/954). Kaynakların belirttiğine göre eserinin adı *Kitâbu'r-Rekâik*'tir.[439]

54. Ebû Muhammed Ca'fer b. Muhammed b. Nusayr el-Havvâs el-Huldî (ö. 348/960).[440] *Târihu Bağdâd*'da el-Huldî şeklindeki lakabının Cüneyd el-Bağdâdî tarafından verildiği zikredilir.[441] Eserin adı *el-Fevâid ve'z-zuhd ve'r-rekaik ve'l-merâsî*'dir. Yazma nüshaları bulunmaktadır (Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmua, nr. 45, hadis 1558).[442] Eser Mecdî Fethî tarafından tahkik edilmiştir.[443] Esere "Müslümanın hayatında kazâ ve kader" şeklindeki başlıkla başlanılmış ve "Afiyet içinde yaşama, Hz. Ali'ye sevme, dinde fıkh (anlayış) sahibi olma, Ebû Hureyre'nin vasiyyeti, insanlar hakkında hüküm verme, Allah yolunda şehadetin fazileti, salihlerin uykuları, İbnu'l-Mubârek'in âbidleri tavsifi, Hasan el-Basrî'nin zâhidleri tavsifi, İbrâhim'in (as) ölüm meleğiyle karşılaşması, sâlihlerin Allah'a olan sevgileri, tevekkül, zâhidlerin bahçeleri, cimrilikten sakındırma, cömertlik, ziyâfet ve misafir ağılama âdâbı" gibi konular ele alınmış ve bu konulardaki hadislere ve zâhidlerin rivayetlerine yer verilmiştir. Eser bir nasihat kitabı tarzındadır. Hemen hemen her rivayet ilgili bir âyetle desteklenmiştir. Hacmi küçük olmasına rağmen, zühde dair pratiğe yönelik rivayetler içermesi yönüyle diğer zühd kitaplarından farklı bir özelliğe sahiptir.

55. Ebû Ahmed Muhammed b. Ahmed b. Şuayb eş-Şuaybinî en-Nîsâbûrî (ö. 357/967). Hâkim en-Nîsâbûrî'nin

438 Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 54. Ayrıca bkz. Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 70 (51. dipnot).
439 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, III, 387; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, II, 980.
440 Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 381; Hatîb, *Târihu Bağdâd*, VII, 226--232; Sulemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, s.534; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XVI, 558-560; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, II, 378; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 661; Mustafa Kara "Ca'fer el-Huldî" *DİA*, VI, 551.
441 Hatîb, *Târihu Bağdâd*, VII, 227.
442 Brocelman, *GAL*, IV, 75; Fuat Sezgin, *GAS*, I, 66.
443 Ebû Muhammed Ca'fer b. Muhammed b. Nusayr b. Kasım el-Bağdâdî el-Huldî, *el-Fevâid ve'z-Zuhd ve'r-Rekâik ve'l-Merâsî*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta 1989, 60 s.

hocalarındandır. *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eseri olduğunu Kâtib Çelebi işaret etmektedir.[444]

56. Ebû Bekir Muhammed b. Huseyn b. Abdillah el-Bağdâdî el-Âcurrî (ö. 360/970). *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eseri olduğunu Kâtib Çelebi işaret etmektedir.[445]

57. Muhammed b. İsmâîl eş-Şeklî (ö. ?). İbn Şâhin'in hocasıdır. *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eseri olduğunu Âmir Ahmed Haydar kaydetmektedir.[446]

58. Ebû Abdillah Muhammed b. İmrân b. Mûsâ b. Saîd b. Abdillah el-Merzubânî (ö. 384/994). Eserin adı *Kitâbu'z-Zuhd ve ahbâru'z-zuhhâd*'dır.[447]

59. Ebû Hafs Ömer b. Ahmed b. Osmân b. Ahmed el-Bağdâdî (İbn Şâhin). (ö. 385/995). Zehebî zühd konusunda 100 cüzden oluşan kitabının bulunduğunu kaydetmektedir.[448]

60. Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim el-Bustî el-Hattâbî (ö. 388/998).[449] Pek çok eseri olan müellifin zühdle ilgili *Kitâbu'l-uzle* adlı eseri bulunmaktadır. Müellif eserinde, uzlet konusunda gelen rivayetler, uzletle ilgili hususlar, fesat ve zamanın bozulması, kötü âlimlerin ve kurrânın mâruz kalacağı bazı afetler, uzlet anında gerekli olan irade ve niyet gibi konuları ele almıştır. Eserin üç neşri yapılmıştır. İlk neşri Kahire'de (1937); ikinci neşri Abdulgaffâr el-Bundârî tarafından Beyrut'ta (1985); üçüncü neşri Adil Abdülmevcûd tarafından Kahire'de (1987) yapılmıştır.

61. Ebu'l-Kâsım Halef b. Kâsım b. Sehl el-Endelusî İbnu'd-Debbâğ (ö. 393/1005). Zehebî zühd konusunda kitabının bulunduğunu kaydetmektedir.[450]

444 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1422.
445 Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II, 1422. Ayrıca bkz. İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, III, 111; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 264.
446 Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e Yazdığı Giriş Yazısı, s. 54.
447 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, III, 988; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 165. Yalnız İbnu'n-Nedîm'in eserinde vefatı H 378 olarak verilmektedir.
448 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, III, 988.
449 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XVII, 23-28; İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, III, 127-128.
450 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ* III, 1020.

62. Ebû Saîd Abdulmelîk b. Ebî Osmân en-Nîsâbûrî el-Harkûşî (ö. 407/1017). İbnu'l-İmâd *Kitabu'z-Zuhd* adlı eserinin bulunduğunu kaydetmektedir.[451]

63. Ebû Abdirrahman Muhammed b. el-Huseyn es-Sulemî (ö. 412/1021). Sulemî *Kitâbu'z-Zuhd* adlı eserinin var olduğunu *Tabakâtu's-sufiyye* adlı eserinde bahsetmektedir.[452]

64. Ebû Abdirrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemi, (ö. 412/1021). Zühdle ilgili *Tis'a kütüb fi usuli't-tasavvuf ve'z-zuhd* adlı eseri bulunmaktadır. Süleyman İbrahim Ateş tarafından tahkik edilmiştir.[453]

Eser şu bölümlerden oluşmaktadır. İçindekiler: *Menâhicu'l-arifin.* s. 141-164. *Derecâtu'l-muâmelât.* s. 165-182. *Cevâmiu adabi's-sufiyye.* s. 183-290. *el-Mukaddime fi't-tasavvuf.* s. 291-362. *Beyânu ahvâli's-sûfiyye.* s. 363-376. *Mes'eletu derecâti's-sâdıkîn.* s. 377-390. *Sülûkü'l-ârifîn.* s. 391-410. *Nesimu'l-ervâh.* s. 411-428. *Beyânu zileli'l-fukârâ.* s. 429-456.

65. Ebû Sa'd İsmâil b. Alî (ö. 445/1053).[454] Eserinin ismi *Zemmu'd-dunyâ ve'z-zuhdu fîhâ*'dır. Eserin bir nüshası Medine İslam Üniversitesi 1613 numarada bulunmaktadır.[455]

66. Ebû Alî el-Hasan b. Alî b. İbrâhim el-Ehvâzî (ö. 446/1055). Âmir Ahmed Haydar, İbn Hacer *el-Mu'cemu'l-mufehres*'te *el-Mevâ'iz ve ve'r-rekâik* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.[456]

67. İsmail b. Alî el-Usturâbâdî (ö. 448/1057). Âmir Ahmed Haydar, *Zemmu'd-dunyâ ve'z-zuhdu fîhâ* adlı eserinin bulunduğunu ve yazma nüshalarını kaydetmektedir. (Mektebetu Câmi'ati'l-İslâmiyye, nr. 1613)[457]

451 İbnu'l-İmâd, *Şezârâtu'z-zeheb*, III, 184.
452 Sulemî, *Tabakâtu's-sufiyye*, s. 3.
453 Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin, *Tis'a kütüb fi usuli't-tasavvuf ve'z-zuhd* thk. Süleyman İbrahim Ateş, 1993, 472 s.
454 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XVIII, 55-56.
455 Vekî b. Cerrâh, *Kitâbu'z-zuhd*, Abdurrahman el-Ferîvâî'nin yazdığı önsöz, I, 152.
456 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 55.
457 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 55.

68. İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zâhirî el-Endelûsî (ö. 456/1064). Zühdle ilgili *Risâle fî ma'ne'l-fikh ve'z-zuhd* adlı bulunmaktadır.[458]

69. İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî el-Endelûsî (ö. 456/1064) Eserin adı *Risâle fî müdâvâti'n-nüfûs ve tehzibü'l-ahlak ve'z-zühd*'dür. Eser İhsan Abbâs tarafından tahkik edilerek basılmıştır.[459]

70. Ebû Bekir Ahmed b. Huseyn el-Beyhakî (ö. 458/ 1066).[460] Eserin adı *ez-Zuhdu'l-kebîr*'dir. Eser beş cüz ve esere nisbet edilen istidrak metinlerden meydana gelmektedir. Eser konulara göre tertip edilmiş ve rivayetler buna göre tasnif edilmiştir. Bu konular uzlet, dünyaya önem vermeme, nefse ve arzularına muhalefet etme, emelleri azaltma, ölüm gelip çatmadan önce hayatı değerlendirme, vera' ve takvâ gibi konulardır. Müellif konuları ele alırken çokça (102) şiir de kullanmıştır. Eserde senedleriyle birlikte 989 rivayet bulunmaktadır. Bunların altı tanesi esere nisbet edilen istidrak metinlerden oluşmaktadır. Rivayetlerin başı "haddesenâ, ahbarenâ" rivayet sîgalarıyla başlar. Âmir Ahmed Haydar Medine-Arif Hikmet (nr. 142) ve Hindistan-Asifiyye (nr. 1135) tütüphanelerindeki yazma nüshaları esas alark neşretmiştir. Muhakkik her rivayeti tahric etmiş, bilgiler vermiştir. Ayrıca rivayetlerde geçen ricâl hakkında bilgiler vermiş ve eserin sonuna âyetlerin, hadislerin, diğer haberlerin, şiirlerin ve kitapların bir fihristini koymuştur.[461] Eser *Kulluğu Unutmadan Yaşama Sanatı* adıyla Enbiya Yıldırım tarafından Türkçeye çevrilmiştir.[462] Kettânî ayrıca müellifin bir de *Kitâbu'z-Zuhd es-sağîr* adlı eserinin bulunduğunu kaydetmektedir.[463]

458 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e yazdığı giriş yazısı, s. 55.
459 İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahirî el-Endelûsî, *Risâle fî müdâvâti'n-nüfûs ve tehzibü'l-ahlak ve'z-zühd,thk.* İhsan Abbas, Beyrut, Müessesetü'l-Arabiyyeti'd-Dira, 1987. 1. c. (s. 321-415).
460 Geniş bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, XVIII, 163-70; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 248-250; Nuri Topaloğlu, *Beyhakî Hayatı, Eserleri ve Şahsiyeti*, İzmir İFD, I, 333-338; M.Yaşar Kandemir, "Beyhakî", *DİA*, VI, 58-62; Enbiya Yıldırım, Beyhakî'nin Tercümesine yazdığı giriş yazısı, s. 13-23.
461 Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, thk. Âmir Ahmed Haydar, Beyrut 1987.
462 Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *Kitâbü'z-zuhd: (kulluğu unutmadan yaşama sanatı);* (çev. Enbiya Yıldırım), İstanbul 2000, 288 s.
463 Kettânî, *er-Risâletu'l-mustatrefe*, s. 51.

71. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071). Eserin adı *Kitâbu'z-Zuhd ve'r-Rekâik*'tir. Yazma nüshaları bulunmaktadır. (Zâhiriyye Kütüphanesi, Mecmua nr. 28 (165-181 yk); İskenderiye Kütüphanesi, hadis 8).[464]

72. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071). Ayrıca müellifin zühdle ilgili *el-Muntehab min kitâbi'z-zuhd ve'r-rekâik* adlı eseri de bulunmaktadır. Eser Amr Hasan Sabri tarafından neşredilmiştir.[465]

73. Abdurrahman b. Muhammed b. İtâb b. Muhsin el-Endelusî el-Kurtubî (ö. 520/1126). Kaynaklarda eserin adı *Şifâu's-sadr fî'z-zuhd ve'r-rekâik* şeklinde geçmektedir.[466]

74. Ebu'l-Alâ Hasan b. Ahmed el-Hemzânî (ö. 569/1173). Zehebî pek çok eserinin bulunduğunu, bunlar arasında da zühd ve rekâik ilgili olanlar bulunduğunu belirtmektedir.[467]

75. Ebû Muhammed Abdulhak b. Abdirrahman b. Huseyn b. Saîd el-Ezdî el-İşbîlî (İbnu'l-Herrât) (ö. 581/1185). Zehebî *Kitabun fî'r-rekâik* adlı eserinin bulunduğunu zikretmektedir.[468]

76. Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî Cemaleddin Abdurrahman b. Ali (ö. 597/1201). Zühdle ilgili eserinin adı *Kitabu'l-Hadâik fî ilmi'l-hadîs ve'z-zühdiyyât*'tır. Eser Mustafa Sebka tarafından neşredilmiştir.[469]

77. Ebû Bekir İz b. Rızk (?). Âmir Ahmed Haydar, İbn Hayr *Fihrist*'inde ve Kâdî İyâz şeyhlerinden rivayet ettiği *Fihrist*'inde *Kitabu'z-Zuhd* adlı eserinin bulunduğunu nakletmektedir.[470]

464 Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 70 (51. dipnot).
465 Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Müntehab min kitabi'z-zuhd ve'r-rekâik*, thk. Amr Hasan Sabri, Beyrut 2000, 232 s.
466 İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-ârifîn*, I, 518; Ö. Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, V, 184.
467 Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-nubelâ*, XXI, 42.
468 Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, IV, 140.
469 Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *Kitabü'l-hadaik fî ilmi'l-hadis ve'z-zühdiyyat*; trc. Mustafa Sebka, Beyrut 1988, 3 c. (s. 568, 580, 592).
470 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e Yazdığı Giriş Yazısı, s. 56.

78. Abdulğanî b. Abdilvâhid el-Makdisî el-Cemâîlî İbn Kûnâ (ö. 600/1204). Eserin adı *Kitâbun fi'r-rekâik*'dir. Yazma nüshaları mevcuttur.[471]

79. Ebu'l-Hasan Şemsüddin Ali b. İsmâil Sunhacî (ö. 616/1219). Zühdle ilgili *Kitâbu'l-vera'* adlı eseri bulunmaktadır. Eser Faruk Hamade tarafından neşredilmiştir.[472]

80. Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr (ö. 671/1273). *ez-Zühd* adlı eseri bulunmaktadır. Mecdi es-Seyyid İbrahim tarafından yayımlanmıştır.[473]

81. Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr (ö. 671/1273). Müellifin zühdle ilgili *Kasru'l-hırs bi'z-zuhd ve'l-kanaa* adlı eseri de bulunmaktadır. Eser Ebû Meryem Mecdi Fethi İbrahim tarafından neşredilmiştir.[474]

82. İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim (ö. 728/1328). Müellifin zühdle ilgili olabilecek *et-Tevekkül alallah ve'l-ahz bi'l-esbâb* adlı eseri bulunmaktadır. Eser yayına Ebu'l-Mecd Harek tarafından hazırlanmıştır.[475]

83. Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir (ö. 911/1505). Eserin adı *Kitâbu'l-Edeb ve'r-rekâik*'dir. Yazma nüshaları mevcuttur.[476]

84. Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir (ö. 911/1505). Zühde dair eserinin adı. *Erbaune hadisen fi kavaidi'l-ahkami'ş-şer'iyye ve fezailü'l-a'mal ve'z-zuhd*'dür. Eser Ahmed Bezre, Ali Rıza Abdullah tarafından tahkik edilmiştir.[477]

471 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e Yazdığı Giriş Yazısı, s. 56.
472 Ebu'l-Hasan Şemsüddin Ali b. İsmâil Sunhacî, *Kitâbu'l-vera'*, trc. Faruk Hamade, Beyrut 1987, 77 s.
473 Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr, *ez-Zühd*, thk. Mecdi es-Seyyid İbrahim, Tanta 1988, 84 s.
474 Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr, *Kasru'l-hırs bi'z-zuhd ve'l-kanaa*, trc. Ebu Meryem Mecdi Fethi İbrahim, Tanta 1988, 37 s.
475 İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *et-Tevekkül alallah ve'l-ahz bi'l-esbâb*, haz. Ebu'l-Mecd Harek, Kahire 1992, 134 s.
476 Bkz. Âmir Ahmed Haydar, *ez-Zuhdu'l-kebîr*'e Yazdığı Giriş Yazısı, s. 56.
477 Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahsman b. Ebîbekr, *Erbaune hadisen fi kavaidi'l-ahkami'ş-şer'iyye ve fezailü'l-a'mal ve'z-zühd*, thk. Ahmed Bezre, Ali Rıza Abdullah, Dımaşk 1986, 64 s.

85. Ebû Bekir b. el-Enbârî (?). Eserinin adı *Kitâbu'z-zuhd*'dür. Ravisi Alî b. İsmâil b. el-Kâsım el-Kâlî'dir.[478]

86. Ahmed Ferid, *el-Bahrü'r-raik fi'z-zühd ve'r-rakâik* Beyrut, Mektebetu'l-tevfîkiyye, 336 s.

87. Ubeydullah b. Muhammed b. Ubeyd, Ebû Bekr Abdullah (?), *Kitabü'z-Zühd-Fi'd-Dünya ve Ma Fiha*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi / Ahmed III Kit. nr. 591

88. Aziz b. Muhammed en-Nesefi (?), *Risale der Fakr ve Zühd ve Tevekkül ve Mehabbet-i Huda*. Nuruosmaniye Kütüphanesi nr. 4899

89. *Risale fi'l-Fakr ve'l-İlm ve'z-Zühd*, Süleymaniye Kütüphanesi / Esad Efendi, nr. 3787/5

90. *Risali fi'z-Zühd ve'l-Ahlaki'l-Cemile*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi / Beyazıd nr. 781

91. Arif Erkan, *İslâmda Zühd ve Tasavvuf*, İstanbul, Eskin Matbaası, 1972. 270 s.

92. Mehmet Yavuz Şeker, *Dünyada Ahiret Yörüngeli Yaşama Gayreti Zühd*, Işık Yayınları, İstanbul 2011, 292 s.

Dikkat çeken husus milattan önce Eflatun'un zühdle ilgili risalesinin atfedilmesidir.

Eflatun (MÖ 427-347), *Risale fi Nefyi'l-Hemmi ve'l-Ğammi ve İsbati'z-Zühd.* 51-54 vr. Doğu Felsefesiyle ilgili olduğu belirtilen eserin yazma nüshası bulunmaktadır. (Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya nr: 4801)

Zühdle ilgili bu eserler dışında eserlerinde bölüm halinde zühde yer veren eserler:

1. Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-Sanânî (ö. 211/826). *el-Musannef* adlı eserinin içinde bulunan Ma'mer b. Râşid'e (ö. 153/770) ait *el-Câmi'* adlı eserinde "Bâbu zuhdi'l-enbiyâ", "Bâbu zuhdi's-sahâbe" ve "Bâbu halki'l-kafa ve'z-zuhd" is-

478 Bkz. Kettânî, *Hadis Literatürü*, s. 71 (51. dipnot).

minde bablar açmıştır. İlk babda altı rivayet; ikincisinde yedi rivayet; üçüncüsünde ise iki rivayet zikretmiştir.[479]

2. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Absî (ö. 235/849). *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Asâr* adlı dokuz ciltlik eserinde *Kitâbu'z-zuhd* adıyla müstakil bir bölüm açmıştır. Peygamberlerin, sahâbe ve tabiînin zühde dair söz ve davranışlarına bu bölümde yer vermiştir. Bu bölümde zühdle ilgili 1506 rivayet vardır.[480]

3. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. Fadl b. Abdillah ed-Dârimî (ö. 255/868). Dârimî *Sunen*'inde konuyla ilgili olarak "Kitâbu'r-rekâik" başlığı altında bir bölüm açmıştır. Eserin 21. bölümünü oluşturan bu bölüm, 122 bab ve 144 haberden meydana gelmektedir. Bu bölümün ilk hadisi İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'den rivayet ettiği "Allah kimin hayrım isterse ona dinde derin anlayış verir."[481]

4. Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî (ö. 255/869). Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelâmcılarından biri olan Câhız, dil ve edebiyata dair yazdığı *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinin bir bölümünü zühde ayırmıştır. *el-Beyân ve't-Tebyîn* Arap dilinin özelliklerini, Arapların şiir ve hitabetteki yeteneklerini ele alan bir eserdir. Müellif bu kitabında belagat ve fonetik ilimlerinin esaslarını dağınık bir şekilde vermektedir.[482]

5. Ebû Abdillah Muhammed b. Ebi'l-Hasen İsmâil el-Cûfî el-Buhârî (ö. 256/869). *el-Câmiu's-sahîh* adlı meşhur eserinde zühde dair rivayetleri *Kitâbu'r-rikâk* başlıklı bir bölümde toplamıştır. Bu bölüm eserinin 81. bölümüdür. Bölüm elli üç bab ve 168 rivayetten oluşmaktadır. Bu bölümün ilk hadisi İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'den rivayet ettiği "İki nimet vardır ki, insanların çoğu bunlarda aldanmıştır: Sıhhat, boş vakit."[483]

479 Abdurrezzâk, *el-Musannef*, XI, 308-310, 310-314, 453.
480 İbn Ebî Şeybe *el-Musannef*, VII, 65-246.
481 Dârimî, *Sunen*, II, 385-440.
482 Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr *el-Beyânu ve't-Tebyîn*, thk.: Abdusselâm M. Hârun, Mısır1975. Ayrıca bkz. Hüseyin Akyüz, *el-Câhız'ın Sünne/Hadist Anlayışı*, Ankara 2004 (yayımlanmamış doktora tezi).
483 Buhârî, *es-Sahîh*, VII, 169.

6. Ebu'l-Hasen Muslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (ö. 261/874). Müslim de *es-Sahîh* adlı meşhur eserinde zühdle ilgili rivayetleri "Kitâbu'z-zuhd ve'r-rekâik" adlı bölümde toplamıştır. Bu bölüm eserinin 53. bölümü olup, on beş bâb ve yetmiş beş rivayetten oluşmaktadır. Bu bölümün ilk hadisi Ebû Hureyre'nin rivayet ettiği "Dünya mü'minin zindanı, kafirin ise cennetidir" şeklindeki hadisidir.[484]

7. Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, İbn Mâce (ö. 275/888). İbn Mâce *Sunen*'inde *Kitâbu'z-zuhd* başlığı altında bir bölüm açmıştır. Eserin 37. bölümünü oluşturan bu bölüm, otuz yedi bab ve 241 haberden meydana gelmektedir. Ebû Zer el-Gıfârî'nin zühdü tarif eden hadisiyle başlamaktadır:

> Dünyada zâhidlik, ne helali haram etmek ne de malı mülkü terketmektedir. Dünyada zâhidlik, ancak Allah'ın elinde olana, kendi elindekinden daha fazla güvenmen; başına bir musibet geldiği zaman, musibet başında olduğu müddetçe, onun ecir ve mükafatından son derece ümitli olmandır.[485]

8. Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe el-Kûfî ed-Dîneverî (ö. 276/889). İbn Kuteybe'nin eserlerinden biri de *Uyûnu'l-ahbâr*'dır. Bu eser on bölümden meydana gelmektedir. Bu bölümlerden biri "Kitâbu'z-zuhd" başlığıyla verilmiştir.[486] Bu eser 1927 yılında Dâru'l-kutubi'l-Mısriyye tarafından basılmıştır.[487]

9. Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî (ö. 279/892). *es-Sunen* veya *el-Câmi'u's-sahîh* diye bilinen eserinde zühde "Kitâbu'z-zuhd" başlığı altında bir bölüm ayırmıştır. Bu bölüm eserin 37. bölümü olup altmış dört bab ve 111 haberden oluşmaktadır. Bu bölümün ilk hadisi İbn Abbâs'ın Hz. Peygamber'den rivayet ettiği "İki nimet vardır ki, insanların çoğu bunlarda aldanmıştır: Sıhhat, boş vakit."[488]

484 Muslim, *es-Sahîh*, III, 2273. Muslim'de olduğu halde Mevzûât kitaplarında yer alan hadislerden bir tanesi de budur. Gerekçesini belirtmeksizin hadisin uydurma olduğunu es-Sağânî *el-Mevzûât*'ında (s. 13), ayrıca İbnu'l-Cevzî de *el-Mevzûât*'ında (III, 101) zikretmektedir. Aliyyu'l-Kârî'de aynı hadisi eserine almıştır. Aliyyu'l-Kârî, *el-Esrâr*, s. 351.
485 İbn Mâce, *Sunen*, II, 1373.
486 İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 105.
487 M. Emin İhsanoğlu, agm, s. v-vi.
488 Tirmizî, *es-Sunen*, IV, 550.

10. Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Muhammed b. Nuaym ed-Dabbî el-Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014). Hâkim, Buhârî ve Muslim'in *Sahîh*'leri üzerine yazmış olduğu *el-Mustedrek ale's-sahîheyn* adlı eserinde, zühde dair rivayetlere "Kitabu'r-rikâk" adlı bölümde yer vermiştir. Eserin 44. bölümünü oluşturan bu bölüm 104 hadisi ihtiva etmektedir. İlk hadisi Muâz b. Cebel'in rivayet ettiği Hz. Peygamber'in şu tavsiyesidir: "Dininde ihlaslı ve samimi ol, az bir amel yapsan da o sana yeter."[489]

11. Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavî (ö. 656/1258), *Mecmuâtu'r-resâil*, [y.y., t.y.] 162 vr. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi AY Bölümü, no. 1517'de kayıtlı nüshanın mikrofilmidir. İçinde zühde dair, "Şerefetü'l-fukarâ ve innehimü'l-ümerâ fi'z-zühd ve'l-kanaa ve's-sabr erbaûne hadisen (30-31 vr.)", "Tahzîru ehli'l-âhire min dâri'd-dünya erbaûne hadisen (89-93 vr.)" bölümler bulunmaktadır.[490]

B. Bazı Önemli Zühd Eserlerinin Muhtevası

Burada zühd kitapları hakkında fikir vermesi bakımından altı kadar zühde dair eserin muhtevasıyla birlikte merfu hadislerin sayısı verilecek ve mukayesesi yapılacaktır.

1. Abdullah b. Mübârek *Kitabu'z-Zuhd ve'r-Rekâik*'i

Eser on bir bölümden müteşekkil olup bu bölümler içinde muhtelif başlıklar altında toplam 1627 hadis zikredilmiştir.

Birinci Bölüm

Konu: Rivayet edilen merf'u hadis adedi:

Aziz ve Celil olan Allah'a itaat ve ibadete teşvik 8
Dünyanın geçici menfaatleri için ilim aramak 3
Günahların sonucundan korkutma 3
Kulun yaptığı hatadan dolayı musibete uğrama 2
Kulluğun fazileti 18
Hüzün ve ağlama 2
Amel-i sâlih ve gizli zikir 9

489 Hâkim, *el-Mustedrek*, IV, 306-333.
490 Bkz. www.kutubhane.isam.org.tr.

Huşû ve korku 3
Nefsin hevasına uyma 1
Huşû 1
İkinci Bölüm
İbadette bütün gayretini gösterme 2
İhlâs ve niyet 3
Allah'ı anmanın ehemniyeti ve büyüklüğü 1
Allah korkusu 3
Cenazeyi takip esnasında tefekkür 3
Hakikate vâkıf olmanın korkusu 2
Tûl-i emeli yasaklama 5
Ölümü anma 1
Temizlik 2
Hatalardan ve günahlardan kaçmak 1
Cehenneme girme 1
Cehenneme girenlerin bakiyesi 2
Allah'tan hayâ etme 1
İnsanın istikametiyle aile halkının ıslah olması 1
Müminin Allah için diğer mümine sevgisi 2
Üçüncü Bölüm
Sadık arkadaş ve gayrisi 2
Dili koruma 10
Tevazu 5
Namaz için yürüme, mescitte oturmak vb. fazileti: 4
Tevekkül 3
Riya ve kendini beğenmenin kınanması 11
Dâvud'un tövbesi ve peygamberlerin anılması 5
Dördüncü Bölüm
Dünyadan azla yetinme 2
Dünyanın Allah nezdinde kıymetli olmaması 4
Dünyanın zemmi 4
Tevekkül ve tevazu 5
Kanaat ve rıza 1
Fakirlik 1
Nebî'nin (sa) ashâbı 6
Helâlinden rızk arama. 7
Beşinci Bölüm
Sadaka 6
Yetime ihsan 5
İnsanın yalnız kendisinin bildiği kusuru 1

Hiddetine hakim olmak 2
Nebî'nin (sa) ahlakı 1
Sövme ve lanetlemenin kerâhiyeti 5
Mü'minin bir kardeşine eza veren bakışı helâl olmaz 15
Az iş ve kalp selâmetiyle beraber iyi. 14
İnsanları güldürmek için yalan söyleyen kimse 4
İnsanların arasını düzeltmek. 9

Altıncı Bölüm

Dünyada refah içinde olmanın kınanması 16
İlmin kaldırılması 12
Tevazü 8
Âmir İbn Abdi'l-Kays ve Sıla't-İbn Eşyem 3

Yedinci Bölüm

Ebû Reyhâne ve başkaları 1
Allah Teâlâ'nın rahmetinin anlatılması. 24
Allah Azze ve Celleyi anmanın fazileti 14

Sekizinci Bölüm

Allah'ı ve Rasûlü'nü anmanın faziletiyle ilgili 10

Dokuzuncu Bölüm

Namaz ve namazda huşû içinde olmak 21

Onuncu Bölüm

Çeşitli vakitlerde kılınan namazlar,dua vb. dînî konular 37

Onbirinci Bölüm

Oruç ve diğer dini konular 29

2. Vekî' b. Cerrâh *Kitâbu'z-Zuhd*'u

Konu: Rivayet edilen merfûhadis adedi:

Birinci Cild

Hz. Peygamber'in (sa) zühd hakkında nasihati 2
Kişinin kendisini ölü gibi telakki etmesi 1
Ölüme hazırlıklı olma 2
Az gülme 2
Ağlama 1
Gülmekle ilgili rivayetler 1
Ölüm ve keyfiyeti 1
Benî İsrâil'den nakledilen söz 5
Dünya ve misli 1
Dünyanın değersizliği 1
Nefsin isteğini red ve az yemeyle ilgili rivayetler 1

Müminin rahatı (konforu) 1
Mü'min kimseye (dünyalıkların) yetecek miktarı 10
Hz. Peygamber'in (sa) ailesinin yaşantısı. 10
Hz Peygamber'in (sa) yaşantısı (geçimi) 4
Tevazu ve lüks giyinme 1
Fakirlik 9
Fakirliğin konumu 3
Bir işte gayret ve çaba gösterme (sebaatle çalışma) 3
Keşke dünyaya getirilmiş olmasaydım diyen kimsenin durumu 4

İkinci Cild

Mal ve evlâdı kerih görme 2
Zenginlik 1
Mal hırsı 3
Beklentiler ve ölümün gelmesi 1
Güzel amel 2
Sabırlı olmanın üstünlüğü 2
Hüzünlenme ve hüzünlenmenin fazileti 1
Alçak gönüllü olmak 1
Sebatlı olma ve Allah'tan korkma 1
Tefekkür 2
Fıkıh (derin bilgi) sahibi olmanın üstünlüğü 2
İktisatlı ve tutumlu olma 5
Nefis muhasebesi yapma 5
Gizli yapılan iyiliğin fazileti 2
Bir işi ertelemeyi kötü görme 1
Tövbe ve dili koruma 1
Temiz olma 3
Hutbeyi güzel okumak 6
Riya ile ilgili rivayetler 1
Bela ile ilgili rivayetler 2
Allah için sevmek 5
Duayı gizli yapmak 2
Allah'ın bir kimseyi diğer kimselere sevdirmesi 2
Niyetle ilgili rivayet 1
Bir şeyi Allah için terk eden kişi 1
Kibirden uzak olma 4
Hesaba çekilme (öbür dünyada) 2
Cömertlik ve cimrilik 6
Edep (hayâ) ile ilgili rivayetler 7

Üçüncü Cild

Uzak mesafeden mescide gelmek 14
Güzel ahlak sahibi olmak 3
Haksızlık ve zulüm yapmak 5
Gıybetle ilgili rivayetler 2
Haset ve kin besleme 2
İftira etme 4
Bir kimsenin ayıbını gizlemek 3
Yumuşak huylu olmak 4
İki yüzlülük 1
Bir işi erteleme 5
Başkalarına yardımcı olma ve alçak gönüllülük 5
Merhametli olmak 1
Güzel şeyleri dinlemek 2
Hayır ehlinin bazısının bazısına üstünlüğü 4

3. Esed b. Mûsâ *Kitâbu'z-Zuhd*'ü

Konu: Rivayet edilen merfû hadis adedi:

Cehennem ehlinin azap olarak en hafif olanları 3
Cehennemin vadileri ve dağları 1
Cehennem hayatı ve cehennemin akrepleri 2
Cehennem ehlinin içecekleri 3
Cehennem ehlinin azabının şiddeti 3
Sırat ve sırattan geçiş 5
Allah'ın hesap için bulutların bulunduğu yere inmesi 5
Hz. Peygamber'in mevkif ehline (diğer peygamberlere) şefaati 4
Kıyamet gününün terazileri 2
Kıyamet gününde herkesin hesabının ortaya konması 2
Kıyamet gününde çağrılma 1
Kıyamet gününde Allah'ın kullarını hesaba çekmesi 9
Kıyamet gününde kısas 5

4. Ahmed b. Hanbel *Kitâbu'z-Zuhd*'ü

Bu eser, şahıs isimleri esas alınarak meydana getirilmiştir ve dört bölümden müteşekkildir.

İlk bölümde, Hz. Peygamber'in (sa) zühdle ilgili söz ve davranışlarına yer verilmektedir. 181 rivayet vardır.

İkinci bölümü, peygamberlerin zühdüne dair haberler teşkil eder. 476 rivayet mevcuttur. Ancak bunların zikredildiği başlığa uygun değildir, hatta zühdle ilgili değildir.
Üçüncü bölüm, sahâbenin zühdüne dair rivayetlerden müteşekkildir. 613 rivayet vardır.
Dördüncü bölüm, tâbiîndan bazılarının zühdüne dair rivayetlerden oluşmaktadır. 1118 rivayet bulunmaktadır.

Birinci Bölüm

Kitabu'z-Zuhd'ün bu bölümünde toplam 181 rivayet bulunmaktadır.
Bu rivayetlerden 141 tanesi merfû olup, Hz. Peygamberin zühdle ilgili söz ve davranışlarını içermektedir.

İkinci Bölüm

Bu bölümde peygamberlerin zühdüne dair rivayetler bulunmaktadır.
Hz. Yûnus (as) peygamberin zühdüne dair haberler 18
Hz. Eyyûb'un(as) zühdüne dair rivayetler 18
Hz. Âdem'in (as) zühdüne dair rivayetler 3
Hz. Lokman'ın (as) zühdüne dair rivayetler 1
Hz. Nûh'un (as) zühdüne dair rivayetler 4
Hz. İsâ'nın (as) öğütleri 4
Hz. Dâvud'un (as) zühdüne dair rivayetler 2
Hz. Mûsâ'nın (as) zühdüne dair rivayetler 1
Hz. İsâ'nın (as) hikmetine dair rivayetler 4
Hz. Yûsuf'un (as) zühdüne dair rivayetler 3
Hz. Eyyûb'un (as) imtihanı ile ilgili haberler 1
Hz. İsâ'nın (as) zühdüne dair rivayetlerin devamı 15

Üçüncü ve Dördüncü Bölüm

Kitâbu'z-Zuhd'ün üçüncü ve dördüncü bölümleri sahâbe ve tâbiînin zühdlerinden müteşekkil olup, bu rivayetlerden 137 tanesi merfûdur.

5. Hennâd b. Serî el-Kûfî *Kitâbu'z-Zuhd*'ü

Konu: Rivayet edilen merfû hadis adedi:

Birinci Cild

Cennet kadınları ve erkekleri (cennet ehli), cennet ehlinin sûretleri, onların yiyecek ve içecekleri, mertebeleri, birbirleriyle olan ilişkileri, nehirleri, hurmaları, meyveleri, cennetin ağaçları, kuşları, cennet ehlinin sarayları, kevser

havuzu, cennet ehlinin elbisesi ile ilgili rivayetler (31 adet merfû hadis).
Enbiyânın mertebeleri, şühedanın mertebeleri, cennete giriş, şefaatle ilgili rivayetler (21 adet merfû hadis).
Cehennemden çıkış, orada kalma, cehenneme varış, cehennem sıcaklığı, cehennemin çukuru, Allah'ın cehennem ehli için hazırladıkları, cehennem vadileri ve cehennemin içeceği, cehennem ehlinin rengi ve yaratılışları, azap olarak cehennem ehlinin en hafifleriyle ilgili rivayetler (24 adet merfû hadis).
Berzah, kıyamet günü, kabir azabı, ölüye yerinin sunulması, ölüyü övmeyle ilgili rivayetler (47 adet merfû hadis).
Hz. Peygamber'in (sa) hutbesi, öğüt ve emelin kısaltılması, nasihati, tevekkül, ölümü sevmek, zühd, fakirlik mal toplamayı sevmeyen kimse, Allah için yedirmek giydirmek gibi konularla ilgili rivayetler (54 adet merfû hadis).

İkinci Cild

Bütün vakti ibadetle geçirmek 7
Yemekte zühd 2
Giyimde zühd. 1
Bina yapmayı kötü görme 1
Hz. Peygamber'in (sa) maişeti 16
Ashabın maişeti 8
Nimetlere karşı şükür 4
Öğüt verme 1
Allah için başkalarına yardımcı olma 3
Tevazu 11
Kibir ve gururlanma 12
Riya 4
İtibar, makam ve mevki sahibi olma 1
Amelleri gizli yapma 2
Tövbe ve istiğfar 12
Allah'tan korkma ve sakınma 3
Allah'ı anma ve tefekkür 4
Mescidler ve orada oturmanın fazileti 3
Ana baba hakkı 12
Sıla-i rahim yapmak. 19
Müslümanın Müslüman üzerindeki hakkı 5
Komşu hakkı 12
Misafir hakkı 7

Güzel amel işleme 9
Yoldan sıkıntı veren şeyi atma 8
Dili tutma(az konuşma) 5
Hayırdan başka bir şey konuşmama 7
Susmak 2
İnsanlara zarar vermemek 8
Uygunsuz konuşma ve gülmenin kerâheti 5
Söze karışma 2
İki yüzlülük 3
Ölüye sövmenin kötülüğü 8
Gıybet 6
Laf taşıma 2
Oruçluya gıybet etme 2
İftira etme 7
Uzlet 5
İnsanlarla dostluk kurmak 3
Güzel ahlak sahibi olmak 14
Yumuşak huylu olmak 6
Kızmak 10
Lânet etmeyi sevmeme 3
İnsanlara karşı acıma hissi taşımak. 20
Edepli olmak. 10
Doğruluk ve yalancılık 12
Haset etme kin besleme. 5
Haksızlık ve zulmetme 5
Kusurları gizleme 5
Anlayışlı olmak 3
İnsanlara dostça davranmak 6

6. İbn Ebî Âsım ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî *Kitâbu'z-Zuhd*'ü

Konu: Rivayet edilen merfu hadis adedi

Dünyanın zikri, dili tutmak, susmak ve uzletle ilgili rivayetler 28
Rasûlullah'ın (sa) seriyye göndermesi, malayaniyi terk gibi muhtelif konularla ilgili rivayetler 8
Allah'ın zikri, Allah dostluğu hariç dünyanın ve içindekilerin lanetlenmiş olduğu 2
Dünyanın önemsizliği 14

Dünya müminin zindanı, kâfirin cennetidir 4
Dünyadan, bela ve fitneden başka birşey kalmayacağı 2
Dünya metadır 10
Dünyanın âhirete nispeti 5
Niyeti âhiret olana dünya da verilir 6
Dünyadan, yolcunun azığı kadar almakla ilgili rivayetler 3
Dünyanın insanı saptırmasıyla ilgili rivayetler 8
Dünyanın geçiciliği ile ilgili rivayetler 10
Dünyanın Allah'ın kulunu koruması 2
Dünyada kötülüğün galip gelmesi 7
Dünyada azla yetinme 2
Dünyalık uğruna iki yüzlü olma 5
Kişinin, dinini dünyaya satması 6

Dünyaya dalıp gitmekten sakınma, dünya sevgisini kalbe koymama, dünyada Allah'tan güzel şeyler istemeyle ilgili birçok merfû haber vardır.

İbn Ebî Âsım Şeybanî'nin *Kitâbu'z-Zuhd*"ünde, dünyanın gerçek mahiyeti belirtilerek, onun fâniliği, âhireti unutup kalben ona bağlılığın yerilmesi, mümin kimsenin dünya ile olan münasebetinin ne mesabede olması gerektiğiyle ilgili konulara yer verilmiştir ve bu konular mümkün mertebe Hz. Peygamber'in (sa) hadisleriyle desteklenmeye çalışılmıştır.

C. Ele Alınan Zühd Eserlerinin Muhtevaları Bakımından Mukayeseleri

Ele alınan zühd eserlerininin muhtevalarına bakıldığında zühdle ilgili daha çok şu başlıkların öne çıktığı ve benzerlikler bulunduğu görülmektedir.

1. Hz. Peygamber'in (sa) zühd hakkında nasihati, zühdle ilgili söz ve davranışları, Hz. Peygamber'in maişeti, Hz. Peygamber'in ailesinin yaşantısı, yemekte zühd, giyimde zühd. Bu konulardaki haberler daha çok Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh ve Hennâd es-Serî'nin eserlerinde yer almaktadır. Ayrıca peygamberlerin ve sahâbenin zühdüne dair haberler daha çok Ahmed b. Hanbel'in eserinde bulunmaktadır.

2. Dünyanın değersizliği, önemsizliği, dünyanın yerilmesi. Bu konulardaki haberler daha çok Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh ve İbn Ebî Âsım Şeybânî'nin eserlerinde görülmektedir. Özellikle İbn Ebî Âsım Şeybânî'nin eserinin muhtevasının tamamına yakını, dünyanın âhiret karşısındaki durumunu yani dünyanın değersizliğini konu edinmektedir.

3. Dünyadan azla yetinme, kanaatkârlık, mal hırsının yerilmesi ve maddeperestliğin zemmedilmesi. Bu konulardaki haberler daha çok Abdullah b.Mübârek, Veki' b. Cerrâh, İbn Ebî Âsım Şeybânî ve Hennâd es-Serî'nin eserlerinde yer almaktadır.

4. Dünyadan bela ve fitneden başka bir şey kalmayacağı, dünyanın insanı saptırması, dünyada kötülüğün galip gelmesi, dünyada azla yetinme. Bu konulardaki haberler daha çok İbn Ebî Âsım Şeybânî'nin eserinde mevcuttur.

5. Dünyada maddi ve manevi her türlü musibet ve belalara karşı ya da sabır gerektirecek her durumda sabırlı olmak. Bu konulardaki haberler daha çok Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Ahmed b. Hanbel'in eserlerinde yer almaktadır.

Ele alınan eserlerde zühdle ilgili yukarıda zikredilen direk hususiyetler yanında zühdü dolaylı ilgilendirebilecek konular da yer almaktadır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

a) Allah'a itaat, huşû ve Allah korkusu gibi konular. Bu gibi konulara ait rivayetlere daha çok Abdullah b. Mübârek ve Hennâd es-Serî'nin eserlerinde rastlanmaktadır. Yine aynı eserlerde, ibadetlerde ihlâs ve samimiyetle ilgili konulara da yer verilmiştir.

b) Alçak gönüllülük, gurur ve kibirden uzak olma, makam-mevki sevdasına kapılmama ve insanlar arasında nizaya sebep olan her türlü davranış ve fiilden uzak olmak. Bu konulardaki haberler daha çok Abdullah b. Mübârek, Hennâd es-Serî, Vekî' b. Cerrâh ve Ahmed İbn Hanbel eserlerinde bulunmaktadır.

c) Anne baba hakkına riayet, kul hakkına riayet ve insanlara Allah için iyilikte bulunma ve onlara kötü davranmamak. Bu konulardaki haberlere daha çok Abdullah b. Mübârek, Vekî' b. Cerrâh ve Hennâd b. es-Serî'nin eserlerinde yer verilmiştir. Ayrıca bu üç eserde ölümü hatırlama, ölüme hazırlıklı olma ve ölümü sevmekle ilgili haberlere de yer verilmiştir.

d) Allah için göz yaşı dökmek, çok ağlamak, az gülmek ve mümin kimsenin temiz olmak. Bu gibi konularla ilgili haberler daha çok Abdullah b. Mübârek ve Vekî' b. Cerrâh'ın eserlerinde bulunmaktadır

e) Dili kötü sözden koruma, sövmenin kerâhiyeti ve az konuşmak. Bu konulardaki haberlere daha çok Vekî' b. Cerrâh ve Hennâd b. es-Serî'nin eserlerinde yer verilmiştir.

f) Ölüm sonrası hayatla ilgili olarak kabir azabı, ölüye yerinin sunulması, berzah, kıyamet günü, Allah'ın kullarını hesaba çekmesi, kıyamet gününde çağrılma ve kişinin amellerinin mukayese edilme. Bu konulardaki haberlere daha çok Hennâd b. es-Serî ve Esed b. Mûsâ'nın eserlerinde yer almaktadır. Bu iki eserde ayrıca, cehennemin keyfiyeti, cehennem ehli ve cehennemdeki diğer yaratıklar ve cehennemliklerin azablarının nasıl olacağıyla ilgili haberlere yer verilmektedir. Bu iki eseri, konuları itibariyle diğer dört eserden ayıran en belirgin özellikleri ölüm sonrası hayatla ilgili haberlere yer veriyor olmalarıdır.

Hennâd b. es-Serî'nin eserinde, diğer eserlerden farklı olarak, cennet, cennet ehli, cennet ve cennet ehlinin keyfiyetleri, cennetin yiyecek (me'kûlat) ve içecekleri (meşrubatı), cennettekilerin birbirleriyle olan münasebetleri ve cennetteki diğer varlıklarla ilgili haberlere yer verilmektedir.

Merfû hadisler bağlamında incelemeye çalıştığımız bu eserlerin ihtiva ettikleri konular itibariyle özetle şunları da söylemek mümkündür:

Ahmet b. Hanbel'in eseri ale'r-rical (sahâbe ismine göre); diğerleri ise ale'l-ebvab (konularına göre) üzere tertip edilmiştir.

Abdullah b. Mübârek ile Vekî' b. Cerrâh'ın eseri genel olarak hemen hemen aynı konuları içermektedirler. Şöyle ki; bu iki eser âhiretle ilgili rivayetlere pek yer vermeyip daha çok dünya hayatı, müminin dünyaya bakış açısı ve nasıl olması gerektiğiyle ilgili konulara yer vermişlerdir.

İbn Ebî Âsım Şeybânî'nin eseri de âhiretle ilgili rivayetlere yer vermemesi ve dünyanın fâniliğini işlemesi yönüyle, Abdullah b. Mübârek ve Vekî' b. Cerrâh'ın eserleriyle muhteva olarak paralellik göstermektedir.

Esed b. Mûsâ eserinde bütünüyle ölüm sonrası hayatla, özellikle cehennemle ilgili rivayetlere yer vermesi yönüyle diğer ele alınan eserlerden ayrılmaktadır. Konularını cehennemin keyfiyeti ve cehennem ehli oluşturmaktadır.

Hennâd b. es-Serî el-Kûfî ise, eserinde hem dünya hayatı hem de âhiret hayatıyla ilgili rivayetlere yer vermesi itibariyle bir yönüyle Abdullah b. Mübârek'in ve benzeri eserlere, diğer yönüyle de Esed b. Mûsâ'nın eserinde ele aldığı konularla örtüştüğü görülmektedir.[491]

VI. TASAVVUFTA ZÜHD

Mistik hareket ve yaşamanın temelinde bulunan özelliklerinden biri de maddeye, eşyaya ve dünyaya karşı tavır koyma ve bunlara karşı isteksiz olmaktır. Bu tavır alış ve ruhu mana âlemine hazırlama faaliyetine kendine özgü özellikleriyle birlikte genel olarak İslam tasavvufunda "zühd" adı verilmektedir.[492]

Tasavvufta zühd, genel olarak mâsivâya yani Allah'ın dışındaki her şeye kalben yüz çevirmek şeklinde anlaşılmaktadır. Ancak böyle olmakla birlikte tasavvufun temel ıstılahlarından biri olan zühdün tarifinde sûfîler ihtilâf etmişler ve farklı tarif-

491 Geniş bilgi için bkz. Ünal Yerlikaya, "Merfû Hadisler Bağlamında Başlıca Zühd Eserlerinin Muhteva Karşılaştırması" Isparta, 2004 (basılmamış seminer çalışması), s. 3 vd.
492 Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 104.

leri yapmışlardır. Bunlardan bir kısmı şöyledir: Zühd, âhirete yönelmek için dünyadan el etek çekmek, elde mevcut olsa bile gönülde mal ve mülk sevgisine ve nefsin dünyevi isteklerine yer vermemek ve yoğun bir dinî hayat yaşamaktır.[493] Bu zühd anlayışının anlam yönü geniş olup, kanaat, tevekkül, vera' hatta teslim ve tevfiz gibi ıstılahların hedef aldığı manaları da içermektedir. Tabii ki tasavvufta zühd derken bu kavramları ayrı ayrı ele alıp incelemek anlaşılmamalıdır. Zaten amacımız da bu değildir. Zühd, kanaat, tevekkül, verâ hatta teslim ve tefviz ıstılahlarının hedef aldığı mana inceliğinden dolayı zühdün özünü teşkil eden ilgi duymama veya uzaklaşma, zâhirî (bedenî) uzaklaşma ve bâtınî (kalbî) uzaklaşma merhalesi olmak üzere iki merhale arzetmektedir. Zâhirî uzaklaşmanın ilk basamağını, günahlardan uzak durma teşkil eder. Bunu, dünya metâına sırt çevirmek takip eder.(...) Zühdün, ikinci ve daha yüksek merhalesi olan bâtınî uzaklaşma, zâhiren terkedilen şeylere duyulabilecek arzu ve isteğin de terki olup, ancak bu sayede kalp boşaltılmış ve yalnız Allah'a tahsis edilmiş olur. Zâhidin esas hedefi, işte bu tahliyedir.[494] Tasavvufta zühd derken anlaşılması gereken şey, zaman zaman bu kavramlarla ilgili örneklerden de görüleceği üzere, sûfîlerin zühd açısından dünya ve nimetlerine bakış açılarını ortaya koymak ve bu konudaki tutumlarını değerlendirme anlaşılmalıdır.

493 Bkz. Serrac, *el-Luma'*, s. 72-; Kelabâzî, *Taarruf*, s. 109; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 252-53; İbn Fûrek, *Kitâbu'l-İbâne*; s. 19; Suhreverdî, *Avârif*, s. 370; Ankaravî, *Minhâcu'l-fukarâ*, s. 162; Necmuddin Kubrâ, *Tasavvufî Hayat*, s. 47. Başka tarifler için bkz. Serrâc, *age*, s. 72-73; Kuşeyrî, *age*, s. 253-57; Kelabâzî, *age*, s. 109-110; Suhreverdî, *age*, s. 370-71. *İslâm Ansiklopedisi*'nde genel ve çok yüzeysel zühdle ilgili olarak şu bilgilere yer verilir: İslâm tasavvufu başlangıçta bir zühd hareketi olarak görüldü ve erken bir devirde bu hareket etrafında oldukça zengin bir edebiyat teşekkül etti. En ileri örnekleri, peygamber tarafından verilen zühdî hayatı, Hulefâ-yi Raşidîn başta olmak üzere bütün ashap benimsedi. Emevîler'in fetihler sayesinde yükselen refah seviyesi karşısında ashabın hayat tarzına ters düşen bir tutum içine girmeleri üzerine, tabiîn neslinin ileri gelenleri zühdü bir hayat düsturu ve kendileri için ayırıcı bir vasıf olarak gördüler. Y. Nuri Öztürk, "Zuhd", *İA*, XIII, 638-39. Ancak Hz. Peygamber'in (sa) hayatında bazı zühdî unsurlar bulunmakla beraber terk-i dünya anlayışına rastlanmaz.

494 Tehânevî, *Keşşâf*, II, 610; Y. Nuri Öztürk, "Zuhd", *İA*, XIII, 638.

Sûfîlerin zühd açısından dünyaya karşı tavırlarına bakıldığında, temelde birbirine zıt iki görüşün olduğu görülmektedir. Birincisi, dünyayı bir bakıma eşya ve madde tarafıyla reddedenler, ikincisi sadece dünyaya ilgi (kibir, gurur, azamet ve gösteriş) tarafını reddedenler olarak tasnif edilebilir. Diğer bir ifadeyle kudret ve irade Allah'ındır düstürundan hareketle cüz'i iradeyi kullanmayıp, olup bitenlere seyirci kalanlarla, diğer tarafta kudret ve irade madem Allah'ın emanetidir, o halde emanetin hakkı verilmelidir diyerek boş oturmayı uygun bulmayan iki zıt kutbun hayat tarzı olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bir yanda dünya ve nimetlerini tamamen reddedip kendi nefislerine zulmederek zühd konusunda ifrata kaçan (aşırı giden) sûfîler bulunduğu gibi, diğer yanda mûtedil davranan sûfîler de vardır.[495]

A. Zühd Konusunda İtidal Sahibi Sûfîler

Zühd konusunda itidal sahibi olan sûfîler, dünyanın yerilen yönü olduğu gibi istifade edilecek yönlerinin de bulunduğunu belirterek bunları birbirinden ayırmışlardır. Onlara göre akıllı mümin, dünyanın faydalı olan tarafını almalı zararlı tarafını reddetmelidir. Çünkü İslam'ın manevi değerlerini ve âhiret hayatını üstün tutan bu zümre, aynı zamanda buna aykırı olmayan dünya nimetlerini ve zenginliklerini de onaylamaktadır.[496]

Sûfî müelliflerden biri olan Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), "*Nefsanî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı. Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Halbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır.*"[497] âyetinde zikredilen yedi şeyi muhabbet derecesine göre sıraladı. Âyet üzerinde güzelce düşünülünce anlaşılır ki, bunlar dünyanın tamamıdır ve dünya bu yedi şeyden ibarettir. Bunların dışındaki diğer dünya zevkleri ise, bunlardan birine dayanmakta ve ondan kaynaklanmak-

495 Alican Tatlı, *age*, s. s. 31-32.
496 Alican Tatlı, *age*, s. 32.
497 Âl-i İmrân 3/14.

tadır. Kim bu yedi şeyin hepsini severse o, dünyanın tamamını sevmiş olur. Bu, çok ileri derecede bir dünya sevgisidir. Kim de bunlardan birini veya bir kısmını severse o, dünyanın bir kısmını sevmiş olur. Âyetin ifadesinden şunu anlamaktayız: Şehvet/bir şeye aşırı düşkünlük dünyadır. Bundan şu ortaya çıkar: Temel ihtiyaç maddeleri dünya sayılmaz. Çünkü ihtiyaçlar, zaruri olan şeylerdir. İhtiyaçlar dünya sayılmadığına göre, "şehvet" diye isimlendirilmezler. Çünkü şehvet, dünyadır. Bunların farklı isimde zikredilmeleri, hükümlerinin de farklı olduğunu göstermek içindir.[498]

Yine Ebû Tâlib el-el-Mekki, Hadîd sûresinin 20. âyetinde ise "*Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, bir süs, aranızda bir övünme ve daha çok mal ve evlat sahibi olma isteğinden ibarettir.*"[499] âyetinde, yukarıda dünya olarak vasfedilen yedi şeyin beşe indirgendiğini, âyette sayılan vasıfların daha önceki âyette zikredilen yedi dünya nimetine gönül veren kimsenin özellikleri olduğunu belirtmekte, sonra ise "*Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden ibarettir.*"[500] âyetinde, bunun ikiye düşürüldüğünü ve nihayet "*Azana ve dünya hayatını ahirete tercih edene, şüphesiz cehennem tek barınaktır.*"[501] âyetinde, bu iki şeyin tek bir vasfa indirgenerek hevâ olarak özetlendiğini, hevâya uyup her konuda onun peşinden koşmanın dünya, hevâya uymayıp her bakımdan ona aykırı davranmanın ise zühd olduğunu ifade etmektedir.[502] Ebû Tâlib el-Mekkî'nin bu izahlarından yüz çevrilmesi ve terkedilmesi gereken dünyadan maksat nefsin istekleri (hevâ) olduğu anlaşılmaktadır. Bundan da ona göre zühdün, her hususta nefsin hevasına muhalefet etmek olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak o zühdü sadece bir şeyin gönülden çıkarılması, ona rağbet ve bağlılığın terkedilmesi değil, aynı zamanda terkedilenin yerine daha yüce bir sevgi ve rağbetin konulması olduğunu

498 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 245.
499 el-Hadîd 57/20.
500 el-Ankebût, 29/64.
501 en-Nâziat 79/37.
502 Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 246.

anlar.[503] Doğru olanın da bu olması gerekir. Çünkü bu, hem zühd kavramının manasına uygundur, hem de genel tasavvufi anlayışta zühdün gayesi, maddi alemle olan rûhî bağlılığı azaltıp, ilâhî âleme yönelerek Allah'a yapılması gereken rağbeti sağlamaktır.

Bu düşüncede olan mutasavvıflar içinde dünya ile ilgili görüşleri en sistemli ve ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan Gazzâlî'dir (ö. 505/1111). O, hayra vasıta olan şeylerde nisbî de olsa bir hayrın bulunabileceği görüşünden hareketle, dünyanın karşısına kayıtsız şartsız düşman olarak çıkmayı doğru bulmaz ve Allah için olmayan her şeyin dünya olarak kabul edildiğini, Allah için olanların ise dünya sayılmadığını ortaya koyar. Gazzâlî dünyayı, mevcut maddi varlıklarla (a'yân-ı mevcûde), insanın bu varlıklara yönelttiği ilgilerinden, onları kendi hesabına faydalı kılmak için sarfettiği çabalarından ibaret sayar. A'yân-ı mevcûde, yeryüzü ile onda bulunan maddi varlıkların ismidir. İnsanın maddi varlık ve imkânlardan yoksun yaşaması mümkün değildir. Çünkü yeryüzü onun mesken ve ziraat ihtiyacını karşılamaktadır; yeryüzündeki bitkiler insanların beslenme ve tedavi ihtiyaçları, bazı madenler çeşitli araç ve gereçlerin yapımı için gereklidir. Ayrıca canlılar beslenmede ve taşınmada kullanılır. İnsanlar hem cinslerinden de istifade etmektedirler. Evlenmek suretiyle cinsî ihtiyacı ve neslin devamını sağlamak bu faydalanmanın en önemlileri arasında sayılmaktadır.[504]

Gazzâli'ye göre insanın bütün dünyevi varlık ve imkânlarla biri sevgi şeklinde manevi, diğeri meşguliyet olmak üzere

503 Bkz. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I, 249. İsmail Hakkı el-Bursevî de (ö. 1137/1724) el-Hadîd süresi 20. âyetinin tefsirinde hemen hemen benzer düşüncelere sahiptir. O bu âyetin tefsirinde şöyle yorumlara yer vermektedir: Bir yerde çalışıp kazananlar, çarşı pazar esnafı vb. kimseler, iyi niyet ve takvayı gözeterek kulların işlerini yapıyorlarsa, bundan dolayı onların nail olacakları şey ancak sevaptır. Başka bir şey değildir. Böyle bir dünya işi kötülenmiş değildir. Aslında dünyayı kötüleyen kendi annesini kötülemiştir. Zira dünyaya nisbet edilen bütün kötülükler onun işi olmayıp kötülüğü işleyen kula aittir. Dünya insanın bineğidir. Unutmamalıdır ki, âhiret de bu dünyada kazanılmaktadır. İsmail Hakkı, *Rûhu'l-Beyân*, VIII, 371-372.

504 Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, III, 212-213.

maddi, bir türlü ilişki kurduğu müşahede edilmektedir. İnsanın dünya ile meşguliyet şeklindeki bedenî ilgisi onun besin, giyim ve mesken olarak belirlenen üç temel ihtiyacından doğar. Dünya şartları hayvanların yaşaması için genellikle hazır bir şekilde yaratılmış olduğu halde insanlar için hayat şartları büyük ölçüde iyileştirme faliyetinden sonra uygun hale getirilebilir. Bu durum çeşitli faaliyet alanlarının ortaya çıkmasına yol açar. Hiçbir insan, yaşayabilmek için tek başına dünya şartlarını iyileştirmeye muktedir olamadığından, karşılıklı ihtiyaçlarını gidermede birbirine yardımcı olmak için farklı meşguliyet alanlarına yönelmek zorundadır.[505] Bu yüzden kişinin dünyaya belli ölçüde sevgi göstermesi yadırganmamalıdır. Nitekim Hz. Peygamber bir hadislerinde, "Bana dünyanızdan üç şey sevdirildi. Kadınlar, güzel koku ve gözümün nuru olan namaz."[506] buyurmuştur.

Tasavvufi hayat içinde bulunan bu gibi bazı sûfîlere göre sûfî, iş hayatından kopmaya şiddetle karşı çıkan, kazancını kazanan ve sanatını yapan, geçimi için fayda sağlayan şeyleri de aramayı da ihmal etmeyen bir kimse olarak ortaya çıkmaktadır.

Kişinin hem dünya hayatını yaşaması, hem de zâhidane davranmasının mümkün olup olamayacağı sûfîler arasında tartışılan konulardan biridir. Madem ki zühd, Allah'dan başka her şeyi (mâsivâ) terktir. Bir insan hem zâhidâne davranmak, hem de günlük hayatını yaşamak istese bir çelişki içine düşmez mi? Zâhidlikle yiyip içmek, halk arasında karışmak nasıl telif edilecektir, bunlar mâsivâ değil midir?[507] Yine Gazzâlî bu soruyu şöyle cevaplandırmaktadır:

Dünyadan yüz çevirip Allah'a yönelmek, kalbin zikren ve fikren tamamen O'na yönelmesi demektir. Bu da ancak hayatiyetini devam ettirmekle mümkündür. Hayatın devamı ise, zaruri ihtiyaçların temini ile mümkün olmaktadır. Haddi aşmaksızın, ibadet maksadı ve vücuttan istifade niyetiyle onu

505 Bkz. Gazzâlî, *age*, III, 213-214; Alican Tatlı, *age*, s. 33-34.
506 Nesâî, Hubbu'n-nisâ, 1; *Musned*, III, 128.
507 Alican Tatlı, *age*, s. 34.

beslemek mâsivâ ile meşguliyet sayılmaz. Hedefe götüren vasıta da hedeften sayılır diyen Gazzâlî, bu konuda şu misali zikretmektedir:

> Hac yolculuğunda devesinin yemi ve suyuyla meşgul olan kimse hacdan yüz çevirmiş sayılmaz. Beden, hac yolculuğundaki deve yerindedir. Yolculuk sırasında deveyi yedirip içirmekten maksat onu lezzete boğmak değildir. Bu itibarla ihtiyaç miktarı yiyip içmek, giyinmek, mal mülk edinmek de maddi lezzet, hevâ ve heves peşinde koşmak için olmayıp, kulluk içindir. Dolayısı ile bu kadarı zühde mani olmayıp, hatta zühdün şartıdır.[508]

Hicretin ikinci yüzyıl sonlarından başlayıp Horasan ve Türkistan içlerine kadar nüfuz ve manevi hükümranlığını sürdürdüğü ve arada Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) kişiliği ile etkilerini Mevlevîliğe kadar uzattığı bilinen Melâmîliğin iş ve meslek ahlaki bağlamında zühd anlayışı, dünyaya bakışını Sabri Ülgener şu tespitlerle dile getirmektedir:

> Dünya, Melâmî için bir haz ve zevk ortamı olmadığı gibi günah ve kusurlarına bulaşmamak için uzağında durulması ve kaçınılması gereken bir ölümlü dünya da değildir; tam tersine işlenmek, şekil ve düzen verilmek üzere müminin önüne serilmiş bir madde ve malzeme yığınıdır. Dünya ki, bir yanı ile Tanrı'nın, madde ve insan halinde zuhuru, onlarla kendini açıklayışı (zuhûru ilâhî ve aynı hüviyet) demek; o halde dışında ve uzağında değil, rızâ ve hoşnutluğunu celbedecek işlerle dosdoğru içinde ve ortasında olmak lazımdır. Fakat dahası var: Dünya diğer bir yanı ile de beşerî ihtirasların birikim ve odak noktası olarak altedilecek bir düşman, bir hasım kuvvet... Ama o haliyle de önünden kaçarak değil, içinde kalıp zararlı tesirleri ile savaşarak altedilecek bir hasım! Madem ki manevi varlığını mâsivâya (Hakk'tan öte her türlü ilgi ve ilişkiye) karşı korumak ve ona kapılmamak gerekiyor; bu ondan elini eteğini çekmek ve devamlı kaçmakla değil, etrafını saran geçici, fâni tezahürleri ile durup dinlenmeden uğraşmak ve pençeleşmekle mümkün olur. Savaşmak için düşmanın da savaş alanında olması şarttır. (...) Melâmî için çile, zühd ve türlü yollarla dünyayı terketmek diye bir şey yoktur.[509]

Bu konuda ikinci devre Melâmî mutasavvıflarından Sarı Abdullah (ö. 1071/1660) ise şöyle demektedir:

508 Bkz. Gazzâlî, *age*, IV, 215.
509 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 82-83.

Tanrı sevgisi yolunun sâdık yolcuları, "el-Kasibü habibullah" sözü gereğince meşru dünya işleriyle uğraşıp maişetini temin etmekle beraber, ancak eve döndüğünde niyazla meşgul olmalı ve bunun için vecde dalmalı.[510]

Yine o, "Üç-beş tarik-i Hakk erinin bir araya gelip gönüllerinden masiva muhabbetini atmak amacıyla sohbet ettikten sonra Allah'ın fazlından taleb-i rızk eyleyin kavl-i kerimi üzere dağılıp kâr etmek için bir takım işlerle meşgul olmaları gerektiğini"[511] ifade etmiştir. Nitekim Bâyezid-i Bistâmî (ö. 261/874) ise şu hususa dikkat çekmektedir:

> Zâhid, bir şeye sahip olmayan demek değildir. Asıl zâhid, malın mülkün kendisine sahip olmadığı kimsedir.[512]

Ebû Saîd el-Harrâz ise (ö. 286/899),

> Kendisinden çeşitli kerametler sadır olan kimse mutlak manada kâmil biri olamaz. Kâmil insan, halk ile düşüp kalkan, onlarla yakından ilgilenen, onların arasında karışan fakat hiçbir zaman Hak'tan gafil olmayan kimsedir.[513]

demiştir. Mal mülk esaretinden kurtulunca onu sarfetmek de kolaylaşacaktır. Böylece cömertlik denen başka güzel bir huy ortaya çıkacaktır. Hakikaten cimrilik dünyaya aşırı bağlılığının mahsulü, cömertlik ise zühdün meyvesidir. Meyveyi övgüye değer buluyorsak, meyvenin aslını da övmeliyiz.[514] Aynı şekilde Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'e (ö. 441/1049) "... Falan kimse su üzerinde yürür." dediklerinde "Filan kuş dahi su üzerinde yürür." diye cevap vermiş, "Falan kimse havada uçuyor." dediklerinde o da, "Karga ve arı da öyledir." demiş, "Falan kimse bir lahzada bir şehirden diğerine varır." dediklerinde ise, "Şeytan dahi bir nefeste meşrikten mağribe varır." karşılığını vererek bu gibi işlerin pek önemli olmadığını, ehlullah olan kimsenin "Halk içine karışıp alış veriş ederek bir lahza Huda'dan gafil olmayan, hep onu hatırlayan, zikreden, unut-

510 Sarı Abdullah, *Semerâtü'l-Fuad*, s. 90.
511 Sarı Abdullah, *Semerâtu'l-Fuâd*, s. 90.
512 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 269.
513 Hanî, *el-Behcetü's-Seniyye*, s. 53.
514 Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 275.

mayan kimse olduğunu" beyan etmiştir.[515] İşte bu anlayış Kur'an'ın *"O kimseler ki, ticaret ve alış-veriş kendilerini Allah'ı anmaktan alıkoymaz."*[516] âyetine dayanmakta, durum böyle olunca da "her gün akşama kadar halkın beğendiği işte" olmanın, iman ve itikada zarar vermeyeceği kabul edilmektedir.[517] Bu konuda Türk mutasavvıflarından İsmail Ankaravî'nin (ö. 1041/1631) değerlendirmesi ise şöyledir:

> Bütünüyle mâsivânın muhabbeti kalbinde kalmadıktn sonra, baştan başa dünya senin mülkün olsa zarar vermez.[518]

Bu noktada Mevlânâ'nın tercihi de kesb ve irade yönündedir. Ona göre, kumaş, altın, gümüş, evlat ve kadın dünya değildir. Tanrı'dan gafil olmaktır. İnkâr edilecek olan sadece dünyanın ilgi tarafıdır (kibir, gurur, azamet ve gösteriş). O tarafa gereken dikkati gösterdikten sonra madde ve eşya ile dışardan ilişki kurmanın sakıncası yoktur.[519]

Bütün bu örnekler ile iş ve çalışma, yalnız göz yumulan bir dünya alakası değil, tam aksine vazife bilinci haline getirilmiş ve neredeyse ibadet derecesine yüceltilmiş bir meşguliyet olarak karşımıza çıkmaktadır.[520] Bundan da çalışarak helâlinden mal kazanmanın, ibadet derecesinde bir değere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak ibadet ile çalışıp kazanma arasındaki dengeyi iyi kurmak gerekir. Fakat bu noktada esas gaye Allah'a kulluk ve ibadet olduğu unutulmamalı, ibadetin dışında kalan vakitlerde kimseye muhtaç olmamak için maişetin temin edileceği bir meşgaleyle uğraşılmalıdır.[521]

Bunlardan zühd konusunda itidal sahibi sûfîlerin, dünyanın mutlak olarak kötülenmesi ve ondan yüz çevrilmesinden yana olmadıkları anlaşılmaktadır. Onlar, dünyayı ilâhî kitap ve peygamberlerin gönderildiği, meleklerin ibadet ettiği, âhiretin

515 Bkz. Câmî, *Nefehatu'l-Üns*, s. 451.
516 en-Nûr 24/37.
517 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 84.
518 Ankaravî, *Minhâcu'l-fukarâ*, s. 164.
519 Bkz. Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 79.
520 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 84.
521 Bkz. Alican Tatlı, *age*, s. 36 (Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediye*, I, 552'den naklen).

kazanıldığı, Allah'ın nimet ve lütuflarının bol bol ihsan edildiği bir yer olarak kabul etmekte ve dünyaya olumlu bir gözle bakılması gerektiğini ifade etmektedirler. Onlara göre zâhidlik her şeyden evvel kalbi bir fiil, manevi bir özellik olduğundan, zâhidliği maddeden uzaklaşma ve bilfiil dünya hayatını terketmek olarak algılamak yalnıştır ve insanı yanlış sonuçlara götürebilir. Zâhidliği dünyanın tam içinde bulunarak yaşanması gereken bir ruh hali olarak düşünmek daha doğru bir anlayıştır. Madde ile mana arasındaki denge ancak böyle sağlanabilir.[522]

B. Zühd Konusunda İfrata Kaçan Sûfîler

Zühd konusunda böyle itidal sahibi sûfîler olduğu gibi, ifrata kaçan sûfîler de mevcuttur. Zühdde ifratın tarihî süreç içerisinde Hz. Peygamber (sa) döneminden sonra başladığı ve gelişmesini, zühd hareketini hızlandıran âmillerin sûfîler üzerinde derin tesirleriyle tamamladığını söylemek mümkündür. Zühdde ifrata kaçmanın birtakım sebepleri vardır. Sebeplerle ilgili olarak Zeki Mübârek şu tespitlerde bulunmaktadır:

> Sûfîlerin dünyayı aşırı derecede kötülemelerinde tasavvufun zuhuru sırasındaki içtimai bozukluk ve dünyaya düşkünlüğün tesiri vardır.[523]

Sabri Ülgener ise, İslam'ın dünyaya bakışı çerçevesinde konuyla ilgili olarak şöyle der:

> Kulluk ve ibadet yolunda günün her dakikasına hakkını vermek için gözlerini geçmişe ve geleceğe kapalı tutan bir riyâzet ilk İslam'ın yabancısıdır.[524]

Ülgener tasavvufla beraber ölçülerin değiştiğini ve bazı şartların tesiri ile "dünyanın artık içten ve dıştan uzağında durulması gereken ölümlü bir varlık, daha doğrusu var görünen bir yokluk" halini aldığını söyler.[525] İnsanları zühd konusunda ifrata götüren bazı sebeplere kısaca değindikten sonra, zühd adına bazı sûfîlerde rastlanılan bir kısım ifratlara misallerle yer vermek yerinde olacaktır.

522 Alican Tatlı, *age*, s. 37.
523 Zekî Mubârek, *et-Tasavvufu'l-İslâmî*, II, 100.
524 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 57.
525 Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s. 77.

Meşhur sûfîlerden olan Sehl b. Abdillah et-Tüsterî (ö. 283/ 896), insan yemeği, güçlenmek için değil hayatı ve aklı korumak için yemelidir, demektedir. Ona göre zayıflık ve açlıktan dolayı ayakta namaz kılmaya güç yetiremeyip oturarak namaz kılmak, tok olarak ayakta namaz kılmaktan daha hayırlıdır.[526] Sehl'in bu sözünü haklı gerekçelerle tenkit eden ve yanlışlığını ortaya koyan Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) olmuştur. O bu konudaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

> Kişi ayakta durup namaz kılabilmek için kuvvetlenirse onun yediği de ibadet olur. Çünkü yediği şey ibadet yapmaya yardım etmektedir. Bir kimse oturarak namaz kılmak için aç kalmayı tercih ettiği zaman ise, farzın terk edilmesine sebep olur. Zira ayakta durmak (kıyam) namazın farzlarından biridir. Bu yüzden kıyamı terketmek câiz değildir.[527]

İbrahim b. Edhem (ö. 162/779) helâl yemeye büyük önem veren bir sûfî olarak bilinmektedir. Öyle ki, helâl olduğunda şüphe ettiği yemekten başka bir şey bulamadığında onun toprak yediği rivayet edilmektedir.[528] Bunun da ötesinde bazı sûfîlerin helâl olduğu şer'an sabit olan şeyleri bile yemedikleri, hatta bu konuda "Bir dirhem et yemek, kalbe kırk sabah katılık verir." diyenlerin bulunduğu ve bundan dolayı da tenkit edildikleri bilinmektedir. İbnu'l-Cevzî *Telbîsu İblîs* adlı eserinde bu gibi konuları ele almakta ve sûfîlerin tedavi olmamalarını, ayağına batan dikeni almayacak kadar tevekküle sarılmalarını tenkit etmekte,[529] ilk sûfîlerin hayatlarında gördüğü "meyva yememek, soğuk su içmemek, nefse işkence etmek" gibi zühd dönemine ait unsurları Rasûlullah (sa) böyle yapmadı diye reddetmekte[530] ve bütün bunların bilgisizlikten kaynaklandığını söylemektedir.[531] O bu tenkit-

526 Gazzâlî, *İhyâ*, III, 87.
527 İbnu'l-Cevzî, *Telbis*, s. 275.
528 Bkz. Ebu Nuaym, *Hilye*, VII, 381.
529 İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, s. 255.
530 İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, s. 193. Ayrıca müellif sûfîlerden az yiyenler, ömründe et yemeyenler ve kötü ve bayağı şeyleri yiyenler bulunduğunu belirtmekte ve bunları tenkid etmektedir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *age*, s. 187, 192.
531 İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, s. 160, 182, 186.

leri yaparken amacının sûfîlerin kusurlarını ortaya koymak olmadığını, aksine dini bu tip sözlerden beri kılmak olduğunu, önemli olanın şahıslar olmayıp dinin kendisi olduğunu ifade etmektedir.[532] Yine bu bağlamda bir kısım sûfîlerin güzel olan bütün yiyecekleri yasakladığı rivayet edilmekte ve bunu yaparken de Rasûlullah'a nisbet edilen "Güzel yemekleri kendinize haram kılınız. Çünkü, bu yiyecekler damarlarda dolaştıkça şeytan güçlenir." sözünü kendilerine dayanak olarak göstermektedirler.[533] Kaynaklara baktığımızda Hz. Peygamber'in et yediği ve bu konuda sahih hadislerin bulunduğunu görmekteyiz. Bu da bu zihniyetin din ile bağdaşmadığını göstermektedir. Nitekim Rasûl-i Ekrem'in (sa) pişmiş koyun küreğinden et kesip yediği, namaza çağrıldığında elinde eti ve et kesmekte olduğu bıçağı bırakarak tekrar abdest almaksızın namaza durduğu,[534] onun en çok sevdiği etin koyun eti olduğu[535] ve hatta tavşan etinden yediği[536] bilinmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in "Dünya ve cennet ehlinin katıklarının seyyidi ettir."[537] diye buyurduğu rivayet edilmektedir. Rasûlullah'ın (sa) bu sözleri ve tatbikatı bu anlayışta olanlara en güzel cevaptır. Aslında bu anlayışın zühdle ilgisinin olduğunu söylemek çok zordur. Bu hususta aşırı gidenlere en çok tepki gösterenlerden biri olan İbnu'l-Cevzî, bu anlayışın Brahmanlara ait olduğunu ve onların hayvanları boğazlayarak kurban etmeyi uygun görmediklerini söylemektedir.[538] Aynı görüşleri İbn Teymiyye de (ö. 728/1328) dile getirmektedir. Ona göre hayvan kesmemek, et yememek İslami değildir, Brahmanizm'in tesiridir.[539] Çünkü Brahmanizm'de en önemli ibadet olan kurban, hayatın devamını sağlayan tanrıların yiyeceği olarak kabul edilmektedir.[540]

532 İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, s. 168.
533 Bkz. İbnu'l-Cevzî, *age*, s. 273.
534 Bkz. Buhârî, Vudû 50, Et'ime, 20.
535 Bkz. Ebû Dâvûd, Et'ime, 20.
536 Bkz. Tirmizî, Et'ime, 2.
537 İbn Mâce, Et'ime, 27.
538 İbnu'l-Cevzî, *age*, s. 277.
539 İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, X, 510, 513.
540 Günay Tümer, "Brahmanizm", *DİA*, VI, 331.

Zühd konusunda ifrata kaçılan noktalardan biri de evlilik konusudur. İlk sûfîlere baktığımızda çoğunun evli olduğunu görmekteyiz. Hatta Hatem el-Esam el-Belhî (ö. 237/851) gibi bazı sûfîler dört kadınla evlenmişlerdir.[541] Hatem el-Esam bu konuda daha da ileri giderek, acele etmenin şeytandan olduğunu ancak beş şeyde acele edilmesi gerektiğini, bunlardan birinin de bekârları evlendirmek olduğunu söylemektedir.[542] Bişr el-Hâfî (ö. 227/841) ise, üç şey sebebiyle Ahmed b. Hanbel'in kendisinden daha üstün olduğunu itiraf etmekte ve bu üstünlük sebepleri arasında "kendisinin bekârlığı, Ahmed b. Hanbel'in ise sünneti izleyip evliliği tercih etmesini" zikretmektedir.[543]

Evlilik konusunda bu anlayışa sahip olan sûfîlerle birlikte ifrata kaçan sûfîler de vardır. Mesela Ebû Süleyman ed-Dârânî (ö. 205/820) evlilik hakkında "Dertlerine katlanabilen için evlilik iyi olabilir. Fakat ibadetin tadını ancak bekârlar tadabilir ve tüm kalbini Allah'a sadece bekârlar verebilir." demektedir. Yine o, "Üç şeyi talep edenin dünyaya rağbet edeceğini, bunlardan birinin ise evlilik olduğunu ve arkadaşlarından evlenenlerden önceki halini muhafaza edebilene rastlamadığını belirtmektedir."[544] Halk arasında, özellikle kadınlarla evlenmeyen ve et yemeyen birisi olarak tanınan Âmir b. Abdi Kays'a (ö. 124/741) niçin kadınlarla evlenmediği sorulunca, "Muhakkak kadın bir nefistir. Beni mağlup edebilir." cevabını vermiştir.[545]

Bu tür anlayışları İslam'la bağdaştırmak çok zordur. Çünkü İslam insana birtakım sorumluluklar yüklemiştir. Bunlardan biri de kişinin ailesine karşı sorumluluğudur. Kişinin ailesine karşı sorumluluğunu yok ettiği görülen bu anlayışların, hiçbir zaman genel kabul görmediği gibi İslami bir esas olarak tasvip görmemiş, sadece ferdî boyutta kalmıştır. Ancak bu tür anlayışların ortaya çıkmasına, bu anlayışa sahip

541 Ebû Nuaym, *Hilye*, VIII, 79.
542 Bkz. Ebû Nuaym, *age*, VIII, 78.
543 Bkz. Ebû Talib el-Mekkî, *Kutû'l-kulûb*, II, 241.
544 Bkz. Ebû Talib el-Mekkî, *age*, II, 247.
545 Abdullah b. Mübârek, *Kitabu'z-Zuhd*, s. 298.

olan kimselerin dünya ve âhiretle ilgili düşünceleri, dünya ve âhiretin birlikte yürümeyeceğine inanmaları ve bu konudaki nasları farklı yorumlamaları sebep olmuştur.

Buraya kadar genel olarak tasavvufta zühd konusu üzerinde durmaya ve ulaşabildiğimiz yeni tespitleri sunmaya çalıştık. Geniş manalar ihtiva eden zühd hakkında pek çok söz söylenmiştir. Şimdi de bu anlayış üzerindeki sapmalar ve tenkidi üzerinde durmak istiyoruz.

C. Zühd Anlayışındaki Sapmalar ve Bu Anlayışın Tenkidi

Mutasavvıfların hayat ve dünyaya bakışlarına yeni bir şekil kazandıran ve geniş manalar ihtiva eden yukarıda sözü edilen zühd anlayışı, zamanla çeşitli tenkit ve yorumları da beraberinde getirmiştir. Tasavvuf, Müslümanlar arasında, başlangıçta bir zühd hareketi olarak görüldü ve erken bir devirde bu hareket etrafında oldukça geniş bir edebiyat teşekkül etti. Gerçek anlamda ve en güzel örnekleri Hz. Peygamber tarafından verilen zühd hayatı, râşid halifeler başta olmak üzere bütün ashap tarafından benimsendi. Emevîler'in fetihler sayesinde yükselen refah seviyesi karşısında ashabın hayat tarzına ters düşen bir tutum içine girmeleri üzerine tâbiîn neslinin ileri gelenleri zühdü bir hayat düsturu ve kendileri için ayırıcı bir vasıf olarak gördüler. Ancak, tasavvufun dış etkilere olanca açık olmasından ve çoğu meselede itidali hoş görmeyip ifrata girdiğinden dolayı kısa zaman içinde yozlaştırıldı. Bununla birlikte neredeyse hemen hemen her konuda olduğu gibi zühd konusunda da zaman zaman sapmalar ve dinî kayıtlardan uzak düşünce ve yorumlar görülmüştür. Biz de burada konuyla ilgili tespitlerimizi sunmaya çalışacağız.

Zühd kavramının tasavvuf kaynaklarında bir çok sûfî tarafından tanımının yapıldığına ve bu tanımlarda pek çok yönden farklılıklar olduğuna daha önce işaret etmiştik. Böyle olsa da genel olarak zühde yapılan tanımlar incelendiğinde çoğunda şu konuların ön plana çıktığını görmekteyiz: Dünya-

nın terkedilmesi, dünyaya bağlanılmaınası, dünyanın malına mülküne önem verilmemesi, dünyanın ve içindekilerin sevilmemesi, Allah'tan gayri şeylere (mâsivâya) karşı olumsuz tavır alınması gibi kişiyi dünyadan ve imkânlarından uzaklaştırıcı gibi konular yer almaktadır.[546] Bu unsurlarıyla zühd tanımlarının tamamen olmasa da âdeta ruhbanlığı ve münzevîlik gibi olumsuz sayılabilecek davranışları çağrıştırdığını söylemek mümkündür. Bir de bu şekildeki tutum ve davranışlara zühd denebilir mi? Eserinde konuyu ele alan Şah Veliyyulah Dihlevî sanki bu tür tutumlara cevap mahiyetinde zühdü;

> Nefis, yeme içme ve kadın arzusuna kapılır ve bu arzu sonucu kendisine kötü bir renk siner ve cevherine nüfuz eder de eğer insan, bunu nefsinden silkelemeyi başarabilirse işte bu zühddür.

der ve bu sayılanların tamamen terkedilmesinin aslında şer'an iyi bir şey olmadığını belirtir.[547] Ayrıca bunları Kur'an, hadis ve Hz. Peygamber'in hayatıyla bağdaştırmak mümkün değildir. Çünkü Rasûlullah'ın (sa) hayatına baktığımızda onun her zaman hayatın bizzat içinde kaldığını, inziva hayatı yaşamadığını ve yaşamayı da önermediğini görmekteyiz. Ancak yine de toplum içerisinde aşırı giden ve İslam'ın ruhunu anlayamamış, dağ başlarında ibadet için inzivaya çekilmiş, cemiyetten uzaklaşan kişiler görülmüştü. Bu tabii ki makbul olmayan bir durumdu.[548] Fakat işin üzücü tarafı hiçbir eleştiri ve açıklama getirmeden günümüzde de kaleme alınan bazı eserlerde eskisinden farksız olarak bu tarz zühd tanımlarına yer verilmesi ve bu tür anlayışların sergilenmesine hâlâ devam ediliyor olmasıdır. Örneğin, bir tasavvuf terimleri sözlüğünde zühd ve zâhidle ilgili şu bilgiler verilmektedir:

546 Tasavvufun ana kaynaklarında yapılan zühdün değişik tanımları için bkz. Serrac, *el-Luma'*, s. 72-73; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb*, I,, Kelabâzî, *Taarruf*, s. 109; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi*, s. 252-53; Suhreverdî, *Avârif*, s. 370-71; Necmuddin Kubrâ, *Tasavvufî Hayat*, s. 47; Ankaravî, *Minhâcu'l-fukarâ*, s. 162.

547 Bkz. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetu'llhahi'l-bâlığa* (trc. Mehmet Erdoğan), II, 261.

548 Bkz. Abdullah Aydınlı, *Tasavvuf ve Hadis*, s. 68. Bazı tasavvuf ehlinin toplumdan uzak inziva hayatı yaşamalarıyla ilgili olarak yapılan tenkitler için bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, s. 150 vd.

Zâhid, dünyaya rağbet etmeyen, dünyadan yüz çeviren, dünyadan el etek çeken, kendini bütünüyle âhirete ve Hakk'a veren, mala, mülke, makama ve şöhrete değer vermeyen, dünya ile âhiret arasında tercih yapmak gerektiği zaman ağırlığını daima âhiretten yana koyan, dünya sevgisini gönlüne koymayan kişidir.[549]

Kavramların yeni açılımlarına işaret edilmesi daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Halbuki ilk dönem sûfîlerinden Muhâsibî (ö. 243/857), kendi zamanında zühd konusunda yapılan yanlış uygulamalara şöyle işaret eder:

Bir grup vardır ki, rıza, zühd, tevekkül, Allah sevgisi gibi şeyleri, gerçeğine uygun olmayarak ve en uygununun ne olduğunu bilmeyerek yapmaya çalışır. "Zühd yapıyorum" diyerek giyim kuşam ve yeme-içmesini azaltır; bazıları hacca azıksız çıkar, çalışmayı bırakır ve bununla tevekkülde bulunduğunu sanır; bazıları, nefsinin cenneti arzu ettiğini sanır, bazıları da Allah'ı sevdiğini iddia eder ve bu iddia ile oturur kalkar, O'nu hatırlayınca bayılır. Bu grupların hepsi Allah hakkında gafildirler.[550]

Muhâsibî burada açıkça bu yapılanların zühd olmadığını vurgulamakta ve bu yanlış uygulamaların sebeplerini de şöyle açıklamaktadır:

Kendisinin ehl-i ilimden olduğunu sananların birkısmı, vaizlerin sözlerini, zühd hadislerini, dünyayı yeren hadisleri ezberler, onların manasını anlamaz, hadisle neyin kastedildiğini bilmezler. Bunun sebebi, bunun hoşlarına gitmesi ve bunu yapmanın kendilerine hafif gelmesidir... Sanır ki, vaaz ve zühd hadislerinden ezberlediği şeylerle, dünya ehline üstün olmuşve dünyayı isteme derecesine geçmiştir, riyakar mütekebbir ve ucb sahibi değildir.[551]

Günümüzde de bu konudaki sapmalara eleştirel açıdan bakan yazarlar vardır. Mustafa Kara şöyle der:

Tasavvufî eğitimin gereği olarak tespit edilen fakr, zühd, riyâzet ve teslimiyet gibi esaslar zamanla özünü kaybederek iskelet hali-

549 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 533, 544. Ayrıca benzer tanımlar için bkz. Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, s. 60-61; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 51-52; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler*, İstanbul 1994, s. 173.
550 Muhâsibî, *er-Riâye* (trc.Şahin Filiz-Hülya Küçük), İstanbul 1998, s. 539.
551 Muhâsibî, *er-Riâye*, s. 534.

ne gelmişlerdir. (...) Unutmamak gerekir ki, esaslar kadar onların tavırları da önemlidir.[552]

Mehmet Demirci de bu konuda şu tespitlerde bulunmaktadır:

Zühd, fakr, tevekkül, kanaat, uzlet gibi kavramların, dünya hayatı ve maddeye karşı menfi bir tavır almak şeklindeki anlayışı yaygın bir kanaattir. Tasavvufi eserlerde bu şekildeki görüşü destekleyen hayli malzeme bulmak mümkündür. Kanaatimizce, ilk dönemlerden itibaren bu kavramların anlayış ve uygulanış biçiminde, içinde bulunulan sosyal durum ve çevre şartlarının etkisi büyük olmuştur.[553]

Bu tür sapmaların temeline inildiğinde bunların bazı sebeplere dayandığını görmek mümkündür.

1. Diğer konularda görüleceği üzere bazı tasavvuf ehlinin zühd konusuna bütüncül bakış açısıyla değil de, parçacı, seçici ve atomcu bakış açısıyla bakmalarıdır.[554] Örneğin bir kısım tasavvuf ehlinin Rasûlullah'ın (sa) zühd hayatını ele alırken, seçici ve parçacı davranmaları, onun hayatından bir örneği alıp bütün hayatı o istikamette yorumlamış olmaları hataya düştükleri önemli nokta olarak görülmektedir. Söz gelimi Hz. Peygamber'in çok dua ettiği, istiğfarda bulunduğu, ayakları şişinceye kadar ibadete devam ettiği, ramazanın son on gününde itikâfa girdiği doğrudur. Ama aynı Peygamberin savaş elbisesi giyip cepheye gittiği, ticaretle meşgul olduğu, dünya işlerini gördüğü, eş, dost ve insanlarla sohbet ettiği, şakalaştığı da bir vâkıadır. O, hayatın her zaman merkezinde olmuştur. Onun hayatını bir bütün olarak düşündüğümüz takdirde bundan uzlete çekilmiş bir derviş örneği çıkarmak mümkün değildir. Rasûlullah'ın hayatı bir bütündür ve bu bütün içindeki cüzlerin her birinin değeri sünnetteki miktar-

552 Mustafa Kara, "Tasavvufi Düşüncede İnsan-Dünya Münasebetleri ve Zihniyetimiz", *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Sempozyumu*, Bursa 1990, s. 164.

553 Mehmet Demirci "Zâhidlik Nedir, Dünya-Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?", s. 126.

554 İlyas Çelebi, "Zühd ve Kuruluş Dönemlerinde Kelam-Tasavvuf İlişkisi", (Tebliğ) *İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyon Toplantısı-II*, İstanbul 1998, s. 90.

ları kadardır. Hz. Peygamber'in hayatından bir cüzi davranışı esas alarak bütünü bunun üzerine bina edecek olursak, o zaman bu davranış sünnet olmaktan da, İslami olmaktan da çıkar. Rasûlullah'ın hayatından, sûfilerin iddia ettikleri tarzda dünyaya sırtını dönmüş bir zâhid örneği çıkarmak mümkün değildir.[555]

2. Zühd konusu gündeme geldiğinde çok sık olarak tekrarlanan ve mecazi manada anlaşılması gereken "bir lokma, bir hırka" anlayışıdır. Bu sözü doğru anlamak gerekir. Bu sözün anlamının hakiki olması mümkün değildir. Bu sözle kastedilen dünya ve nimetlerine karşı açgözlü ve aşırı hırslı olmamak, aksine alçak gönüllü ve mütevazi olmaktır. Dünya ve nimetlerine esir ve mahkûm olmamaktır. Sadece Allah'a kul olan başka hiçbir şeyin kulu olmaz. Bu anlayışın kökeninde aşırı ve sınırsız tüketim yoktur. Yanlış anlaşılmadığı takdirde bu anlayış, insanın çalışmasına, zengin olmasına engel değildir.[556] Aksi takdirde bu söz hakiki manada anlaşılacak olursa kabulü mümkün değildir.[557]

3. Zühd konusundaki sapmalardaki sebepler arasında yabancı din ve kültürlerin etkisinin olmadığını söylemek mümkün değildir. Genellikle müsteşrikler İslami zühd ve tasavvufa Hıristiyanlığın büyük tesiri olduğunu iddia ederler. Buna sebep olarak da Hıristiyanlığın Hz. Muhammed'in (sa) peygamberliğinden önce Arap diyarlarına bunu ektiğini,[558] birçok rahibin zühdü yayma çalışmalarını, Hz. İsâ'nın ve Hıristiyan zâhidlerin sûftan elbise giymelerini gösterirler.[559] Ayrıca ben-

555 İlyas Çelebi, "Zühd ve Kuruluş Dönemlerinde Kelam-Tasavvuf İlişkisi", s. 88.
556 Rasim Özdenören, *Müslümanca Düşünme Üzerine Denemeler*, İstanbul 1985, s. 120.
557 Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, s. 249.
558 Nicholson, *Fi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, s. 42-43.
559 Nicholson, İslam'daki zühd anlayışının kendine has olduğunu ancak az bir şekilde Hristiyanlıktan etkilendiğini ifade ederken, 'Biz tasavvufun ilk şekillerindeki oluşumunda Hristiyanlık tesiri olduğunu söylememize rağmen, İbrahim b. Edhem, Dâvûd et-Tâî, Fudayl b. İyâz ve Şakîk el-Belhî gibi son derece zâhid mutasavvıfların sözlerinde Hristiyanlık veya başka bir yabancı tesirin etkisi altına girdiklerini gösteren oldukça az şey gördüğümüzü itiraf ediyoruz.' Benzer görüşlere Goldziher de sahiptir. Bkz. Nic-

zerlik konusundaki görüşlerini zâhidlerin yaşayışı ve onların riyâzet, halvet ve ibadete ait telâkkileri ile Hz. İsâ'nın (as) sözleri, haller ve Hıristiyan rahiplerinin yaşayışı arasındaki benzerliğe dayandırdıkları görülmektedir. Bu noktada Hıristiyanlığın fakirliği ve fukaralığı zenginlere ve zenginliğe üstün tutması bahsi üzerinde de durularak, Hz. Peygamber tarafından bu yolda söylenen bütün sözlerin Hıristiyanlıktan mülhem olduğu anlatılır ve onun için İslamiyette zühd hayatının en belli başlı hususiyetlerinden olan fakirliğin Hıristiyanî bir kaynaktan alınmış olduğu iddia edilir. Böyle genelleme yapmanın mümkün olmadığını ve sakıncalı olabileceğini söyleyebiliriz. Ancak bahsedilen hususlarda bazı etkilenmelerin varlığını inkar etmek de mümkün değildir.

4. Zühd konusundaki sapmalardan biri de İslam dininin fıtrat dini olmasına rağmen, bir kısım tasavvuf ehlinin zühd konusunda insanın fıtrî duygularının dikkate almamasıdır. Dikkate alınmayan önemli fıtrî istek ve duygular olarak bazı sûfîlerin helâl olduğu şer'an sabit olan şeyleri bile yememeleri ve evlenmemeleri gösterilebilir. Marjinal olmakla birlikte bu anlayışa göre, bir insan düşünelim ki, çevresindeki canlı ve cansız olan hiçbir şeyi, yani bağını, bahçesini, evini, otomobilini, ev eşyasını, bilgisayarını, bahçesindeki gülleri, çiçekleri, eşini, çocuğunu, tarihî ve sanatsal yapıtları kısaca dünyalık olan hiçbir şeyi sevmeyecek, bu tür sevgilerden uzak yaşayacak. Acaba normal bir insan için bu mümkün müdür? İnsanın fıtratında var olan sevgi duygusunu bu şekilde yok etmek mümkün mü? Fıtratında sevgi duygusunu taşıdığına inandığımız insanın, dünyadaki varlıklara karşı hayran olmaması, onlara karşı sevgi ve ilgi duymaması insanın elinde olan bir şey değildir. Realitede bunun mümkün olmadığını düşünmek-

holson, Reynold, *Fi't-Tasavvufi'l-İslâmî ve Târihih* (trc. Ebû'l-Alâ Afîfî), Kahire 1956, s. z, 3, 47. Ayrıca bkz. A. Emin (ö. 1374/1954), *Zuhru'l-İslâm*, IV, 150, 155, 156; Ö. Rıza Doğrul, *İslâmiyetin Geliştirdiği Tasavvuf*, Ahmed Hâlis Kitabevi, 1948, s. 31-37. Nitekim Miguel Asin Palacios, Muhyiddin İbnu'l-Arabî hakkında yazmış olduğu ünlü eserinin adını L'Islam Christianise' olarak belirlemiştir. Bu eserin girişini, İslâm'da tasavvufun kaynağının Hıristiyanlık olduğunu ispata ayırmıştır. Bkz. Miguel Asin Palacios, *L'Islam Christianise'*, s. 7-22.

le beraber, saydığımız varlıkların makul ölçüde sevilmesini yasaklayan bir nas da mevcut değildir. Hz. Peygamber bunun insanın fıtratında yer aldığını şöyle ifade eder: "Âdemoğlu büyür, onunla beraber şu iki şey de büyür: Mal sevgisi ve uzun ömür (temennisi)."[560] İnsandan canlı veya cansız varlıklara karşı duyarsız ve tepkisiz davranmasını istemek ve bunu beklemek, insana haksızlık yapmak ve onun fıtratını ve duygusal yönünü hiç hesaba katmamak demektir. Örneğin bazı tasavvuf kaynaklarında çok sık tekrarlanan ve yaygın olarak geçen "varlığa sevinmemek, yokluğa yerinmemek veya elinizden çıkana üzülmemek, sahip olduğunuza da sevinmemek" şeklindeki anlayış[561] insanın fıtratındaki duygularla çelişmektedir. Hiçbir insanın, evlendiği, çocuk sahibi veya meşru yoldan bir dünya nimetine sahip olduğu zaman sevinmemesi mümkün değildir yahut kaybettiği değerlere ve varlıklara karşı üzüntü duymaması yine elinde değildir. Mesela Hz. Peygamber, oğlu İbrahim vefat ettiği zaman üzülmüş ve ağlamıştır. Neticede o da bir insandır. İnsanın, varlık ve yokluk veya altın ve taş karşısında müsavi davranarak[562] duyarsız ve tepkisiz kalması da düşünülemez. Ancak insanın, bollukta taşkınlık ve aşırılık göstermemesi, nimetin şükrünü unutmaması, yoklukta da sabır göstermesi ve isyan etmemesi gerekir. Makul ve mûtedil olan ve kendisinden beklenilen de budur.[563] Ayrıca bu bağlamda bekârlığın övülmesi ve tavsiye edilmesi nefsi tezkiye adına yiyecek ve içeceklere karşı perhizkâr davranarak nefse eza ve cefa verilmesi bu kabil düşünceden kaynaklanmaktadır. Halbuki Hz. Peygamber, ashabı ve tâbiîn, meşru ve helâl olan şeyleri tüketmişler ve bundan imtina etmemişlerdir. Yedikleri ve içtikleri maddelere baktığımızda bunların çok çeşitli olduğunu görürüz.[564] Ancak bazı sûfîler, mubahlara karşı âdeta haramdan sakınılır gibi sakınmışlardır. Özellikle ilk

560 Buhârî, Rikâk, 5.
561 Bkz. Mehmet Demirci, "Zahitlik Nedir, Dünya-Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?", s. 124-125.
562 Bkz. Hucvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, s. 100; Sülemî, *Derecâtü'l-Muâmelât*, s. 24; *Sülûkü'l-Ârifîn*, s. 128.
563 Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, s. 243-244.
564 İbnu'l-Cevzî, *Telbîs*, s. 151.

dönem tasavvuf hareketinden sonra tasavvufta bu tür yanlış yaklaşımlar yoğunluk kazanmıştır.[565]

5. Tasavvufi zühd anlayışına sahip olan kimse aşağıda üzerinde duracağımız bazı çelişkilerden kurtulamaz. Çünkü bu anlayışa göre hem dünya hayatını yaşamak hem de bu şekildeki bir anlayışla zâhidâne davranmak mümkün değildir. Hatta bu konu sûfîlerce uzun uzun tartışılmıştır. Madem ki zühd mâsivâyı terktir, bir insan hem zâhidâne davranmak hem de günlük hayatını yaşamak isterse bir çelişki içine düşmeyecek midir? Zâhidlikle yiyip içmek, halka karışmak nasıl telif edilecektir, bunların hepsi mâsivâ değil midir?[566] Yanlış zühd anlayışını değiştirmediğimiz sürece bu çelişkiler ve istifhamlar, insanların zihinlerinde yer etmeye devam edecektir. Gerçek zâhid, kazanmak, çalışmak ve üretmekten geri durmaz. Zira bütün bunlar, İslam toplumunun güç kaynakları ve dinamikleridir. İnsanı Allah'a itaat üzere takviye eder. Zekât ve nâfile olan sadakaları vermeye, Müslüman ordularını teçhiz etmeye hazırlar. Sahâbenin yaptığı gibi yapma imkânına sahip kılar.[567] Asıl zühd, haram ve şüpheli şeylerden kaçınmaktır.[568] Şüpheli şeylere düşmemek, insanların elindekilere göz dikmemektir.[569] Hz. Peygamber, hiçbir zaman

565 Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, s. 244-245.

566 Bkz Mehmet Demirci, "Zahitlik Nedir, Dünya-Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?", s. 119. Bu tür sorulara bütünüyle olumlu cevap vermek mümkün değildir. Bütün sûfîlerin bu anlayışa sahip olduklarına dair tasavvuf kaynaklarında bilgi bulmak da zordur.

567 Refik Yunus el-Mısrî, *İslâm İktisat Metodolojisi* (trc. Hüseyin Arslan), Ankara, tsz., s. 109.

568 İbrahim b. Edhem de zühdü şu kısımlara ayırır: "Zühd üç kısımdır; farz olan zühd, fazilet olan zühd ve selamet olan zühd. Farz olan zühd, haramlara karşı olan zühddür. Fazilet olan zühd, helallere karşı olan zühddür. Selamet olan zühd ise, şüphelilere karşı olan zühddür." (Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 96). Zâhidlerden Yusuf b. Esbât (ö.195/811), zühdün tarifini soran birine şöyle cevap vermiştir: "Allah'ın helal kıldığı şeylere karşı zühd sahibi olmandır. Allah'ın haram kıldığı şeylere gelince, onları şayet yaparsan, Allah seni cezalandırır. Çünkü onları terketmen zaten farzdır." (Beyhakî, *ez-Zuhdu'l-kebîr*, s. 69-70; Ebu Nuaym, *Hilye*, VIII, 237).

569 Bunlardan istenilen, bu arzuların kontrol altına alınması ve böylece semâhat vasfının gerçekleştirilmesine çalışılmasıdır. Bkz. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullahi'l-bâlığa* (trc. Mehmet Erdoğan), II, 261.

insanlara dünyayı terkedin, inzivaya çekilin, çalışmayın, fakir ve yoksul olarak yaşayın dememiştir. Kendisi de böyle bir hayatı yaşamamış, aksine böyle bir yaşantıyı arzulayanları kendi hallerine bırakmamış, kesin bir üslupla uyarmış ve fıtrata uygun hareket etmelerini istemiştir. Rasûlullah'ın (sa) şu hadisi manidardır: "İnsanlarla haşir-neşir olup ezalarına katlanan Müslüman, insanlara karışmayıp ezalarına katlanmayan Müslümandan daha hayırlıdır."[570] Dolayısıyla İslamiyet Müslümanların dünyayı terkeden, dünya hayatını ve varlığını önemsemeyen insanlar olmasını istemiyor. Onlara üreten ve tüketen insanlar olmalarını emrediyor.[571] Esas olan kişinin sahip olduğu para, mal, mülk, eşya, servet, kadın, makam ve mevki gibi dünya varlıklarının ilâhlaştırılmaması, bunların hepsinin geçici ve birer emânet olduğunun unutulmaması ve bunların kişiyi Allah yolundan alıkoymamasıdır. Aksi takdirde bütün bunlar insanın helâkine sebep olabilir. Bu, üzerinde durulması gereken ve günümüz insanı açısından problem teşkil eden bir husustur. Âyet de insanı bu noktada şöyle uyarıyor:

> *Onlar, ne ticaret ne de alış-verişin kendilerini Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekât vermekten alıkoyamadığı insanlardır. Onlar, kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir günden korkarlar.*[572]

Zühd hiçbir şekilde dünyadan el etek çekmek, dünya ile ilişkiyi kesmek, dünyayı ve nimetlerini makul ölçüde sevmemek, nefsini sıkıntıya sokmak ve ruhban hayatı yaşamak olmamalıdır. Gerçek zühd hayatının örneğini bize canlı olarak Hz. Peygamber vermiştir. Çünkü o, zühd ve cömertliğin zirvesini yaşamıştır. Kur'an ve sahih hadise uygun olan zühd anlayışının özellikleri bu saydığımız hususlar olmalıdır. Doğru zühd anlayış ve yaşayışını müşahede etmek isteyen ve kendisine örnek almak isteyen kişinin, Rasûl-i Ekrem'in (sa) zühd hayatını sahih hadislerden daha ayrıntılı incelemesi ve tetkik etmesi gerekir.[573] Ancak elinizdeki çalışmada bu, önemli

570 Tirmizî, Kıyâme, 55.
571 Celal Yeniçeri, *İslâm İktisadının Esasları*, s. 145.
572 en-Nûr 24/37.
573 Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, s. 246-247.

ölçüde yapılmış, daha sonra yapılacak çalışmalara öncülük yapamaya ve ufuk çizilmeye çalışılmıştır.

İbn Kayyım el-Cevziyye, mal mülk edinmenin zühde aykırı olmadığını verdiği tarihi bilgilerle şöyle izah eder: Zühdden maksat kişinin sahip olduğu mülkü terketmesi değildir. Süleyman (as) ve Dâvûd (as) zamanının en zâhidlerindendi. Ama onların malları, mülkleri ve hanımları vardı.[574] Nebî (sa) insanlığın en zâhid şahsiyetidir. Fakat onun dokuz hanımı vardı. Ali b. Ebî Tâlib, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr ve Osman zengin olmalarına rağmen zâhid-diler. Hasan b. Ali de zâhidlerdendi. Bununla birlikte o büyük bir servete sahipti. Abdullah b. Mübarek ve Zeyd b. Sa'd da büyük servete sahip olmasına rağmen zâhid imamlardandı..[575] Benzer hususlara İsmail Ankaravî (ö. 1041/1631) *Minhâcu'l-Fukarâ* isimli eserinde şöyle işaret etmektedir:

> Bir kimse Allah'tan gayri olan mâsivâya ait muhabbeti atarak kalbine yalnızca Allah sevgisini yerleştirmişse; o kimsenin mülkü altında ne kadar zenginlik olursa olsun, o kimseye menfi yönde zarar veremez. Zira o kimse kalbini, Allah'a bağlamıştır. Bu neviden misaller çoktur. Mesela; Hz. İbrahim'in malı mülkü çoktu ama bu mal ve mülk onun kalbini Allah'tan koparmadı. Hz. Süleyman ve evliyaullahtan nicelerinin bol serveti, tahtları ve taçları olmasına rağmen, onları Allah'a boyun eğmekten alıkoymadı ve mallar kendileriyle Allah arasına perde olmadı.[576]

Buradan anlaşılıyor ki, önemli olan ve dikkat edilmesi gereken husus dünya ve dünyadaki varlıkları putlaştırmamak, onlara taparcasına bir tutum içerisinde olmamaktır.[577]

6. Bu bağlamda tartışılan bir konu da zühdün, kula takdir edilen rızkı azaltıp azaltmayacağı meselesidir. Konu aslında kelâmî bir problemdir. Böyle olmakla birlikte Ebû Tâlib el-Mekkî konuyu eserinde irdeleyerek şunları der: Şunu bil ki

574 Hz. Süleyman Allah'a şöyle duada bulunmuştur: "*Süleyman: Rabbim! Beni bağışla; bana, benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir hükümranlık ver. Şüphesiz sen, daima bağışta bulunansın, dedi.*" (Sâd 38/35).
575 İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medaricu's-Sâlikîn*, II, 14.
576 İsmail Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukarâ*, s. 242.
577 Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, s. 247-248.

zühd, rızkı eksiltmez; fakat zühd sabrı artırır, açlık ve fakirliği devam ettirir. Bunlar da zâhid için dünyadaki mahrumiyetine, mal biriktirme ve rahata erme sevdasından uzak durmasına karşılık âhirette manevi bir rızık olur. İşte zühd bu tür rızkın vesilesi ve sebebi olmuş olur. Zâhidi dünyadan uzak tutan, zenginlikten ve genişlikten alıkoyan her şey, onun güzel bir şekilde Allah Teâlâ'dan gelecek şeyi tercih etmesi ve nazarını O'na bağlaması sebebiyle kendisi için âhirette manevi bir rızık ve yüksek derecelere çıkma sebebi olur. Bu konuda şu olay nakledilmiştir Bir bakkal bir âlime gelerek, "Ben, benden başka bakkal olmayan bir mahallede satış yapıyorum. Aynı semtte bir bakkal daha açıldı. Acaba bu, benim rızkımı eksiltir mi?" diye sorar; âlim, "Hayır, ama satışını azaltabilir." dedi. Konunun devamında şu görüşler dile getirilmektedir.

"Dünyada zühd, benim rızkımdan hiçbir şeyi eksiltmez. Bu nedenle de zenginlik, rahatlık, zevklere dalma, mal biriktirme ve nimetlerden bolca yararlanma durumunda bile insan zühd makamında olabilir. Çünkü benim yediğim, sadece benim için takdir edilen rızıktır ve ben kendi kısmetimi yemekteyim. Bu durumda bile benim için zühd makamı, tevekkül ve rıza halleri söz konusu olabilir." Bu tarz düşünen biri şöyle de diyebilir: "Gerçek zühd, servet ve dünya süslerinin içindeyken olur." O, bu tür konuşmalarla zühdü bilmeyenlere zenginliği süslemektedir. Öyle gözüküyor ki bu kimse, dini kullanarak dünya malı yemekte yahut sözü allayıp pullayıp bilmeyenlere ilim diye yutturmaktadır.

Bu gibi iddialarda bulunan kimse, gerçi dünyadan kendisine takdir edilen rızkını yemekte ve Allah Teâlâ'nın verdiği kısmetini almaktadır, fakat o bunu, dinini noksanlaştırarak ve Hak'tan uzaklaşarak, dünyaya aşırı düşkünlük ve hırs sıfatıyla yapmaktadır. Zira hırsız ve gasp edici de kendi rızıklarını yemekte ve kendi kısmetlerini almaktadır. Ama bu yaptıkları ilâhî gazaba sebep olmaktadır. Çünkü onlar bu yaptıklarını kötü olanı tercih ederek yapmaktadır. Zira Allah Teâlâ, zalimlere rızkın haramını verirken, takvâ sahiplerine de onun helâlini nasip etmektedir. Bu iki zümre arasındaki

fark; kerîm olan yüce Allah tarafından düşmanları için kötü kazâ ve bedbahtlık takdir edilmesi, dostları içinse güzel başarı ve saadet tercih edilmesidir.

Zühd sayesinde elde edilecek manevi rızkından kendini mahrum etmiş kimse, fakirlik sevgisiyle elde edilecek büyük kısmetini kaçırmıştır. Böylelikle âhiretteki en faziletli nasibini de eksiltmiştir. Çünkü dünya, âhiretin zıddıdır. Kulun dünyayı ele geçirmek için sarfettiği çabaları, kendisi için, zâhidlerin yollarında elde edilecek manevi derecelerde eksilme sebebi yapılmıştır.[578] Burada ortaya konan ifadelerin oldukça tartışmalı olduğu ve bu konularda kelâm ekolleri arasında bir homojenlikten bahsetmenin zor olduğu bilinmektedir. Mâturîdî kelâm ekolüne mensup Nesefî'ye göre, rızıklar, muttakilerin takvâsı ve günahkarların azgınlıklarından dolayı artmaz ve eksilmez.[579] Bu durumda işlenen iyi fiillerle rızık artmaz, günahlarla da eksilmez. Rızık nitelik yönüyle artma ve eksilme gösterebilir. Bu konuda inanılması gereken temel prensip yegâne rızık verenin (rezzâk-ı âlem) Allah olduğuna inanılmasıdır.[580] Tartışmanın odak noktasında bulunan manevi rızık mefhumu ise mahiyetini tam olarak açıklayamayacağımız bir kavramdır.

7. Zühd konusunda tasavvuf ehlinin bir başka hatası da, eserlerinde dayanak olarak diğer konularda olduğu gibi, zühd konusunda da çok miktarda mevzû hadise yer vermeleridir. Konuyla ilgili yapılan çalışmalar, asılsız haberlerin yoğunlukta olduğu konuların başında zühdün geldiğini göstermektedir.[581] Dolayısıyla bu tür rivayetlerin menfi etkilerinin olmaması düşünülemez. Konunun en vahim tarafı da bu konudaki hadislerin sağlam olup olmaması hususunda hiç titizlik gösterilmemiş olmasıdır.[582] Ayrıca zühd ile ilgili sa-

578 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-kulûb*, I, 261.
579 Nesefî, Ebu'l-Muîn, *Bahru'l-kelâm fî Akâidi Ehli'l-Kelâm*, Konya 1329, s. 20.
580 Abdülgaffar Aslan, *Kur'an Ekseninde Fakirlik Problemi*, Isparta 2003, s. 73, 62-73.
581 Bkz. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara 2000, s. 383-410; Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 346-370, 412.
582 Bkz. Yusuf el-Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem* (trc. Bünyamin Erul), İstanbul 1991, s. 78.

hih bazı hadisleri ön yargılı olarak ele almış olmaları ve kendi düşünce ve felsefelerine göre yorumlamaları da onların içine düştükleri başka bir hata olmaktadır.

Burada yer verdiğimiz hususlar dışında İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs* isimli eserinin ilgili bölümlerinde ele aldığımız bu tenkit noktalarını daha geniş bir şekilde yapmakta ve yapılan yanlışları delilleriyle beraber çürütmeye çalışmaktadır.[583]

Meseleye günümüzde var olan tasavvufî zümreler açısından bakıldığında günümüz tasavvuf ehlinin bu konuda görünüş itibariyle mesafe aldığını görmekteyiz. Muhittin Uysal, günümüz tasavvuf çevrelerinin yanlış zühd anlayışını fiilî olarak terkettiği tespitinde bulunarak ve bunun olumlu bir gelişme olduğunu belirterek şunları dile getirir: Altını çizeceğimiz bir husus da, "Dünyanın imarını günah gören zühd anlayışının" artık tarihte kaldığı gerçeğidir. Bunu Müslümanlara belki de dünyadaki yeni gelişmeler ve hayatın kaçınılmaz gerçekleri öğretmiştir. Sebebi her ne olursa olsun, bu yeni gelişme sevindiricidir. Konuyu Türkiye ölçeğinde düşündüğümüzde bile, artık tasavvufî cemaatlerin de ekonomik hayata fiilen ve aktif bir tarzda katılma çabasına girdiklerini sevinerek görüyoruz. (...) Günümüzde tasavvuf çevrelerinin, ekonomik alanlarda gözlediğimiz olumlu etkinlikleri; tasavvuftaki zühd ve dünya anlayışının olumlu yönde değiştiğini göstermektedir. Bu anlamdaki zihniyet değişmeleri sevindiricidir. Zira gerek Hz. Peygamber'in (sa) ashabı, gerekse onları izleyen kutlu nesillerin nezih zühd anlayışında, Hıristiyanlıkta olduğu gibi, dünyadan el etek çekme değil; Kur'an ve Rasûlullah (sa) sünneti ışığında, insanlığın dünyada gerçekleştireceği her türlü hayırlı faaliyete aktif olarak katılma, İslam'ın ve insanın aziz olması için çalışma vardır. İnsanlığa ve çevresine yardım amacıyla, dinî görevlerini de aksatmadan çalışan kişi, gerçekte dünya için değil, âhireti için çalışıyor demektir. Bizzat dünya ve malın kendisi kötü olsaydı, Hz. Peygamber'in (sa) arkadaşlarından hatırı sayılır zenginler çıkar mıydı? Daha

583 Bkz. İbnu'l-Cevzî, *Telbîsu İblîs*, s. 150-151, 182-183.

önemlisi, bu kişiler cennetle müjdelenir miydi?[584] Bu tespitler yerinde olmakla olmakla birlikte sadece kendi konumunu düşünen, muhafaza eden, alttakileri fazla dikkate almayan hatta zaman zaman sınırları bile aşıp İslami ilkeleri ayaklar altına alan bir zümrenin oluşturmasına zemin hazırlamasından korkulmalıdır.

Şunu da belirtmek gerekir ki, "İslam'ın bütünüyle bir zühd hareketi olmadığı, İslam eşittir tasavvuf formülünün yanlış olduğu bir gerçektir. Zühd İslam'ın bir yönüdür. Zâhid ve sûfîler, bu yönü görmüş ve geliştirmişlerdir."[585]

Konuya günümüz açısından bakıldığında; bütün insanlık ve özel anlamda tasavvuf Hz. Peygamber'in (sa), ashabı ve tâbiîn adı verilen ilk nesillerin, yani sâlih selefimizin zühd ve dünya anlayışına yeniden dönme ihtiyacı ile karşı karşıyadır. Bu gerçekleştiği takdirde Kur'an'ı yorumlayıp örnek bir hayat tarzı olarak pratiğe aktaran Hz. Peygamber'in (sa), bizzat eğittiği bu zihinlerin taşıdığı dinamikler; toplumları, modern insan zihninin çizdiği ufuklara da ulaştıracak, insanlığın ileri gitmesini sağlayan her yeni teknolojiyi inancının bereketiyle içselleştirme mümkün olacaktır. İlk dönemlerin nezih zühd anlayışına ulaşılabilirse, bu zihinlerin terbiye ettiği sûfî zihni ve ruhu; sadece toplumun maddi refahına değil, lüzumsuz harcamaların ve büyük israfların da ortadan kalkmasına katkı sağlayacaktır. Zira kulluk bilinci bunu gerektirir.[586]

Hasılı dayanağı Kur'an ve sahih hadis olan gerçek ve doğru zühd anlayışının İslam'da mevcut olduğunu, Müslümanların onu dünyevileşme tehlikesine karşı koruyucu bir faktör olarak telakki etmesinin ve aksini iddia etmenin de zorluğunu ve bilimsel gerçeklerle bağdaşmayacağını belirtmek durumundayız. Bunun yanında dünyaya ve eşyaya bakışımızı etki eden yanlış ve saptırılmış zühd anlayışını, oluşturduğu zihniyeti tenkit etmenin de bilimsel anlayışın bir gereği olduğunu düşünüyoruz.

584 Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 372-373.
585 Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s. 94.
586 Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 373.

SONUÇ

Din, insanla beraber var olmuş, öyle görünüyor ki, insanla beraber var olacak olan işlevsel bir kurumdur. Ancak dinin bu işlevselliğiyle birlikte yaşadığımız gezegende dini ortadan kaldırma, otorite ve etkisini azaltmayı hedefleyen, onu kılıksız ve kalıpsız bir hale getirmeye çalışan bir sürecin var olduğu ve buna da dünyevileşme dendiğini biliyoruz. İnsanlık tarihi kadar eski bir ahlaki sorun olan dünyevileşme dediğimiz bu olgu, bütünüyle bir dünya görüşü ve paradigma değişimidir ki, bu dünyevi düşünce paradigması, baş döndürücü hızıyla insanlığa yeni eserlerini takdim etmektedir.

Diğer semavî dinlerde de var olan dünyevileşme sorununa İslam'ın sunacağı modelin ayrı bir önemi olsa gerektir. İslam'ın tabiatı gereği Hıristiyanlığın geçirdiği tarihi süreci yaşamadığı için dünyevileşmeye geçit vermeyeceği düşünülse de, dünyevileşme sorununu gören Müslüman bireyin kendi dininin bir çok alanda neleri gerektirdiği konusunda çeşitli sorularla karşı karşıyadır. Şimdi cevaplandırılması gereken soru; dünyevi düşüncenin elde ettiği bütün başarılara rağmen bizim kendi değerlerimizi kullanarak hangi modeli insanlığa sunacağımızdır.

Dünyevileşme tehlikesine ve fitnesine karşı kültürümüzde yer alan tedbir bakımından merkezî bir konumda olabilecek önemli bir çare, unsur ve alternatif, doğru bir zühd anlayışını ortaya koymak gözükmektedir. İslam genel anlamda zühdü teşvik ederken, ibadet maksadıyla çalışmayı ve sosyal hayatı terk etmeyi gerekli gören ruhbanlığı ve keşiş hayatı yaşamayı tasvip etmez. Ayrıca Hz. Peygamber ve ashabının hayatında önemli bir yere sahip olan zühd, zamanla dinî yaşayışın hususi bir şekli ve tasavvufi yaşayıştaki rûhî yükselişin mertebelerinden biri olarak da kabul edilmiştir. Bu süreçte adeta farklı bir

zühd anlayışı tezahür etmiştir. Buna bağlı olarak tasavvuf ve benzeri kaynaklarda zühdün pek çok tanımı yapılmış ve bu tanımlara yer verilmiştir. Ancak yer verilen bu tanımların ortak yönünün, dünyaya ve içindekilere karşı rağbet ve iltifat etmemek, onlardan mümkün mertebe uzaklaşmak ve onları sevmemek olduğu müşahade edilmektedir. Zühd ile ilgili bu tanımların çoğunun naslara aykırı unsurlar ihtiva ettiği gerçeğini kabul etmek gerekir. Çünkü bu tür tanım ve anlayışlar, kişileri tembelliğe sürüklemekte, dünyadan el-etek çekmede etken olmaktadır. Dolayısıyla zühd ile ilgili bilgiler ve tanımlar, Kur'an ve sahih hadislerin ışığı altında tekrar gözden geçirilmesi ve on dört asırdan beri yaşayan toplumların siyasal, sosyal ve ekonomik yapılarına göre şekillenen ve toplumda belli kesimin yaşayış ve algılayış biçimine göre tanımlanan ve yorumlanan zühdün, çağımızda ve ileriki çağlardaki yapılara göre yeniden değerlendirilmesi, tanımlanıp yorumlanması gerekir. Gerçekte zühd, kişinin mala yani dünyaya sahip olmaması değil, eşyanın kişiye sahip olmaması yani dünyevi sevgi ve bağlılıkların gönülde taht kurup ahiret ve Allah düşünce ve sevgisinin yerini almaması, her türlü lüks ve israftan uzak, hoş, temiz, rahat bir şekilde Allah'a kulluk görevlerini yerine getirebilecek siyasal, sosyal ve ekonomik ortam hazırlamak için çaba harcanması; özet olarak İslam'ı, dünyadan ve toplumdan sıyrılarak değil, dünya hayatının ve toplumun içinde yaşanmaya çalışılmasıdır.

Genel anlamda zühdün doğuşuna yol açan âmilleri; ferdî, kültürel, siyasî ve dinî faktörler yanında, toplumda yükselen maddi refah seviyesine paralel olarak dünyaya karşı oluşan bir temayül ve düşkünlüğe tepki, dünya ve nimetlerine karşı rağbetsizlik ve bir uzaklaşma arzusunun oluşması, siyasi kavga ve kanlı savaşlara neden olan sosyal hadiseler ve idarecilerin suistimal, baskı ve zulümlerine karşı reaksiyon ve ictimai bozukluk, diğer din ve düşüncelerin etkisi, dinî nasslar ve konuyla ilgili bazı âyet ve hadislerin zoraki yorumlanması ve bilhassa yazılan eserlerde konuyla ilgili zayıf ve mevzu hadislere gereğinden fazla yer verilmesi gibi sebeplere bağlamak mümkündür:

İslam'ın dışındaki diğer semâvî dinlerden olan Yahudiğin zühd ve dünyaya bakışı incelendiğinde, genel olarak onların karekteristik yapısı olarak zikredilen, dünyaya bel bağlayan, dünya hakimiyeti için her şeyi mubah gören, dünya hırs ve sevgisiyle dolu materyalist anlayışı ile dünyaya ve dünya nimetlerine olumsuz bakan iki zıt anlayışın ortaya çıktığı müşahede edilmektedir. Ancak tarih boyunca Yahudiliği temsil edenler, genellikle dünyaya aşırı bağlılık gösteren ve maddeci anlayışı benimseyen kimseler olması dikkat çekicidir. Hıristiyanlığın bakışı ise, onların dünyaya karşı bakış açısında menfi ve dünyaya sırt çeviren bir homojen tutum gözükse de, biri dünyaya düşman ve ilgisiz, diğeri, kabullenici ve uzlaşıcı tutum tarihi süreçte iki farklı ve karşıt tutumun varlığını görmekteyiz. Ancak bu iki tutum zaman zaman etkisi ve ağırlığı değişse de tarih boyunca çekişme halinde olmuştur. Aslında dinlerin bilhassa semavî dinlerin özünde dünyayı terk anlayışı olmaması gerekir. Sonradan oluşan dünyayı terk gibi anlayışlar ferdi ve kültürel unsurların yanında toplumlardaki bazı dini grupların bu anlayışı seçmeleri ve devam ettirmelerin de yatmaktadır.

İslam açısından konuya bakıldığında zühdün ortaya çıkışını hazırlayan sebeplerin başında İslami öğretilerin olduğu, bunların başında da Kur'an âyetlerinin geldiği görülmektedir. Çünkü Kur'an'ı okuyan kişinin dünyayı ve lezzetlerini çirkin görme, onun zinet, nimet ve şehvetlerine kapılmama ve bunların gelip geçici olduğu ve ahiret hayatına önem vermeye dikkat çekildiğini anlar. Kur'an bu noktada bir taraftan Müslümanlara ahlaki bakımdan mesuliyet şuuru vermekte, diğer taraftan ise dünya ve âhiretle ilgili beyanlarıyla Müslümanın yaşaması ve gerçekleştirmesi gereken hayat tarzını ortaya koymaktadır Ayrıca terim anlamıyla Kur'an'da yer almayan zühd, geçici şeylere önem vermemek, âhireti dünyaya tercih etmek şeklindeki anlayışa Kur'an'da çokça yer verilmektedir. Konuyla ilgili vurgulanması gereken bir husus şudur ki, âyetlerde, bizzat dünya nimetleri, zenginlik, evlat vb. şeylerden ziyade insanın bunlarla ilişkisi sorgulanmakta, dünya hayatı daima âhiret hayatına göre değerlendirilmekte, kişinin dünya hayatı uğru-

na âhireti terk edip sorumluluktan kaçması yerilmektedir. Bu bağlamda Kur'an, insana âhireti unutturmayan, kulluk görevlerine engel olmayan, sapıklığa götürmeyen "dünya hayatını" tasvip etmekte, kötülememektedir. Hatta bunun bir güzellik olduğunu zikretmektedir. Kur'an-ı Kerim'de dünya hayatının özellikleri yanında dünyayı zemmeden, ona meyledip aşırı sevgi beslemenin, bağlanmanın yasaklandığını tavsiye eden âyetler de mevcuttur. Ama bu tavsiyelerin Kur'an'da hangi konumda geldiği önemli olmakla birlikte, bu âyetlerde kötülenen şeyin dünya veya dünyalığın kendisi değil, kullanılmasındaki niyet ve şekildir. Ayrıca Kur'an'daki dünyaya yönelik zem ve kınama, gece ve gündüzden oluşan ve kıyamet gününe kadar devam edecek olan zamana yönelik değildir. Pek çok âyette de var olan dünya ve dünya hayatı hakkında yerici ifadelerin söylenme sebepleri içerisinde insanların, ahiret hayatını dünya hayatı ile kıyas etmek, insanın ihtiras ve hırsını dizginlemek ayrıca dünyaya olan düşkünlüğünü dengelemek amacı yattığı da anlaşılmaktadır. Yoksa dünya ve nimetleri bizatihi kötülenmiş değildir. Kur'an'da dünya hayatının zemmedildiği yerler, aslında insanın dünyevileşmesi sebebiyledir. Kur'an'ın verdiği mesajlar, dünyevileşmiş bir toplumun dünya görüşüne yeni değerler ve erdemler kazandırmakdır. Kur'an'da kötülenen dünyadan maksat, maddeye olan ihtiras ve şahsi çıkardır. Buna götüren mal, mevkî, şehvet, lüks ve israf gibi tutku ve eğilimler kınanırken; manevi değerlere ve uhrevî hayata bağlılık gösterilmesi istenmiştir. Dünya, zikredilen özelliklerinin yanısıra ebedi mutluluğun da kazanıldığı yerdir. Bu yönüyle dünya insanın istifade ettiği nimetler yurdudur. Çünkü insanın bu nimetler olmadan hayatını idame ettirmesi mümkün değildir. Bundan dolayı Kur'an'da dünya nimetleri üzerinde de çokça durulmuştur. Olumlu ve olumsuz yönlerine dikkat çekilmiştir. Kur'an'ın amacı kendisine bağlananlara iki dünya mutluluğunu temin etmektir. Kur'an'da her iki hayata da gerekli önem verilmiştir. Dünya ve ahiret dengesini çok açık olarak ifade eden âyetlerin Kur'an'da bulunması, Müslümanın her iki hayatta nasip ve mutluluk istemesinin Allah'ın muradına uygun olduğunu bildirmek içindir.

Allah'ın emirlerini insanlara iletmekle vazifeli olan peygamberler zühd ölçüsü dahilinde dünya ile olan ilişkilerini sürdürmüşler, bu tarz hayatın en önde gelen ideal temsilcileri olmuşlardır. Onlardan biri ve sonuncusu olan Hz. Peygamber (sa), her hususta olduğu gibi zühd ve dünyaya bakış konusunda da bize en güzel örnekleri sunmuş, verdiği doğru ve sağlıklı zühd eğitimiyle de maddeye kul olmayan örnek bir nesil yetiştirmeyi hedeflemiştir. Bu yönüyle onun hayatı zühdle içice geçen bir hayattır. Çünkü o, hayatın her safhasında bulunmuş, ticaretle iştigal etmiş, mal-mülk sahibi olmuştur. Yine o, hayatının hiçbir safhasında maddeperest olmamış, parayı, altını, gümüşü amaç ve hedef olarak görmemiştir. Ayrıca Hz. Peygamber hayatın içinde bulunarak herkes gibi yemiş, içmiş, uyumuş, dinlenmiş ve yürümüş, evlenip çoluk çocuk sahibi olmuş, ordular sevk etmiş, savaşlar yapmış, elçiler göndermiş, elçiler kabul etmiş, dünyanın imar ve tanziminin içinde bulunmuş, hülasa deve çobanlığından peygamberliğe varıncaya kadar beşerî hayatın her safhasını yaşamıştır.

Özel ve sosyal yönü bulunan onun zühdî yaşayışı, tamamen İslamı yaşamaktan ibaretti. O bu bağlamda ashabından bazılarının, dünya ve nimetlerine tamamen yüz çevirmek suretiyle bu yola meyledenleri ve aşırlığa kaçanları menetmiş, kendisinin beşeri yönünü hatırlatmış ve uyarmış, kendi yaşam tarzının her yönüyle insanî bir hayat tarzı olduğunu göstermiştir. Yaşadığı hayat itibariyle dünya karşısında takınılması gereken tavrın nasıl olması gerektiğini göstermiştir. Bu da hem dünya nimetlerinden faydalanılacak, hem de toplumdaki vazifeleri yerine getirilecektir. Onun hayatı daima hep aynı standart içinde olmuştur. Yani O daima mütevazi, sade ve basit bir hayat sürdürmüştür. Bu sade hayatı sırf kendisi yaşamamış, aile ve yakınlarına da öğretmiş, ondan sonra gelen bazı halifeleri ve ashabı onun yolunu takip etmiştir. Müslümanlar da, dünya ve âhiret mutluluğunu Kur'an'a tâbi olmak, Hz. Peygamber'e bağlanmak, onu örnek almak, izinden ve yolundan gitmekle elde edebilir..

Ona göre insan, hayatın içinde olmak, çalışmak, helâlinden kazanmak, başkalarına yük olmamak zorundadır. Hatta dini amaçla bile olsa hayatla irtibatı kesmek, dünyadan el-etek çekmek doğru değildir. Bütün bunlardan Hz. Peygamber'in dünya hayatından kopmadığını ve hayatın içinde olduğunu anlıyoruz. Bu noktada o, dünya hayatı ile âhiret hayatının tamamen birbirinden ayrı, birbirine zıddı iki âlem olduğu kanaatinde değildir. Ayrıca yine o, birinden birini tercih edip diğerini dışlamak gerektiğine taraftar değildir. O, dünyayı âhiret için rızık elde edilecek bir tarla olarak vasıflandırmaktadır. Hz. Peygamber'in hayatından anlıyoruz ki, zühd, mal-mülk edinmemek değil, harama karışmamak ve servetin kulu kölesi olmamak demektir. Çoluk çocuğunu da başkalarına muhtaç etmemektir. Yine zühd, dünyayı ve maddeyi aşmayı, her türlü lüks ve israftan uzak bir yaşayışı, çalışmayı, hayatın içinde olmayı, dünyanın imar ve intizamı için gayret göstermektir.

Sahabenin hayatına bakıldığında onların, dünyaya karşı zâhidâne bir hayat sürdükleri dikkat çekmektedir. İster zengin veya fakir, isterse güçlü veya zayıf olsun, bazı sahâbîlerin, kendi anlayış ve temayüllerine göre dünya ve nimetlerine karşı az-çok farklı tavırlar sergilediği gözlemlenmektedir.

İslami hayatın oluşmasında büyük bir etkiye sahip olan hadislerin, geleneğimizde oluşan dindarlık üzerinde; biri doğrudan diğeri dolaylı olmak üzere iki tür etkiye sahip olduğu bilinmektedir. Dinî pratiklerle ilgili hadisler, müçtehitlerin yorumlarından sonra Müslümanların hayatlarında yerini alırlarken, zühdî, ahlaki hadisler ve zihniyet oluşturucu rivayetler doğrudan bir etkiye sahip olmuştur. Çalışmamızda yer verdiğimiz zühdle ilgili bazı hadisler, ikinci tür, yani ahlaki ve zihniyet oluşturucu rivayetlerdir. Bu tür rivayetler, asırlar boyunca Müslümanların inanışlarında etkili olmuş ve sonuçta ortaya "Müslüman bilinç" diyebileceğimiz bir anlayış, "dünya görüşü" çıkmıştır. Bu bilinci daha çok önemli ölçüde tasavvuf ehli yönlendirmiştir. Özellikle "Zühd Hadisleri"ni İslami yorumlarının temeline koyan bazı tasavvuf ehli, İslam iktisadi hayatının oluşmasında etkili olmuştur. Kendilerini İslam'ın

özünü anlamak ve yaşamakla tanımlayan sûfiler, inşa ettikleri dünyalarının temellerini bu tür hadislerle oluşturmuşlardır.

Çalışmamızda yer alan ve hadis külliyatında Hz. Peygamber'e (sa) izafe edilen zühdle ilgili hadisler; muteber kabul edilen hadis kaynaklarında yer aldığı gibi, zayıf veya mevzu rivayetlerle ilgili yazılan eserlerde de yer almaktadır. Ayrıca bu konulardaki rivayetler gerek sened ve gerek metin açısından tenkid edilmiştir. Bu tür bazı rivayetlerin kaynağı, genelde ehl-i kitaptan alınan bilgiler, o zamanki siyasi ve kültürel olayların yansımaları olarak görülmüştür. Bu şekildeki rivayetlerden yola çıkarak İslam'a göre sağlıklı bir zühd anlayışı ortaya koymanın zorluğu ortadır. Zira Hz. Peygamber'den (sa) çalışmada zikredilen rivayetler dışında, hadis külliyatında bunların zıddı sayılabilecek rivayetler de mevcuttur. Daha doğru ve sağlıklı sonuçlara ulaşmak için Kur'an'ın verileriyle birlikte Hz. Peygamber'in (sa) sahîh sünnetini bütüncül bakış açısıyla dikkate almanın daha doğru yol olacağı düşüncesindeyiz. Ayrıca bu bağlamda zühd literatüründe yer alan Kur'an ve sahîh sünnete uygun zühde dair hadislerin ön plana çıkartılması ve zayıf ve mevzû olanların ayıklanması önem arz etmektedir. İşte bu noktada bu çalışma konuyla ilgili atılmış bir adım niteliğindedir. Bilhassa zühd hadislerini ele alan daha geniş boyut ve muhtevalı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Genel hadis kitapları içinde bir bölüm olarak ele alınan zühdle ilgili hadisler, *Kitabu'z-Zühd* adıyla yapılan müstakil çalışmalarla zengin bir edebiyata dönüşmüştür. İlkleri zâhid muhaddisler tarafından tasnîf edilen ve dinî tecrübelerin intikalinde tesiri büyük olan *Kitabu'z-zuhd* olarak bilinen bu çalışmalara bakıldığında, genellikle iki konuyu ihtiva ettikleri görülür: Birincisi, Kur'an ve sünnete göre zühd ve unsurları; ikincisi, Hz. Peygamber ve ashabı ile enbiyâ ve velilerin zâhidâne hayatından örnekler. Bu bağlamda çalışmamızda zühd edebiyatı içerisinde yer alan ve tespit edebildiğimiz 92 adet zühde dair eserin tanıtımı yapılmıştır. Bazı önemli zühd kitaplarının muhtevalarında; Hz. Peygamber'in (sa) zühd

hakkında nasihati, Hz. Peygamber'in (sa) zühdle ilgili söz ve davranışları, Hz. Peygamber'in maişeti, Hz. Peygamberin ailesinin yaşantısı, yemekte zühd, giyimde zühd, dünyanın değersizliği, önemsizliği, dünyanın yerilmesi, dünyadan azla yetinme, kanaatkârlık, mal hırsının yerilmesi ve maddeperestliğin zemmedilmesi, dünyadan bela ve fitneden başka birşey kalmayacağı, dünyanın insanı saptırması, dünyada kötülüğün galip gelmesi, dünyada azla yetinme, dünyada maddi ve manevi her türlü musibet ve belalara karşı ya da sabır gerektirecek her durumda sabırlı olmak gibi belli başlı konuların yer aldığı görülmüştür. Bu tür eserler hadis külliyatı içerisinde dar kapsamlı ve neredeyse tek boyutlu muhtevaya sahip oldukları için bunlardan yola çıkarak İslam'ın bütününü kapsayan bir dünya görüşü ve hayata bakışını ortaya koymanın zorluğu ortadadır.

Zühd hadislerini İslami yorum ve anlayışlarının temeline koyduğu anlaşılan tasavvuf ehlinin, zühd açısından dünyaya karşı tavırlarına bakıldığında, temelde birbirine zıt iki görüşün olduğu görülmektedir. Birincisi, dünyayı bir bakıma eşya ve madde tarafıyla reddedenler, ikincisi sadece dünyaya ilgi (kibir, gurur, azamet ve gösteriş) tarafını reddedenler olarak tasnif edilebilir. Diğer bir ifadeyle, kudret ve irade Allah'ındır düsturundan hareketle cüz'i iradeyi kullanmayıp, olup bitenlere seyirci kalanlarla, diğer tarafta kudret ve irade madem Allah'ın emanetidir, o halde emanetin hakkı verilmelidir diyerek boş oturmayı uygun bulmayan iki zıt kutubun hayat tarzı olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bir yanda, dünya ve nimetlerini tamamen reddedip kendi nefislerine zulmederek zühd konusunda ifrata kaçan (aşırı giden) sûfiler bulunduğu gibi, diğer yanda mütedil davranan sûfiler de vardır. Mutasavvıfların hayat ve dünyaya bakışlarına yeni bir şekil kazandıran ve geniş manalar ihtiva eden yukarıda sözü edilen zühd anlayışı, zamanla çeşitli tenkid ve yorumları da beraberinde getirmiştir. Ancak, tasavvufun dış etkilere olanca açık olmasından ve çoğu meselede itidâli hoş görmeyip ifrâta girdiğinden dolayı kısa zaman içinde yozlaştırıldı. Bununla birlikte

neredeyse hemen hemen her konuda olduğu gibi zühd konusunda da zaman zaman sapmalar ve dinî kayıtlardan uzak düşünce ve yorumlar görülmüştür. Görülen sapmalar olarak, bazı tasavvuf ehlinin zühd konusuna bütüncül bakış açısıyla değil de, parçacı, seçici ve atomcu bakış açısıyla bakmaları, yabancı din ve kültürlerin etkisi, insanın fıtrî duygularının dikkate almaması gibi hususlar zikredilebilir.

Sonuç olarak İslam, ne bütünüyle bir zühd hareketi ne de İslam eşittir tasavvufi bir harekettir. Ancak İslam'ın bir yönünü oluşturan zühdî hayatın, zâhid ve sûfiler tarafından daha fazla benimsenip geliştirildiği söylenebilir. Bununla birlikte doğru bir zühd anlayışı için bütün insanlık ve özel anlamda tasavvufun, Hz. Peygamber'in (sa), ashabı ve tabiîn adı verilen ilk nesillerin, doğru ve sağlıklı zühd ve dünya anlayışına yeniden dönme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bununla eski dünyayla yeni dünya değerlerinin içselleştirme imkanı doğacaktır. Bu içselleştirmeyle eğitilmiş insan zihni ve ruhu; sadece toplumun maddi refahına değil, lüzumsuz harcamaların ve büyük israfların da ortadan kalkmasına ayrıca da ülkenin kalkınmasına katkı sağlayacaktır. Zira insan olma ve kulluk bilinci bunun böyle olduğunu teyit etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah Aydınlı, *Tasavvuf ve Hadis*, İstanbul 1988.

Abdullah b. Mubârek (ö. 181/796), *Kitâbu'z-Zuhd ve'r-rekâik (Zâhidlik ve İncelikler)*, trc. M. Adil Teymur, İstanbul 1992.

Abdullah b. Mubârek (ö. 181/796), *Kitâbu'z-Zuhd ve'r-rekâik*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut Tsz.

Abdurrezzâk, Ebûbekr es-San'ânî (ö. 211/826), *el-Musannef*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, I-XI+Fihrist, Tsz. Ysz.

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kâhire 1988.

Abdülgaffar Aslan, *Kur'an Ekseninde Fakirlik Problemi* Isparta 2003.

Aclûnî, İsmail b. Muhammed (ö. 1162/1652), *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlu'l-İlbâs amme'ştehera mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'n-Nâs*, I-II, Beyrut 1351.

Afîfî Ebu'l-Alâ, *Tasavvuf*, trc. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İstanbul 1996.

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *el-Musned*, thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş I-X+I-II Fihrist, Beyrut 1991.

Ebu Abdillah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî (ö. 241/855) *Kitâbu'l-vera'*, thk. Zeyneb İbrahim Karut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye Beyrut 1983.

Kitâbu'z-zuhd (Aslı ve tercümesi birlikte), trc. M. Emin İhsanoğlu, I-II, İstanbul 1993.

Ahmed Emîn (ö. 1374/1954), *Zuhru'l-İslâm*, I-IV, Beyru 1969.

Ahmed Ferid, *el-Bahru'r-raik fi'z-zühd ve'r-rakâik*, el-Mektebetu'l-tevfîkiyye, Ysz. Tsz.

Ahmet Coşkun, "Kur'ân-ı Kerîm'in Dünya ve Ahirete Bakışı", *EÜİFD*, sy. 4, s. 267-283, Kayseri 1987.

Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm Dini*, Ankara 1983.

Ahmet Keleş, "İslam İktisat Zihniyetinin Oluşmasında Zühd Hadislerinin Rolü", (yayımlanmamış çalışma).

Sünnet Yaşayan Hz. Muhammed, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.

Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara 2000.

Akif Köten, "Müslümanların Dünyaya Bakışlarında Hadis Diye Uydurulmuş Sözlerin Etkisi", Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Sempozyumu, Ensar Vakfı Yay., Bursa 1990, s. 55-61.

Ali Akyüz, *Saîd b. Mansûr'un Musannef'inin Yeniden İnşâsı*, İstanbul 1997

Ali Bardakoğlu, *Din, Yenileşme ve Modern Hayat,* III. Din Şurası Açış Konuşması, 26.11.2004; Tebliğler ve Konuşmalar Arşivi, diyanet.gov.tr

Ali Coşkun, "Toplumsal Düşünce Tarihinde Din Sorunu", *Bilgi ve Hikmet* (Kış 1995), Sy. 9, s. 40-47.

Ali Çelik, *Hz. Peygamber'in Hadislerinde Fitne,* İzmir 1996.

Ali el-Muttakî el-Hindî (ö. 975/1567), *Kenzu'l-Ummâl fî Suneni'l-Akvâli ve'l-Efâl* (haz. Bekrî Hayyânî, Safvet es-Sekâ), I-XVIII, Beyrut 1993.

Ali Galip Gezgin, "Kur'an Meallerinde 'Takvâ' Kelimesinin Türkçeye Çeviri Sorunu", 24-26 Nisan 2003 tarihleri arasında İzmir'de yapılan Kur'ân Mealleri Sempozyumuna sunulan tebliğ, s. 6 *Kur'an'da Sevgi,* Isparta 2003.

Ali Özcan, *Hicrî Birinci Asırda Zühd Hareketini Doğuran Âmiller,* Ankara 2000, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

Ali Yardım, *Peygamberimizin Şemâili,* Erkam Yayınları, İstanbul 1998.

Alican Tatlı, *Zühd Açısından Hadislerde Dünya,* İstanbul 1996, (yayımlanmamış doktora tezi).

Aliyyu'l-Kârî, Ali b. Muhammed el-Kârî (ö. 1014/1605), *el-Esrâru'l-Merfûa fi'l-Ahbâri'l-Mevdûa,* Thk. Muhammed Lutfî es-Sabbâğ, Beyrut 1986.

Alkame b. Mersed, *Zuhdu's-semâniyye mine't-tabiîn,* trc. Abdurrahman b. Abdülce Ferivai; Mektebetü'd-Dar, Medine 1984.

Ankaravî İsmâil (ö. 1042/1623), *Minhâcu'l-Fukarâ,* Ysz. Tsz.

Arif Erkan, *İslâmda Zühd ve Tasavvuf,* Eskin Matbaası, İstanbul 1972.

Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi,* I-IV, Matbaatu'l-Osmâniyye, İstanbul 1304-1305.

Aynî, Mahmud b. Ahmed (ö. 855/1451), *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* I-XX, Kahire 1972.

Beğavî, Ebu muhammed el-Hüseyn b. Mesud (ö. 516/1122), *Mealimü't-Tenzil,* thk. Muhammed Abdullah en-Nemr ve diğerleri, I-VIII, Riyad 1993.

Şerhu's-Sunne, thk. Zuheyr eş-Şâviş ve Şuayb el-Arnaut, I-XVI, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût 1983.

Bekir Topaloğlu, "Ahiret", *DİA,* I, 543-548.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali (ö. 458/1066); *Kitâbü'z-zuhd: (kulluğu unutmadan yaşama sanatı);* (çev. Enbiya Yıldırım), İstanbul, Hacegan, 2000.

Delâilu'n-Nubuvve ve Ma'rifetu Ahvâli Sâhibi'ş-şerî'a, thk. Abdulmu'tî Kal'a cî, I-VII, Beyrût 1985.

el-Âdâb, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût.

el-Erbeûne's-Suğrâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût.

es-Sunenu'l-Kubrâ (Kitâbu's-Suneni'l-Kebîr), thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, I-XI, Beyrut-1994.
Kitâbu'z-Zuhdi'l-Kebîr, thk. Amir Ahmed Haydar, Beyrut 1987.
Bezzâr Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Aktîkî (ö. 292/905), *el-Bahru'z-zehhâr el-ma'ruf bi musnedi Bezzâr*, Medine 1988.
Bilal Saklan, "Esed b. Mûsâ", *DİA*, XI, 367.
Buhârî, İsmail b. İbrahim (ö. 256/870), *Ahlak Hadisleri* (el-Edebu'l-Mufred), (Terceme ve Şerh: A. Fikri Yavuz), I-II, İstanbul 1979.
Sahîhu'l-Buhârî, I-VIII, İstanbul Tsz.
Burhaneddin Tatar, "Dünyevileşme", *Diyanet Aylık Dergi*, sy: 149, s. 4/13.
Bûsırî, Ahmed b. Ebî Bekir (ö. 840/1436) *Misbâhu'z-Zucâce*, Dâru'l-Cinân, Beyrût
Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara 1999.
Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk.: Abdusselâm M. Hârun, I-III, el-Mektebetu'l-Hancî, Mısır 1975.
Câmî, Abdurrahman b. Ahmed (ö. 898/1493), *Nefehâtu'l-Uns min Hazarâti'l-Kuds* (haz. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara), İstanbul 1995.
Cara De Vaux, "Dünya" *İA*, III, 664.
Celal Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Hz. Peygamber'in ve Âilesinin Geçimi" (Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'de İslâm), Beyan Yay., Editör: Vecdi Akyüz, İstanbul 1995, I, 313-363.
"Hz. Peygamber Âilesinin Gelirleri, Geçimi ve Bıraktığı Miras" (tebliğ), İSAV-Hz. Peygamber ve Âile Hayatı Sempozyumu, İlmi Neşr., İstanbul 1989.
İslâm İktisadının Esasları, Şamil Yayınevi, İstanbul 1980.
İslâm'da Devlet Bütçesi, Şâmil Yay., İstanbul 1984.
Cemal Ağırman, "Yoksullukla Mücadelede Ahlaki ve Dinî Eylem Olarak İnfâkın Rolü", *Yoksulluk Sempozyumu*, İstanbul 2003, II,
Cemal Tosun, *Din ve Kimlik*, Ankara 1993.
Cevherî, İsmâil b. Hamad, *es-Sıhâh*, I-VI, Beyrut 1983
Curcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed (ö. 812/1409), *et-Ta'rîfât*, thk. Abmun'im Hıfnî Mısır 1991.
Dârimî, Abdullah b. Abdirrahmân es-Semerkandî (ö. 255/869), *Sunenu'd-Dârimî*, thk. Fevvâz Ahmed Zemrelî, Hâlid es-Seb' el-Alemî, I-II, Beyrut-1987
Dâvudî, *Tabakâtu'l-mufessirîn*, I-II, Beyrut-Tsz.
Deylemî, Şûruveyh b. Şehredâr (ö. 509/1115), *KitâbuFirdevsi'l-Ahbâr*, Thk. Fevvâz Ahmed Zemrelî, Muhammed el-Mu'tasımbillah el-Bağdâdî, I-V, Beyrut 1987.
Dominique Vidal, "Dünyevileşme Ya da Fransa'da Dinsizlik" (çev. Adem Efe), *SDÜİFD*, Yıl: 2003/1, sy. 10, s. 131-138.

Durmuş Hocaoğlu, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, Selçuk Yayınları, İstanbul 1995.

Ebû Bekir Ahmed b. Alî b. Saîd b. İbrâhim el-Kureşî el-Emevî el-Mervezî (ö. 292/906), *Kitâbu'l-verâ'*, thk. Semir b. Emin Zahirî, Darü's-Semia, Riyad 1997.

Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed Salih b. Haccâc Mervezî (ö. 275/888), *Kitabû'l-verâ*, thk. Semir b. Emin Züheyrî, Darü's-Semia, Riyad 1997.

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), *Musnedu Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Tsz.

Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as (ö. 275/888), *Kitâbu'z-zuhd*, Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim b. Muhammed ve Ebû Bilâl Ğuneym b. Abbâs b. Ğuneym, Kahire1993.

Ebû Muhammed Ca'fer b. Muhammed b. Nusayr b. Kasım el-Bağdâdî el-Huldî, *el-Fevâid ve'z-Zuhd ve'r-Rekâik ve'l-Merâsî*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta 1989

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillah el-Esbehânî (ö. 430/1039), *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakatu'l-Asfiyâ*, I-X+Fihrist, Dâru'r-Reyhân li't-Turâs, Kahire Tsz.

Ebû Saîd İbnu'l-Arabî, Ahmed b. Muhammed b. Zeyyad, *ez-Zuhd ve sıfâtu'z-zâhidîn*, thk. Mecdî Fethi, Tanta 1988.

Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), *Kûtu'l-Kulûb*, I-II, Beyrut 1995.

Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali (ö. 307/919), *Musnedu Ebî Ya'lâ el-Mavsılî*, thk. Huseyn Selîm Esed, I-XVI, Beyrut 1989.

Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrâhim, *Kitâbu'l-harâc*, Pakistan 1987.

Ebu'l-Hasan Şemsüddin Ali b. İsmâil Sunhacî (ö. 616/1219); *Kitâbu'l-vera'*, trc. Faruk Hamade, Darü'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut 1987.

Ebu'ş-Şeyh el-Isbehânî, *Hz. Peygamber'in Edeb ve Ahlakı* (*Kitabu'l-Ahlak en-Nebî ve Âdâbuhu*), trc., Naim Erdoğan, İz Yay., İstanbul 1995.

Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî (ö. 1094/1683), *el-Kulliyât Mu'cemu fi'l-Mustalahât ve'l-Furkı'l-Lugaviyye*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısrî, Beyrut 1993.

Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, 4. bs., Isparta 2002.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942), *Hak Dini Kur'ân Dili*, I-X, İstanbul 1992.

Emrullah İşler, *Muhâsibî ve Fehmu'l-Kur'ân'ı*, Ankara 1989 (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

Enbiya Yıldırım, *Hadis Problemleri*, İstanbul 2001.

Erhan Yetik, "Hz. Peygamber'in Zühd ve Takvası", *OMÜİFD*, sy. 7, Samsun-1993, s. 127-135.

Eric Lee Ormsby, *İslam Düşüncesinde 'İlahi Adalet' Sorunu (Teodise)* (çev. Metin Özdemir), Ankara 2001.

Esed b. Mûsâ, *Kitâbu'z-Zuhd*, thk. Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî, Mektebetu'l-va'yi'l-İslâmî, Riyad 1993.
Fahruddîn er-Razî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb*, I-XXXII, Beyrut 1990.
Faruk Beşer, *İslâmda Zenginlik ve Kavramları*, İstanbul 1991.
Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, trc. Alpaslan Açıkgenç, Ankara 1987.
İslam (çev. M. Dağ, M. Aydın), Selçuk Yayınları, İstanbul 1981.
İslâmî Yenilenme Makaleler I, trc. Adil Çiftçi, Ankara 2000.
Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb (ö. 817/1414), *Sifru's-Saâde*, thk. Halil el-Meys, Beyrut 1986.
Besâir zevi't-temyîz fi Letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz, I-VI, thk. Abdulalim et-Tahavî, Beyrut Tsz.
el-Kâmûsu'l-Muhît, I-IV, Beyrut 1991.
Fuat Sezgin, *GAS*, I-IX, Leiden 1967.
Târihu't-turâsi'l-Arabî, I-V, Riyad 1982-1988.
Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (ö. 505/1111), *el-Munkızu Mine'd-Dalâl ve Tasavvufi İncelemeler*, haz. Abdülhalim Mahmud, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1990.
İhyâu Ulûmi'd-Dîn, I-V, Beyrut-1992.
Goldziher, Ignaz (ö. 1921), "İslâmiyetin İlk Zamanlarında Zühd" (çev. Hayrani Altıntaş), *AÜİFD*, Ankara 1981, sy. XXIV, s. 539-546.
Gökhan Bacık, "Dünyevileşme ve Arkaplanı", *Köprü Dergisi*- Dünyevileşmenin Farklı Boyutları, Yaz-Güz 97 [59-60. Sayı]
Gustav Mensching, *Dinî Sosyoloji* (çev. Mehmet Aydın), Tekin Kitabevi, Konya, 1994.
Gustav Pfanmüller, *Handbuch Der Islam-Literatur*, Berlin 1923.
Günay Tümer, "Brahmanizm", *DİA*, VI, 331.
Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1988.
Habil Şentürk, *İbadet Psikolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
İslâmî Hayatın Psikolojik Temelleri, Isparta 2005.
Hâkim en-Neysâbûrî, Muhammed b. Abdillah (ö 405/1014), *el-Mustedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkâdir Atâ, I-IV+Fihrist, Beyrut 1992.
Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl fi ahâdîsi'r-Rasûl*, thk. Abdurrahman Umeyra, Beyrut 1992
Hans Freyer, *Din Sosyolojisi* (çev.Turgut Kalpsüz), AÜİFak. Yay. Ankara 1962.
Hâris el-Muhâsibî, Ebû Abdillah el-Hâris b. Esed (ö. 243/857) *el-Mesâil fi'z-zuhd*, thk. Mustafa Abdulkadîr Atâ, Mektebetu't-turâsi'l-İslâmî, Kahire 1986.
el-Mekasib: el-rızku'l-helal ve hakikatü't-tevekkül alellah, trc. Muhammed Osman Haşet, Mektebetü'l-Kur'an Kahire Tsz.

er-Riâye li Hukûkillah, thk. Abdulkâdir Ahmet Ata, Beyrut Tsz.
er-Riâye li Hukûkillah, trc.Şahin Filiz-Hülya Küçük, İnsan Yay., İstanbul 1998.
Hasan el-Basrî, *ez-Zuhd*, thk. Muhammed Abdurrahîm Muhammed, Mısır Tsz.
Hasan eş-Şarkavî, *Mu'cemu Elfâzı's-Sûfiyye*, Kâhire 1992.
Hasan İbik, *Zenginlik ve Fakirlikle İlgili Hadislerin Hadis Teknikleri Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara 2001 (yayımlanmamış yüksek lisans tezi)
Hasan Kamil Yılmaz, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi*, İstanbul 1990.
Hatîb Bağdâdî, Ebûbekr Ahmed b. Ali (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, I-XIX+Fihrist, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut Tsz.
el-Müntehab min kitabi'z-zuhd ve'r-rekâik, thk. Amr Hasan Sabri, Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 2000..
Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Bustî (ö. 388/988) *el-Uzle*, thk. Adil Abdulmevcûd, Kahire 1987.
Hennâd b. es-Serî el-Kûfî (ö. 234/848), *Kitâbu'z-zuhd*, I-II, thk. Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferîvâî, Dâru'l-Hulefâ li'l-kitâbi'l-İslâmî, Kuveyt 1985.
Heysemî, Ali b. Ebîbekr (ö. 807/1404), *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbeu'l Fevâid*, I-X, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut Tsz.
Hilmi Ziya Ülken, *İslam Düşüncesi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1995.
Hucvirî, Ali b. Osman Cullâbî (ö. 470/1077), *Hakikat Bilgisi* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982.
Humeydî, Abdullah b. ez-Zubeyr (ö. 219/834), *el-Musned*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, I-II, Beyrut 1988.
Hüseyin Akyüz, *el-Câhız'ın Sünnet/Hadis Anlayışı*, Ankara, 2004 (yayımlanmamış doktora tezi).
Hüseyin Certel, *İmân ve Ahlakta Kemâlin Yolu*, İstanbul 1993.
Hüseyin K. Ece, *İslâm'ın Temel Kavramları*, İstanbul 2000.
Izutsu Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan* (çev. Süleyman Ateş), Ankara Tsz.
İbn Adî, Ebû Ahmed el-Curcânî (ö. 365/975), *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, thk. Suheyl Zekkâr, Yahya Muhtâr Gazzâvî, I-VIII, Beyrut 1988
İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. Huseyn (ö. 571/1175), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbeddîn Ebî Saîd, I-LXXX, Beyrut 1995-1998.
İbn Atıyye, Abdülhakk, *el-Muharrarü'l-Vecîz*, Dûhâ, 1984.
İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen (ö. 321/933), *Kitâbu Cemhereti'l-Luga*, I-III, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 1.Baskı, Beyrut 1987.

İbn Ebî Âsım, *Kitâbu'z-zuhd*, thk. Abdulalî Abdulhamîd el-A'zamî el-Ezherî, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut 1985.

İbn Ebî Hâtim, Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/939), *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Dâru'l-Kutubi'l İlmiyye-Beyrut (1952 Haydarâbâd baskısından ofset)
İlelu'l-Hadîs, I-II+Fihrist, Beyrut 1985.

İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *el-Musannef fi'l-Ehâdîsi ve'l-Asâr*, thk. Saîd Muhammed el-Lehhâm, I-IX, Beyrut 1989.

İbn Ebi'd-Dunyâ, Ebûbekr Abdullah b. Muhammed (ö. 281/894), *Kitâbu zemmi'd-dunyâ*, thk. M. Abdulkadîr Ahmed Atâ, Beyrut 1993.
Kitâbu'z-zuhd; thk. Yasin Muhammed Sevvas, Daru İbn Kesir, Dımaşk 1999.
et-Tevekkül alallah azze ve celle thk. Ebu Süleyman Casim el-Devseri, Dâru'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut 1987.

İbn Fûrek, Ebû Bekr (ö. 406/1015), *Kitâbu'l-İbâne an Turukı'l-Kâsidîn ve'l-Keşf an Menâhici's-Sâlikîn Ve't-Teveffur ilâ İbâdeti Rabbi'l-âlemîn*, thk. Ahmet Yıldırım-Abdülgaffar Aslan, Isparta 2003.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali (ö. 852/1448), *el-Metâlibu'l-Aliyye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniye*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, I-IV, Dâru'l-Bâz, Ysz.-Tsz.
Fethu'l-Bârî bi şerhi'l-Buhârî, Kahire 1988.
Tehzîbu't-Tehzîb, haz. Mustafa Abdülkadir Atâ, I-XII, Beyrut 1994.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (ö. 808/1405), *Mukaddime* (çev. Zakir Kadiri Ugan), I-III, İstanbul 1986.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zahirî el-Endelûsî (ö. 456/1064), *Risâle fî müdâvâti'n-nüfûs ve tehzibü'l-ahlak ve'z-zühd,thk.* İhsan Abbas, Müessesetü'l-Arabiyyeti'd-Dira, Beyrut 1987. 1. c. (321-415 s.)

İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillah Muhammed b. Ebîbekr (ö. 751/1350), *Zâdu'l-Meâd*, I-V, trc. Muzaffer Can, Cantaş Yayınları, İstanbul 1989.
el-Fevâıd, Beyrut 1986.
el-Menâru'l-Munîf fi's-Sahîhi ve'd-Daîf, thk. Abdulfettah Ebû Gudde, Mektebetu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Beyrut Tsz.
Medâricu's-sâlikîn, I-III, Beyrut Tsz.
Medâricu's-sâlikîn (Kur'ânî Tasavvufun Esasları), trc. Heyet, I-III, İstanbul 1991.
Sabredenler ve Şükredenler, trc. Zeynelabidin Tatlıoğlu, İnsan Yayınları, İstanbul 2001.

İbn Kesîr, *Şemailü'r-Rasûl*, trc. Naim Erdoğan, Temel Neş. İstanbul 1983.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed ed-Dineverî (ö. 276/889), *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs (Hadis Müdâfaası)*, trc. M. Hayri Kırbaşoğlu, İstanbul 1989.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 275/888), *Sunenu İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, I-II+Fihrist, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut Tsz.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem el-Mısrî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut Tsz.

Muhtasar Târihu Dimeşk, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1985.

İbn Receb Abdurrahmân b. Şihabüddin el-Hanbelî, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, thk. Şuayb el-Arnavut-İbrâhim Bâcis, I-II, Beyrut 2002.

Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem (Veciz Hadislerle İlim ve Hikmet), trc. Ali Kaya, I-II, Yayımlanmadı.

İbn Sa'd, Muhammed (ö. 230/844), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ (Kitâbu Tabakati'l-Kebîr)*, I-VIII+Fihrist, Dâru Sâdır, Beyrut Tsz.

İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim (ö. 728/1328), *et-Tevekkül alallah ve'l-ahz bi'l-esbâb*, haz. Ebü'l-Mecd Harek, Kahire, ed-Darü'l-Mısriyyeti'l-Lubnanî 1992.

Mecmû'u Fetâvâ Şeyhi'l-İslâm Ahmed b. Teymiyye, Tertib Abdurrahman bin Muhammed el-Asımî I-XXXVI,I Riyad 1991.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman (ö. 597/1201), *Kitabü'l-hedâik fi ilmi'l-hadîs ve'z-zühdiyyât*; trc. Mustafa Sebka, Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988. 3 c. (568, 580, 592 s.)

Telbîsu İblîs, Beyrut 1992.

Kitâbu'l-Mevzûât, I-III, Beyrut 1983.

İbnu'l-Esîr, *Câmiu'l-usûl fi ehâdisi'r-Rasûl*, thk. Abdulkadir Arnaut, I-XI, Beyrut 1983.

el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi, trc., Heyet, Bahar Yay., İstanbul 1985.

Muhibbuddin Muhammed el-Cezerî (ö. 606/1209), *en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, I-VI, thk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Dâru İhyai't-Turasi'l-'Arabiyye, Beyrut 1979.

Usdu'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe, I-VI, Beyrut 1989.

İbnu'l-Imâd, Abdulhayy b. Ahmed, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, I-X, Beyrut 1986.

İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ya'kûb el-Varrâk, *el-Fihrist* (Ta'lik: İbrahim Ramazan), Beyrut 1994.

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l Ferec Abdurrahman (ö. 597/1201), *el-İlelu'l-Mutenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye*, thk. İrşâdu'l-Hak el-Eserî, I-II, Beyrut 1983.

Kitâbu'l-Mevzûât, I-III, Beyrut.1983.

İbrahim Canan, "Ebû Hâtim er-Râzî", *DİA*, X, 150-151
"Enes b. Mâlik", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 234-35.
Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi, I-XVII, Ankara 1988.
İlhami Güler, *Politik Teoloji Yazıları*, Ankara 2002.
İlyas Çelebi, "Zühd ve Kuruluş Dönemlerinde Kelam-Tasavvuf İlişkisi", (Tebliğ) İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Eğitim-Öğretim Meseleleri Koordinasyon Toplantısı-II, *MÜİFV. Yay.*, İstanbul 1998.
İsmâîl Hakkı Bursevî (ö. 1137/1728), *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*, I-X, Beyrut 1985.
İsmail L. Çakan, "Atiyye el-Avfî", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 62-63.
Müslümanca Yaşamak, 4. Baskı İstanbul 2003.
Hediyyetu'l-ârifîn, I-II, Tahran 1967.
İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dinî ve Ahlaki Kavramlar*, trc. Selahattin Ayaz, Pınar Yayınları, II. Baskı, İstanbul 1991.
Kâdî İyâd, *Şifâ-i Şerîf* (Terc. Suat Cebeci), Rehber Yayıncılık, Ankara 1992.
Kadis Özköse, "Zühd ve Sûfîlerin Zühde Yükledikleri Anlam", *CÜİFD*, Sıvas 2002, C: VI, sy. 1, s. 176-177;
Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercümesi ve Şerhi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1975.
Kâşânî, Abdurrezzâk (ö. 730/1330), *Mu'cemu Istılâhâti's-Sûfiyye*, thk.Abdulâl Şahin, Kahire 1992.
Katib Çelebi (Hacı Halife), *Keşfu'z-zunûn*, I-II, İstanbul 1941
Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshak (ö. 380/990), *et-Ta'arruf li Mezhebi Ehli't-tasavvuf* (ta'lik ve tahric: Ahmed Şemseddin), Beyrut 1993.
Kemal Sandıkçı, "Hz. Peygamber'in Dünya hayatına Bakışı" (Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu, Bursa, 16-17 Haziran 1990), s. 63-77
Kettânî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ca'fer (ö. 1346/1927), *er-Risâletu'l-mustatrefe*, İstanbul 1986.
et-Terâtîbu'l-İdariyye (çev. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1990.
Hadis Letaratürü (çev. Yusuf Özbek), İstanbul 1994.
Kitabı Mukaddes, İstanbul-1995.
Kudâî, *Musnedu'ş-Şihâb*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût.
Kurtubî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed (ö. 671/1273), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kurân*, I-XXII, Tsz.-Ysz.
ez-Zühd, thk. Mecdi es-Seyyid İbrahim, Mektebetü's-Sahabe, Tanta 1988.
Kuşeyrî, Abdulkerîm b. Havâzin (ö. 465/1073), *Kuşeyri Risâlesi* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul 1981.

Leknevî, Ebu'l Hasenât Abdulhay (ö. 1304/1887), *İkâmetu'l-hucce alâ enne'l-iksâr fi't-ta'abud leyse bi bid'a* (nşr. Ebû Gudde), Haleb 1990.

Leslie Lipson, *Uygarlığın Ahlaki Bunalımları (Manevi Erime mi Yoksa İlerle mi?)* (çev. Jale Çam Yeşiltaş), İş Banaksı Yayınları, İstanbul 2000.

M. Emin Özafşar "Rivâyet İlimlerinde Eser Karizması ve Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'i", *AÜİFD*, c. XXXIX, Ankara 1999, s. 287-356.

M. Fuad Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-mufehres li elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul 1982.

M. Hayri Kırbaşoğlu, *İslam Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara 1999.

Sünnetten Çağa Elli İki Mesaj, Ankara 2005

M. Saffet Sarıkaya, *XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnamelere Göre Dinî İnanç Motifleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

M. Saîd Hatiboğlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadîs Tenkîdinin Doğuşu*, Ankara 1962, yayımlanmamış doktora tezi

M. Yaşar Kandamir, "Ebû Davud", *DİA*, X, 119-121

"Ebû Zur'a er-Râzî", *DİA*, X, 274-75

"Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 75-80.

Mahir İz, *Tasavvuf*, İstanbul 1990.

Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye (İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku)*, trc., Ali Şafak, Bedir Yay., İstanbul, 1976.

Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Rûhu* (çev. Zeynep Aruoba), İstanbul, 1997.

Mehmet Aydın, *Din Fenomeni*, Konya 1993.

Mehmet Demirci "Zâhidlik Nedir, Dünya-Ahiret Dengesi Nasıl Kurulur?", *DEİFD*, İzmir 1987, sy. IV, s. 105-126.

Mehmet Pacacı, *Kutsal Kitaplarda Ölümötesi*, Ankara 2001.

Mevlânâ, *Mesnevî* (çev. Veled İzbudak), I-VI, İstanbul-1991.

Mevsılî, Abdullah b.Mahmud, *el-İhtiyar*, İstanbul 1980.

Mıguel Asin Palacıos, *L'İslam christıanise Etude sur le Soufisme d' İbn Arabî de Murcie*, Paris 1982.

Mircae Eliade, *The Encyclopedia of Religion*, Newyork 1983-1987.

Mizzî, Ebu'l-Haccâc Yûsuf b. Zekî (ö. 742/1341) *Tuhfetu'l-Eşrâf*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrût.

Mubârekfûrî, Ebu'l Ulâ Muhammed (ö. 1353/1934), *Tuhfetu'l-Ahvezî bi Şerhi Câmii't-Tirmizî*, I-X, Beyrut 1990

Muhammed Ebû Zehra, *Son Peygamber Hazreti Muhammed*, trc. Mehmet Keskin, I-III, İstanbul 1997.

Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, trc. M. Sait Mutlu, Salih Tuğ, Yağmur Yayınları, 1965.

İslâma Giriş (çev. Kemal Kuşçu), Ankara 1965.

Muhammed Kutup, *Peygamber'den İktibaslar* (çev. Akif Nuri), İstanbul 1980.
Muhammed Necmüddîn el-Kürdî, *Şer'î Ölçü Birimleri ve Fıkhî Hükümleri*, trc. İbrahim Tüfekçi, Buruc Yay., İstanbul 1996.
Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Konya 2001.
Munâvî, Muhammed Abdurraûf (ö. 1031/1622), *Feyzu'l-Kadîr*, I-VI, Dâru'l Fikr, Beyrut Tsz.
Mustafa Armağan, *Gelenek ve Modernlik Arasında*, İstanbul 1998.
Mustafa Kara "Ca'fer el-Huldî" *DİA*, VI, 551.
"Bişr el-Hafî", *DİA*, VI, 221-222.
"Ruhbanlık ve Din Adamı", *Nesil*, Nisan 1978, c. II, sy. 7, s. 26-28.
"Tasavvufî Düşüncede İnsan-Dünya Münasebetleri ve Zihniyetimiz" (Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu, Bursa, 16-17 Haziran 1990), s. 157-165
Tasavuf ve Tarikatlar Târihi, İstanbul 1985.
Mustafa Özcan, "Pratik ve Sosyal Ateizm", *Yeni Asya Gazetesi*, 14.03.2005.
Müslim, Ebu'l Huseyn el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî I-IV+Fihrist Beyrut-1983
Necdet Subaşı, "Yoksulluğun Muğlak Dinselliği", *Yoksulluk Sempozyumu*, Deniz Feneri Derneği, İstanbul 2003, II, 262-279.
Necmuddin Kübrâ, *Tasavvufi Hayat* (Usûlu Aşere, Risâli İle'l-Hâim, Fevâihu'l-Cemâl tercümesi) haz. Mustafa Kara, İstanbul 1980.
Nedvî, Seyyid Süleyman, *Hz. Muhammed Hakkında Konferanslar*, trc. Osman Keskioğlu, Ankara Tsz.
Nesâî, Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), *Sunenu'n-Nesâî*, Thk. Mektebu Tahkîki't-Turâsi'l-Arabî, I-VIII+Fihrist, Beyrut 1992.
Nesefî, Ebu'l-Muîn, *Bahru'l-kelâm fi Akâidi Ehli'l-Kelâm*, Konya 1329.
Nevzat Aşık, *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutum ve Tavrı*, İzmir 1996.
Nicholson, Reynold, *Fi't-Tasavvufi'l-İslâmî ve Târihih*, trc. Ebû'l-Alâ Afîfî, Lecnetu't-Te'lîf ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire 1956.
Nuray Mert, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış*, İstanbul 1994.
Nuri Topaloğlu, "Beyhakî Hayatı, Eserleri ve Şahsiyeti", *İzmirİFD*, İzmir 1983, I, 333-347.
Osman Güner, "Geleneksel İslam Düşüncesinde Fakirlik Söylemi:-Fakirlik Erdem mi, Esaret mi?", *Yoksulluk Sempozyumu*, Deniz Feneri Derneği, İstanbul 2003, II, 251-261.
Osman Pazarlı, *Din Psikolojisi*, İstanbul 1982.
Ö. Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-muellifîn*, I-XIV, Beyrut Tsz.
Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği* (çev. Ali Coşkun), İstanbul 1993.

Râğib el-İsfehânî,, Hüseyn b. Muhammed (ö. 502/1108), *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986.
Ramazan Altıntaş, "İtikadi Açıdan İbnü'l-Cevzî'nin Tasavvufa Yaklaşımı", *Tasavvuf (ilmi ve akademik araştırma dergisi)* 3, (7), Ankara 2001, s. 117-143.
Din ve Sekülerleşme, İstanbul 2005.
Ramazan Boyacıoğlu, "Hz. Muhammed'in Hastalığı Sırasında Hz. Ömer'in Tavrı ve Halife Seçimi", *CÜİFD*,Sıvas 2002, c.: 6, sy.: 1, s. 85-92
Rasim Özdenören, *Müslümanca Düşünme Üzerine Denemeler*, İnsan Yay., İstanbul 1985.
Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 122-124
Redhouse English, *Turkish Dicdionary*, Redhouse Yayınları, İstanbul 1974.
Refik Yunus el-Mısrî, *İslâm İktisat Metodolojisi*, trc. Hüseyin Arslan, Bileşik Yay., Tsz.
Reşat Öngören, "İbrahim b. Edhem," *DİA*, İstanbul 2000, TDXXI, 293
Roger Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 1990.
S. Nakib. Attas, *İslâm, Sekülarizm ve Geleceğin Felsefesi* (çev. Mahmut Erol Kılıç), İstanbul 1995
Sabri F. Ülgener, *Darlık Buhranları ve İslâm İktisat Siyaset*, Mayaş Yayınları, Ankara 1984.
Dünü ve Bugünü ile Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, İstanbul 1981.
İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, İstanbul 1991.
Sabri Orman, *Gazzâlî'nin İktisat Felsefesi*, İstanbul 1984.
Sadık Kılıç, *Fıtratın Dirilişi*, İstanbul 1991.
Saffet Sancaklı, *Hadislerde Fakirlik ve Zenginlik Problemi*, İstanbul 2004.
Sağânî, el-Hasan b. Muhammed (ö. 650/1252), *Mevzûâtu's-Sağânî*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Beyrut 1985.
Salahaddin Polat, "Hadislerle Rasûlullah'ın Ahlakından Örnekler", *Diyanet Dergisi*, c. XVI, sy. 5, Ankara 1977, s. 268-271.
"Zühd", *İslâmî Kavramlar*, Ankara 1997
Sarı Abdullah, *Semerâtu'l-Fuâd*, trc. Yakup Kenan Necefzade, Ysz. 1967.
Sehâvî, Ebu'l Hayr Muhammed b.Abdirrahman (ö. 902/1496), *el-Makâsidu'l-Hasene fi Beyâni Kesîrin mine'l-Ehâdîsi'l-Muştehira ale'l-Elsine*, Thk. Muhammed Osman el-Hist, Beyrut 1985.
Fethu'l-Muğîs bi Şerhi Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-Irâkî, thk. Ali Huseyn Ali, I-IV, Dâru'l-İmâm et-Taberî, Ysz.1992.
Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler*, MÜİFV Yay., İstanbul 1994.

Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (ö. 490/1097), *el-Mebsut*, XXX, Mısır 1324.

Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî (ö. 378/988), *el-Luma'*, thk. Abdulhalim Mahmud-Taha Abdulbâkî Surûr, Kahire 1960.

Suad el-Hakîm, *el-Mu'cemu's-sûfi*, Beyrut 1981.

Suhreverdî, *Avârif* (trc. Dilâver Selvi), İstanbul 1995.

Suhreverdî, *Avârif* (trc. Hasan Kâmil Yılmaz-İrfan Gündüz), İstanbul 1990.

Suhreverdî, Ömer b. Muhammed (ö. 632/1234), *Avârifu'l-Maârif*, İhyâ'nın beşinci cildinde, Beyrut 1992.

Sulemî, Ebû Abdirrahman Muhammed b. el-Huseyn (ö. 412/1021) *Tabakâtu's-Sûfiyye*, Haleb 1986.

Derecâtu'l-Muâmelât (*İşlemlerin Dereceleri*, Sülemî'nin Risaleleri İçinde. trc: Süleyman Ateş), Ankara 1981.

Kitâbu'l-Mukaddime fi't-Tasavvuf (Sülemî'nin Risaleleri İçinde. trc: Süleyman Ateş), Ankara 1981.

Sülûkü'l-Ârifin (Ariflerin Sülûkü Meselesi Sülemî'nin Risaleleri İçinde. trc: Süleyman Ateş), Ankara 1981.

Tis'a kütüb fi usuli't-tasavvuf ve'z-zuhd, thk. Süleyman İbrahim Ateş, Ysz. 1993.

Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebîbekr (911/1505), *Tabakâtu'l-huffâz*, Beyrut, 1983.

Erbaune hadisen fi kavaidi'l-ahkami'ş-şer'iyye ve fezailü'l-a'mal ve'z-zühd, thk. Ahmed Bezre, Ali Rıza Abdullah, Dımaşk, Darü'l-Me'mun Li't-Türas, 1986.

Tedrîbu'r-Râvî fi Şerhi Takrîbu'n-Nevevî, thk. İzzet Ali Atiyye-Musa Muhammed Ali, I-II, Kahire Tsz.

Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, İstanbul 1992.

Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler Sözlüğü*, Akçağ Yay. 6. Baskı, İstanbul 1996.

Süleyman Uladağ-Selçuk Eraydın, "Erbaîn", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 270.

Süleyman Uludağ, "Dünya", *DİA*, İstanbul 1994, X, 22-23.

Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1991.

Şâh Veliyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762), *Hüccetu'llhahi'l-bâliğa*, I-II, trc. Mehmet Erdoğan, İst.

Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim b. Musa (ö. 790/1388), I-IV, *el-Muvâfakât*, trc. M. Erdoğan, İz Yay., İstanbul 1990.

Şerafettin Gölcük, *Kur'ân'da İnsanın Değeri*, Pınar Yay.,İstanbul 1983.

Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Ankara 1969.

Şevkânî, Muhammed bin Ali (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr el-Câmiu beyne Fenneyi'r-Rivâyeti ve'd-Dirâyeti min İlmi't-Tefsir*, I-V+Fihrist, Beyrut 1992.

Neylu'l-Evtar şerhu Munteka'l-Ahbâr, I-VIII, Beyrut Tsz.
Şibli, Mevlânâ; Doğrul, Ö. Rıza, *Asr-ı Saadet* (İslam Tarihi) (Sad. O. Zeki Mollamehmedoğlu), I-V, İstanbul 1977
Şükrü Nişancı, *Osmanlı İktisat Zihniyeti*, Okumuş Adam Yayınları, İstanbul 2002.
Taberânî, Suleyman bin Ahmed (ö. 360/971), *el-Mu'cemu's-Sağîr*, I-II, Beyrut Tsz.
el-Mu'cemu'l-Evsat, thk. Mahmud et-Tahhân, I-XI, Riyad 1995
el-Mu'cemu'l-Kebîr, thk. Hamdî Abdulmecîd es-Silefî, I-XXV (arada bazı ciltler henüz bulunmuş değil), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut Tsz.
Taberi, Ebû Ca'fer (ö. 310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l Kuran*, I-XXX, Beyrut 1988.
Talat Koçyigit, *Hadis Tarihi*, Ankara 1997.
Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali (ö. 1172/1758), *Kitâbu Keşşâfi Istılâhâti'l-Funûn*, I-III, Dâru Sâdır, Beyrut Tsz.
Tirmizî, Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, I-V Beyrut 1987.
Tor Andrae, *Islamısche Mystıker*, Stuttgart, 1960
Turgay Üçal, Malcolm Derek, *Hıristiyan Ahlakı*, Ön Asya Basım Yayım, İstanbul 2000.
Ukaylî, Muhammed b. Amr (ö. 322/934), *Kitâbu'd-Duafâi'l-Kebîr*, thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî, I-IV, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut Tsz.
Ünal Yerlikaya, "Merfû Hadisler Bağlamında Başlıca Zühd Eserlerinin Muhteva Karşılaştırması" Isparta 2004, (basılmamış seminer çalışması)
Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.
Vejdi Bilgin, "Dinlerin "Yoksulluğu" Algılayışı Üzerine Bir İnceleme", *Yoksulluk Sempozyumu*, Deniz Feneri Derneği, İstanbul 2003, II, 222-237.
Vekî' b. el-Cerrâh, *Kitâbu'z-Zuhd*, thk. Abdurrahman b. Abdilcebbâr el-Ferîvâî, Mektebetu'd-dâr, Medine 1984.
William H. Swatos-Kevin J. Christiano, *"Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni"*, Sekülerizm Sorgulanıyor: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği (ed. Ali Köse) içinde, İstanbul: Ufuk Kitapları 2002, s. 95-121.
www.kutubhane.isam.org.tr
Y. Nuri Öztürk, "Zühd", *İA*, XIII, 638-639
Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar, İstanbul 1988.
Tasavvufun Ruhu ve Tarikatler, Sidre Yay., Bursa 1988.
Yunus Ekin, "İslam'da, Dünya-Ahiret Dengesi Açısından İnfakın Önemi", *Yeni Ümit Dergisi*, Sayı: 61, Temmuz-Ağustos-Eylül 2003, www.yeniumit.com

Yunus Vehbi Yavuz, *Çalışma Hayatı ve İslâm*, Tuğra Neşriyat, İstanbul 1992.
Yusuf Abdurrahman el-Maraşlî, *Fihrisu ehâdisi kitabi'z-zühd Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî Ahmed b. Hanbel*, Dâru'n-Nuri'l-İslâmî, Beyrut 1988.
İlmu fihristi'l-hadîs, Beyrut 1986.
Yusuf el-Kardâvî, *Sünneti Anlamada Yöntem*, trc.Bünyamin Erul, Rey Yay., İstanbul 1991.
Fakirlik Problemi Karşısında İslam, trc. Abdülvehhap Öztürk, Ankara Tsz.
Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Huseynî (ö. 1205/1790), *Tâcu'l-Arûs min Cevheri'l-Kâmûs*, thk. İbrahim et-Terezî, I-XXV, Beyrut 1965'den ofset
Zehebî, Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1374), *Tezkiretu'l-Huffâz*, Ebû Abdillah Muhammed, I-IV+Zeyl, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut Tsz.
Mîzânu'l-İ'tidal fi Nakdi'r-Ricâl, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Dâru'l-Fikr, Beyrut Tsz.
Siyeru A'lami'n-nubelâ, I-XXV, Beyrut 1983
Zekî Mubârek, *et-Tasavvufu'l-İslâmî fi'l-edeb ve'l-ahlak*, I-II, Beyrut Tsz.

DİZİN

A
Abdullah b. Ahmed 198
Abdullah b. Mübârek 142, 167, 175, 192, 243
Abdurrahman Abdulcebbâr el-Ferîvâî 202
Abdurrahman Umeyra 29
Hz. Âdem 109
Afîfî 46, 49, 249
Ahd-i Atîk 93
âhiret 18, 70, 93, 175, 235
ahlaki 51, 106
Ahmed b. Hanbel 30, 39, 118, 120, 161, 173, 174, 176, 177, 182, 189, 197, 198, 199, 201
Ahmed Ferid 42, 193
Hz. Âişe 119, 122
Ali Galip Gezgin 30, 31, 32
Hz. Ali 122
Ali Yardım 112, 113, 128, 130, 131
Alkame b. Mersed 209
Almanca 30
Âmir Ahmed Haydar 193, 196, 197, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216
Amr b. Vâkıd 160
Anadolu 109
Ankaravî 33, 232, 239, 245, 253
Arapça 33
Araplar 73, 175
arz 151
Atiyye el-Avfî 56

B
Batılı 12
Belh 50
Beyhakî 30, 40, 41, 43, 44, 142, 143, 155, 156, 158, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 173, 176, 177, 178, 182, 214
bidat 26, 29
Budizm 51
buğday 116
Buhârî 28, 77, 78, 88, 90, 91, 102, 110, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 130, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 143, 145, 146, 147, 150, 155, 156, 159, 169, 176, 182, 218, 242, 250

C-Ç
Câhiliye 148
Cebrâil 135
cennet 131, 157
cimrilik 137
cizye 126
cömertlik 137
çiftçi 109
çobanlık 109

D
Dârimî 27, 114, 146, 182, 218
değirmenci 109
demirci 109
dünya 8, 26, 87, 91, 93, 115, 131, 151, 165, 175, 183, 192, 232, 235
dünya görüşü 183
dünyevileşme 106

E
Eb 234
Ebû Dâvud 206

Ebû Hâzim 41
Ebû Hureyre 119, 165
Ebû İdris el-Havlânî 39, 160
Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî 196
Ebû Leheb 90
Ebû Müslim el-Havlanî 39
Ebû Tâlib el-Mekkî 33, 34, 35, 41, 43, 48, 73, 74, 83, 97, 101, 116, 121, 136, 137, 141, 154, 155, 156, 157, 158, 234, 235, 238, 245, 255
Ebû Zer 39, 160
eğlence 70, 81, 83
ekonomik 64
Emevîler 232
Enes b. Mâlik 55, 120
Esed b. Mûsâ 195, 196
et 27, 28, 29, 31, 33, 35, 39, 46, 55, 56, 73, 82, 86, 87, 88, 89, 91, 105, 110, 116, 118, 119, 120, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 135, 136, 137, 148, 156, 168, 169, 198, 207, 216, 240, 241, 248
evlat 42, 91

F
fakir 183
fakirlik 8, 45, 52, 57, 71, 112, 115, 123, 129, 132, 133, 181, 183, 187, 248, 250, 251, 252, 253, 255
fakr 33
fey 126
Fîrûzâbâdî 28, 179
Fuat Sezgin 192, 193, 195, 196, 201, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211
Fudayl b. İyâz 248
Fukaha 172

G
ganimet 124
Gazzâlî 35, 99, 235, 236, 237, 238
gemici 109
Goldziher 179, 248
Greko-Romen 18
günah 183

H
Haccâc 206
halvet 114
Hâris el-Muhâsibî 203
Hasan-ı Basrî 170
Hatîb el-Bağdâdî 173, 215
hayvan 73
hevâ 29
Hıristiyanlık 18, 51
Hilmi Ziya Ülken 34, 52, 53
hurma 90, 119

İ
İbn Abbâs 27
İbn Ebi'd-Dünyâ 165, 206, 207
İbn Haldûn 47, 54, 68
İbn Hazm 214
İbn Kayyim el-Cevziyye 32, 92, 127, 131
İbn Kuteybe 125
İbn Mâce 28, 39, 78, 102, 109, 110, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 125, 127, 131, 135, 136, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 148, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 174, 177, 182, 183, 219, 242
İbn Receb el-Hanbelî 44, 70, 71, 73, 87, 110, 142, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 171, 172, 175
İbn Teymiyye 42, 197, 216, 242
İbnu'l-Cevzî 178, 191, 215, 219,

241, 242
İbnu'l-Esîr 35, 94, 127
İbnu'n-Nedîm 192, 194, 196, 197, 204, 207, 209, 212, 219
İbrahim b. Edhem 50, 248, 251
ilâhî 18
Hz. İsâ 62, 64
israf 139
Izutsu 32, 36, 37, 75

J
J. Wach 51
Jainizm 51

K
Kahire 28, 90, 123, 180, 191, 203, 206, 216, 249
kalp 114
kanaat 112
Kettânî 148, 189, 193, 195, 201, 204, 205, 208, 209, 210, 211, 214, 215, 217
kıyamet 183
koyun 118
Kurtubî 121, 129, 216
Külâb 148

M
Mal 86
manevi 51
marangoz 109
Max Weber 19, 20, 21, 64
Medine 112, 116, 194, 209
Mehmet Demirci 47, 48, 98, 99, 247, 250, 251
Mekke 112
Mekkî 84, 137, 243
metâ 73
Mevlânâ 152, 239
Mısır 88
Muâfâ b. İmrân el-Ezdî 193
Muhâsibî 202, 246
Hz. Mûsâ 109, 114
Mustafa Kara 27, 196, 211, 231, 246, 247, 257
mürsel 165, 170

N
Nuaym b. Hammâd 192
Hz. Nûh 109

O-Ö
oyun 70, 81, 83
Hz. Ömer 147

P
Pavlus 180
Peter L. Berger 11, 19, 20, 21
Protestan 19, 20, 21, 64

R
Ramazan 18, 20, 21, 23, 26, 33, 37, 57, 64, 69, 74, 79, 80, 94, 95, 97, 98, 147
Roma 89
Roma İmparatorluğu 89

S-Ş
Sabri F. Ülgener 15, 16, 25, 34, 37, 53, 91, 184, 237, 239, 240
Saîd b. Mansûr 196
Sarı Abdullah 238
sekülerizm 18
sekülerleşme 18
servet 175
sosyal 26, 112
St. Pavlus 18
su 119
sûfîlik 51
Sulemî 41, 43, 196, 202, 209, 211, 213
Suyûtî 147, 156, 164, 166, 173, 196, 205, 216
Hz.Süleyman 109, 253
Şakîk el-Belhî 248
Şerif Mardin 15

T
tabiîn 209, 232
takvâ 32, 34, 51
Tanrı 64
tasavvuf 213, 245, 251
Tebük 89
terzi 109
tevekkül 33, 203
ticaret 87
Timoteyus 180
Tirmizî 29, 31, 39, 78, 91, 98, 102, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 123, 125, 127, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 146, 148, 153, 155, 156, 157, 159, 160, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 174, 177, 182, 183, 219, 242, 252

U
Ukaylî 161, 162

V
vecd 51
Vekî' b. Cerrâh 194
vera' 206, 208, 216

Y
Yahudilik 51
Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî 193, 201

Z
zâhid 42, 44, 163, 248
zâhidlik 29, 70, 161
zekât 120, 121, 125, 130, 135, 136, 138, 139, 145, 155, 169
zengin 50, 183, 232
zenginlik 8, 15, 45, 112, 115, 123, 129, 132, 133, 181, 184, 248, 250, 251, 252, 253
Zerdüştlük 51
ziraatci 109
Zübeyr b. Avvâm 31

Ahmet YILDIRIM

Din, Dünyevileşme ve Zühd

Din, insanla beraber var olmuş, öyle görünüyor ki, insanla beraber var olacak olan işlevsel bir kurumdur. Ancak dinin bu işlevselliğiyle birlikte yaşadığımız gezegende dini ortadan kaldırma, otorite ve etkisini azaltmayı hedefleyen, onu kılıksız ve kalıpsız bir hale getirmeye çalışan bir sürecin var olduğu ve buna da dünyevileşme dendiğini biliyoruz. İnsanlık tarihi kadar eski bir ahlaki sorun olan dünyevileşme dediğimiz bu olgu, bütünüyle bir dünya görüşü ve paradigma değişimidir ki, bu dünyevi düşünce paradigması, baş döndürücü hızıyla insanlığa yeni eserlerini takdim etmektedir.

Diğer semavî dinlerde de var olan dünyevileşme sorununa İslam'ın sunacağı modelin ayrı bir önemi olsa gerektir. İslam'ın tabiatı gereği Hıristiyanlığın geçirdiği tarihi süreci yaşamadığı için dünyevileşmeye geçit vermeyeceği düşünülse de, dünyevileşme sorununu gören Müslüman bireyin kendi dininin bir çok alanda neleri gerektirdiği konusunda çeşitli sorularla karşı karşıyadır. Şimdi cevaplandırılması gereken soru; dünyevi düşüncenin elde ettiği bütün başarılara rağmen bizim kendi değerlerimizi kullanarak hangi modeli insanlığa sunacağımızdır.

ANKARA OKULU YAYINLARI